

ACL

Nr. 12B
2024

Acta Centri Lucusiensis

Studii și însemnări

Convergențe

Dosar ACL

Evocări

Revistă editată de
Centrul de Studii
DacoRomanistice

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

nr. 12B/2024

**Centrul de studii DacoRomanistice LUCUS
Timișoara**

**ISSN 2343-8266
ISSN-L 2343-8266**

<http://www.laurlucus.ro>

Colegiul științific

coordonator:

professor emeritus Dan Negrescu (Timișoara)

secretar:

prof. univ. dr. Sergiu Drincu (Timișoara)

membri:

prof. univ. dr. habil. Ion Eremia (Chișinău, Republica Moldova)

prof. univ. dr. Radu Păiușan (Timișoara)

prof. univ. dr. Ștefan Buzărnescu (Timișoara)

conf. univ. dr. Valy-Geta Ceia (Timișoara)

conf. univ. dr. Laura Mesina (București)

muzeograf princ. dr. Călin Timoc (Timișoara)

membri de onoare:

dr. hab. Agnieska Tomas (Varșovia, Polonia)

cerc. șt. gr. I dr. Alexandru Madgearu (București)

prof. univ. dr. Laszlo Marianucz (Szeged, Ungaria)

cerc. șt. dr. Leonard Velcescu (Perpignan, Franța)

Colegiul de redacție

director:

Laurențiu Nistorescu

secretar de redacție:

Daniel Haiduc

redactori:

Cătălin Borangic

Antuza Genescu

Daniela Damian

Responsabilitatea asupra conținutului articolelor aparține în mod exclusiv autorilor

Cuprins

Studii și însemnări

<i>Cătălin Borangic</i>	7
Echipamentul de luptă al unui aristocrat războinic din lumea dacică. Eficiență, duranță, standard și model cultural.	
<i>Bogdan Muscalu, Mihaela Muscalu</i>	49
Cultul focului la sarmații din Barbaricum-ul vest dacic	

Convergențe

<i>Daniel Haiduc</i>	56
Reflecții literare ale violenței în societatea romană	
<i>Andreea Elena Marcu</i>	63
Copilăria lui Seneca. Influențe culturale	

Dosar ACL

Începuturi creștine la Dunărea de Jos

<i>Dan Negrescu</i>	70
Dionisie Exiguul, întemeietor al cronologiei creștine	
<i>Remus Mihai Feraru</i>	74
Privire de ansamblu asupra persecuțiilor creștine generale	
<i>Laurențiu Nistorescu</i>	88
Martirii dunăreni de la 303-304 A.D. O privire sociologică	

<i>Valeriu D. Călărășanu</i> Curiosul caz al martirului Dasius	100
--	------------

Evocări

<i>Laurențiu Nistorescu</i> 1600 de ani de la inițierea Ungrovlahiei	108
--	------------

<i>Octavian Milca</i> In memoriam Gheorghe Lazarovici	116
---	------------

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Studii și însemnări

Cătălin Borangic¹

Echipamentul de luptă al unui aristocrat războinic din lumea dacică. Eficiență, anduranță, standard și model cultural.

Studiu de caz – T.II Cugir (Alba)

The Combat Equipment of a Warrior Aristocrat in the Dacian World: Efficiency, Endurance, Standard and Cultural Model.

Case Study – T.II Cugir (Alba)

Abstract: *This article was made possible by the recovery of a significant part of the historical information concerning the funeral inventory of a warrior aristocrat who was cremated and buried with all his military equipment under a tumulus near the present-day town of Cugir. The reconstruction of the arsenal revealed considerable economic costs, reflected in access to resources and skilled craftsmen. The aristocrat possessed a Celtic type sword, a Sica type dagger, chain mail armor, an iron helmet, a shield, a lance, spurs, three riding horses with Thracian type bits, silver fibulae, gold and bronze ornaments, imported vessels (situla) and local pottery. The deceased was placed on a ceremonial chariot harnessed to two other horses, also equipped with bits and harnesses. The arsenal, the spectacular nature of the rituals and funerary rites performed during the burial, and above all the rarity of such discoveries, lead us to believe that there was a clear social and military hierarchy, headed by this nobleman. The entire equipment, which included both Celtic and Thracian legacies specific to the Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya group, constituted what we could now describe as a functional, efficient and expensive „uniform” that socially conveyed the aristocrat’s status. This carefully constructed image of a prominent warrior, together with his family and the clan he ruled, provided his society with a successful model and part of the essential psycho-social and military elements necessary to transform a constellation*

¹. Asociația Culturală Enciclopedia Dacica, Alba Iulia; borangic@enciclopedia-dacica.ro

of warring chiefs, leaders, princes and petty kings into a powerful kingdom in just one or two generations. History remembers these people under the name of the Dacians, as they called themselves.

Keywords: *Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya, Cugir, Dacian warrior, ideology, model*

Cuvinte cheie: *Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya, Cugir, războinic dac, ideologie, model*

Cândva, între anii 160 și 95 a.Chr.², un puternic războinic aristocrat dac moare în împrejurări necunoscute și este apoi incinerat. Resturile rugului funerar sunt îngropate sub un mic tumul lângă zidurile cetății lui, ridicată din pietre de râu și bucăți de stâncă locală legate cu lut, fortăreață aflată la sud de valea Mureșului, pe panta de sud-vest a Dealului Cetății de lângă orașul de astăzi Cugir³ (jud. Alba)⁴.

Începutul locuirii dacice a dealului⁵ este plasat în complicatul secol II a.Chr., în

². Datarea complexului funerar plasează momentul incinerăției anterior edificării regatului burebistan și s-a făcut pe baza analizelor radiocarbon (C¹⁴) efectuate pe resturile lemnului arse în cadrul ceremoniei funerare prilejuite de înmormântarea personajului ale cărui rămășițe au fost îngropate sub tumulul II (Teleagă 2014: 309). Informația este lacunară și categorică, fără să putem înțelege metodele aplicate și reglajele făcute. Nu știm, spre exemplu, dacă laboratorul a luat în considerare ceea ce se numește *efectul lemnului vechi*, element care poate introduce în calcule erori de cronologie măsurabile în decade sau chiar secole.

³. Plecând de la calculele lui Ptolemeu (Îndreptar geografic, III, 8, 4), cetatea de la Cugir a fost identificată teoretic cu antica *Singidava* (Crișan 1979: 6; Blăjan 1993: 4), ipoteză căreia, tot pe baza interpretărilor coordonatelor ptolemeice, i s-au opus alți istorici (Floca 1977: 179, n. 26; Forțiu 2012: 54, n. 62). De notat că propunerile de identificare a toponimului antic au fost exprimate de către cercetători în presă și în literatura de popularizare, fapt ce denotă prudență în acceptarea indiscutabilă a localizării Singidavei la Cugir. În ciuda acestor firești rețineri, în mediul social și cultural românesc s-a încetățenit și s-a însușit această presupusă corespondență, toponimul Singidava figurând ca firesc și un bun comun, utilizat frecvent ca element identitar local.

⁴. Așezarea fortificată dacică de la Cugir – Cetățuia (cod LMI: AB-I-s-B-00030; cod RAN:1703.01) este, din nefericire, în ciuda cercetărilor sistematice întinse pe mai mult de un deceniu și a importanței sitului, nepublicată integral, moartea descoperitorilor blocând valorificarea științifică a materialelor provenite de aici. Informațiile despre acesta sunt în continuare sporadice, majoritatea datelor accesibile fiind disipate în diverse publicații, publicate la mare distanță între ele și foarte selectiv. Materialele rezultate din săpături au fost și ele împărțite între diverse instituții de cultură. Din păcate, este foarte probabil ca întreaga poveste a sitului arheologic să nu mai poată fi spusă niciodată din cauza distrugerii intenționate, din prostie crasă, a unei mari părți a inventarului arheologic recuperat de către arheologi (vezi A. Rustoiu în Crișan *et alii* 2020: 9). Inventarele arheologice și documentația care au mai putut fi recuperate au făcut parte dintr-un proiect de cercetare, coordonat de către A. Rustoiu și E. Teleagă, istorici care intenționau publicarea informațiilor în cadrul unei serii monografice bilingve (*Studien zur eisenzeitlichen Archäologie Thrakiens / Studii arheologice privind Epoca fierului în Tracia* (cf. Teleagă 2014: 305, nota 26)). Din varii motive acest proiect nu s-a materializat integral în spațiul public sau academic, astfel că sursele de informare au rămas rapoartele arheologice publicate, unele texte de popularizare, artefacte și piese dispartate expuse (Borangic 2011: 177-179; Sîrbu, Borangic 2016: 75-76; 92), ori schițe stratigrafice și documentele de arhivă valorificate științific (Crișan *et alii* 2020: 8; Căsălean 2020, *passim*).

⁵. Nivelul dacic se suprapune unor locuri mai vechi, din epoca Bronzului (Wietenberg), respectiv secolele

plină epocă de reviriment a puterii dacilor (*incrementa Dacorum per Rubobostem regem*)⁶ și de disoluție a celților pătrunși în Transilvania. În acest registru, cetatea de la Cugir apare ca un rezultat al eliminării dominației celtice de pe valea Mureșului și afirmarea dacilor în zonă⁷. Nu știm, la modul concret, în ce a constatat puterea celor care stăpâneau cetatea, dar aceasta trebuie să fi fost considerabilă, în perioada pre-burebistană cel puțin. În ciuda fortăreței modeste, comparativ cu cele de piatră ecarisată ridicate mai târziu de regii de la Sarmizegetusa, unul dintre războinicii înmormântați în tumulii de lângă cetate și-a luat cu el în mormânt un inventar excepțional, rămas deocamdată aproape singular în descoperirile din Dacia preromană.

Cetatea în sine, mormintele aristocratice, numeroasele artefacte descoperite, tezaurele provenite de aici⁸ arată că locul a funcționat o vreme ca un centru real de putere militară și economică înainte de ridicarea Sarmizegetusei⁹. Buna amplasare, care permitea supravegherea și controlul a unui larg sector din valea Mureșului Mijlociu (Fig. 1/1), posibila exploatare a aurului aluvionar din zonă¹⁰, precum și a fierului din zona muntelui Bătrâna¹¹, trebuie să fi contribuit la prosperitatea stăpânilor cetății și, prin reflexie, a comunităților dependente de aceștia. Alte surse ale prosperității elitei locale erau, fără îndoială, domeniile agricole și veniturile/bunurile provenite din mobilitatea aristocrației (comerț, prăzi de război, schimburi etc). Nu știm motivele și nici momentul exact în care cetatea și-a pierdut rolul de hegemon al văii Mureșului Mijlociu, în mod sigur deținut la un moment dat, dar această schimbare trebuie înțeleasă în contextul regional al ridicării regalității de la Sarmizegetusa Regia și al competiției dintre cele două centre de putere¹².

Deși a rămas funcțională până la sfârșitul regatului lui Decebal, după ridicarea centrului de putere la Grădiștea de Munte, cetatea de la Cugir își pierde treptat importanța politică, astfel că în timpul lui Decebal ea mai avea doar un rol minor¹³.

XVII-XIII a.Chr. și din secolele V-IV a.Chr.; Crișan, Medeș 1979: 105; Crișan *et alii* 2020: 36.

⁶ Trogius Pompeius în prologul (*Prolegomena*) unei prime istorii universale (*Historiae Philippicae*), menționează păstrată doar într-un rezumat făcut de Iustinus (*Epitoma*, XXXII). Trogius Pompeius vorbește despre creșterea (puterii) dacilor prin (sau sub) regele Rubobostes. Discuțiile asupra identității acestui basileu local și implicit asupra perioadei când a domnit nu au dus încă la o lămurire definitivă a detaliilor (Nistorescu 2010: 23-42), dar majoritatea istoricilor datează domnia lui în jurul anului 200 a.Chr., iar regatul său este plasat undeva în Transilvania (Petolescu 2010: 37-38, cu bibliografia subiectului).

⁷ Pentru începuturile fortificației dacice, plasate nu mai timpuriu de jumătatea secolului II a.Chr., vezi A. Rustoiu în Căsălean 2020: 8.

⁸ Popa 2011: 40; 274-275 (cu bibliografia extinsă).

⁹ Borangic 2017: 314-315.

¹⁰ În principal Valea Pianului, bogată în nisipuri aurifere (Acker 1965: 648-650).

¹¹ Popa 2011: 36.

¹² Lockear 2004: 41-41; Florea 2011: 168. Arhitectura cetății de la Cugir, respectiv nealinieră elitei rezidente la tehnica de construcție bazată pe paramente de calcar fasonat legate cu bârne nici măcar atunci când sistemul constructiv în discuție a devenit accesibil elitelor, poate sugera o relație complicată, poate de dizgrație sau de subordonare față nucleul de putere de la Sarmizegetusa Regia, materializată în lipsa accesului la resurse imperios necesare în astfel de eforturi arhitectonice (meșteri, arhitecți, forță de muncă, materii prime etc.). Situația este departe de a fi singulară, fortărețe chiar mai modeste existând în perioadă (ex. Cucuiș). Apare evidentă o anume ierarhizare internă a elitelor Regatului dac (Rustoiu 2023: 204), pe criterii pe care le putem cel mult bănuși, departe de imaginea în general schematică, imprecisă și adesea ignorată (vezi Florea 2006: 3) cu privire la structurile interne, sociale, economice și politice, în primul rând, care încă domină imaginarul contemporan cu privire la daci.

¹³ Popa 2011: 280-281; Rustoiu 2015: 356.

Pe versantul sud-vestic al dealului, imediat după zidul incintei, a fost descoperit micul cimitir al elitei cetății, constituit din patru tumuli funerari (Fig. 1/4), fiecare conținând câte un mormânt¹⁴, dintre care trei au piese de armament în inventarul funerar, semn că defuncții avuseseră atribute războinice în timpul vieții. Dezvelirea necropolei a oferit acces la foarte mult material arheologic, compus din ceramică, obiecte de fier, bronz, argint, aur, fragmente osteologice umane și animale, precum și resturi de lemn carbonizat¹⁵. Cu datele făcute publice până în acest moment nu există posibilitatea identificării raporturilor cronologice între morminte, astfel că nu se cunoaște succesiunea înmormântărilor. Tot ce se poate presupune este că decedații îngropați aparțineau familiei sau clanului războinic care a fondat și stăpânit la un moment dat cetatea.

Cei patru tumuli au inventare diferite, dar cel mai complex mobilat este tumulul II (T.II), supranumit *mormântul princiar* datorită bogăției artefactelor recuperate și a ritualului fastuos desfășurat cu ocazia morții unei importante căpetenii locale. Este de presupus că personajul înmormântat a fost unul dintre liderii de marcă ai zonei în perioada efervescentă, anterioară lui Burebista, despre care Trogus Pompeius scria în prologul cărții a XXXII-a a *Historiae Filippicae: incrementa Dacorum per Rubobostem regem*¹⁶. Foarte probabil cetatea și necropola sunt parte din expresia materială, vizibilă astăzi, a înlocuirii dominației celtice de pe valea Mureșului cu cea dacică, surprinsă laconic de istoricul roman. Dacă această înlocuire, ale cărei reglaje fine încă ne lipsesc, a fost de fapt o coabitare, urmată de aculturație sau lucrurile au avut un traseu violent, izvoarele istorice

¹⁴ Este de notat că în *Cronica vieții științifice*, întocmită și publicată de N. Conovici în 1980, acesta spune că autorii (I. H. Crișan și Fl. Medeleț) au prezentat o comunicare despre mormântul princiar dacic de la Cugir și că acesta a fost un „mormânt tumular de incinerare (cel mai bogat din cele opt identificate)” (Conovici 1980: 322).

¹⁵ Deși în observațiile primare se vorbea despre lemn de „brad”, analizele dendrologice ulterioare au determinat faptul că rugul a fost alimentat cu cantități mari lemn de stejar, de fag și carpen (Teleagă *et alii* 2014: 311).

¹⁶ Evenimentul consemnat fugitiv poate contribui la explicația vizibilității arheologice tot mai mari a elementelor dacice începând cu secolul II a.Chr. În plan material, bulversările sociale, politice și culturale au devenit vizibile arheologic prin asocieri între anumite artefacte și unele practici funerare specifice, începând cu ultima parte a secolului IV a.Chr., identificate inițial în nord-vestul Bulgariei actuale, între munții Balcani și Dunăre, apoi și în nord-estul Serbiei, în Oltenia și în sudul Transilvaniei, extinse în ultimii ani către sudul Ucrainei actuale, sud-estul Transilvaniei și toată Muntenia. Fenomenul a fost etichetat ca grup Padea-Panagjurski Kolonii. Fenomenul în discuție, lipsit inițial de alte repere care ar fi putut solidifica eticheta de cultură arheologică propriu-zisă, a fost pe rând considerat orizont, *facies* sau grup cultural, ceea ce a relevat neasumarea constantelor care-l definesc sau chiar neînțelegerea lui în ansamblu. Totuși sintagma „PPK” a fost păstrată, cu toate că nu mai reflectă astăzi întreaga complexitate a problemelor referitoare la implicațiile etno-culturale, istorice și de civilizație, fiind, deocamdată, singura neutră și cea care particularizează suficient peisajul conținut. Spre exemplu, dacă avem în vedere aria actuală de răspândire a vestigiilor de acest tip, cea mai proprie denumire a acestui fenomen cultural-arheologic ar fi „Padea-Panagjurski Kolonii – Mala Kopanya”. Apariția acestui orizont nu poate fi decuplată de efervescența politico-militară a zonei, suita de evenimente declanșate de invazia celtică în Balcani, de instalarea puterii romane în peninsulă, de căderea regatelor elenistice și de dinamica turbulentelor triburi tracice locale. La modul general, modelul PPK-MK este explicat prin apariția unei noi identități cultural-arheologice a cărei expresie principală a constatat în depunerea decedaților în morminte de incinerare împreună cu armele lor, preponderent distruse intenționat. Inventarele funerare, uneori spectaculoase, arată că defuncții au aparținut aristocrației politice și militare, detașați de propriile comunități prin riturile și ritualurile practicate, prin armele deținute și prin potența economică afișată, cu evidente și numeroase corespondențe în realitatea cotidiană a epocii (Borangic 2020: 189-209).

nu spun nimic cu claritate, dar prezența bruscă a atâtor cavaleri războinici daci în acest areal pare să sugereze că, cel puțin pentru valea Mureșului Mijlociu, a fost aleasă, de la un moment dat, calea războiului. Datorită acestui fapt, cel puțin, personajul din tumulul II de la Cugir a fost înmormântat ca un războinic de elită.

Cine a fost acest aristocrat? Înainte de a putea răspunde la această întrebare trebuie să încercăm să vedem ce a fost el.

Mormântul lui a păstrat mare parte din componentele metalice ale panopliei pe care el o deținuse în timpul vieții, arsenal care l-a însoțit și în post-existență; dintre aceste componente descoperitorii au notat recuperarea unui pumnal curb de tip *sica* cu teaca sa, un coif de fier, o armură de zale, o spadă de tip *celtic* cu teacă, trei zăbale de tip *tracic*, piese de harnașament, scut cu garnitura, niturile și un *umbo* de fier care aparținuseră unui scut, un vârf de lance, piteni, resturile unui car ceremonial, un vas-fructieră imens, o *situla* italică de bronz¹⁷ (Fig. 16/4), fibule *masive* de argint (rupte), cinci butoni semi-sferici de argint (Fig. 16/1), o aplică din aur ornamentată pe întreaga suprafață cu proeminențe conice în relief și extremitatea modelată sub forma unui cap de animal stilizat (Fig. 16/2); alte piese de fier și bronz¹⁸. Defunctul a fost învelit sau a folosit pe post de manta o blană de urs¹⁹.

Trebuie precizat că soarta inventarului arheologic recuperat de arheologi din acest mormânt a fost una complicată, piesele fiind distribuite din varii motive (obiective și subiective), între mai multe centre de cercetare. Astfel, o parte au ajuns la muzee și instituții de cercetare din Alba Iulia, Deva, Timișoara, Cluj-Napoca, iar o alta a rămas aproape trei decenii la Cugir, până la desființarea sălii muzeistice dedicate sitului arheologic din localitate. Probabil pe acest fond, agravat de ceața depusă peste documentația de șantier, există numeroase contradicții între informațiile existente, sporadice și circumstanțiale oricum, și artefactele cunoscute astăzi în diverse depozite muzeale ori în bibliografia existentă. Este încă foarte complicat de identificat cu exactitate echipamentul de luptă provenit din T.II, în condițiile în care spade, pumnale curbe și fragmente de zale provin și din T. III²⁰ și T.IV. Una dintre lănci, resturile calotei coifului și cel de al doilea pumnal *sica* au intrat în anul 2015 în custodia MNU Alba Iulia²¹, adăugându-se altor piese de inventar provenite din situl cugirean aflate în gestiunea muzeului albaiulian încă de la descoperire. Dispersia artefactelor, pierderea unei părți a materialelor descoperite și ocultarea arhivei au generat adesea opinii diferite ale unor cercetători, mai mult sau mai puțin avizați, asupra componenței inventarelor funerare de aici, care adesea nu coincid sau chiar se contrazică²². Dacă adăugăm și distrugerea ceramicii provenite din sit, depusă inițial într-o anexă aflată

¹⁷. De tip *Eggers 20*, cu atașe trapezoidale și terminațiile mânerului modelate sub formă de capete de lebădă, datată în perioada republicană târzie (Rustoiu 2009: 33-34).

¹⁸. Borangic 2017: 380 (cu bibliografia extinsă).

¹⁹. Ceuca 1986: 127.

²⁰. Inventarul din T.III a fost recuperat la un moment dat, dintr-un loc neprecizat, și urmează a fi publicat (Cășălean 2020: 7).

²¹. Ocazie cu care au putut fi studiate și fotografiate de către subsemnatul, arheolog în acea perioadă în cadrul colectivului muzeal albaiulian.

²². Spre exemplu, prezența în T.II a pumnalului *sica* a fost pusă sub semnul întrebării (Teleagă 2014: 306-307). Contestația are la bază interpretarea documentației de șantier – despre care nu știm în ce măsură este fidelă momentului tensionat al descoperirii – și urmărește firul publicării haotice a descoperirii, ambele situații putând favoriza unele scăpări sau inadvertențe, desigur.

în custodia Primăriei din Cugir și dispărută în condiții necunoscute, imediat după 1990²³, ceramică extrem de importantă pentru cronologizarea și înțelegerea stațiunii, atunci tabloul general devine cu adevărat sumbru și explică în bună parte reținerile privind publicarea integrală, căci, până la urmă, dacă aceste elemente sunt bulversate sau lipsesc, ce ar mai fi de publicat la modul complet fără o altă campanie de săpături arheologice extinse?

Revenind la personajul îngropat în T.II, aristocratul a murit în jurul vârstei de 40-45 de ani, fiind deci în deplină maturitate, motiv pentru care putem presupune cu largă probabilitate că moartea sa a fost una violentă, derivată din funcția lui războinică. Sau, la fel de posibil, dacă a murit din alte cauze, el a fost incinerat și îngropat ca un războinic. Cadavrul său a fost depus pe rug cu tot cu carul pe care a fost transportat, inclusiv cu cei trei cai sacrificați cu această ocazie, precum și cu tot armamentul său.

Să analizăm, în limita informațiilor disponibile, arsenalul războinicului. Acest lucru este necesar din mai multe motive.

Primul ar fi faptul că descoperirea s-a făcut de către specialiști. În ciuda parcursului încă nici astăzi clarificat al artefactelor, ele au fost prelevate de către profesioniști dintr-un sit nederanjat anterior și o mare parte din dubiile pe care alte numeroase descoperiri aparținând războinicilor din epocă le au, nu își au locul în acest caz. Soliditatea problematiei, altfel, cum am arătat, viciată de traseul ulterior al pieselor și al documentației, este completată și de analize, mai vechi sau mai noi, metalografice, dendrocronologice și osteologice²⁴.

Al doilea motiv principal este componența inventarului. Războinicul avea toate armele utilizate în epocă, poseda podoabe și obiecte de metal prețios, ceramică de lux și produse de import, iar ritul și ritualurile funerare practicate cu ocazia funebră ilustrează la nivel de studiu de caz astfel de depuneri din epocă. Deși majoritatea celorlalte descoperiri mai mult sau mai puțin similare sunt în general mai modeste, analiza de față oferă o perspectivă asupra imaginii despre sine a războinicilor de elită daci, chiar atunci când, din varii motive, depunerile de armament s-au făcut selectiv.

Armamentul și piesele de echipament descoperite în mormântul personajului sunt următoarele:

1. Armură de zale (Fig. 2-5), densă și care avea un sistem de închidere păstrat parțial (Fig. 4/3; Fig. 15/2b). Cămașa a fost decorată cu cinci mari butoni de argint aurit, iar peste mijloc nobilul era încins cu o curea care se închidea cu o cataramă de argint ornamentată (ilustrată doar într-o propunere de reconstituire a echipamentului²⁵ (Fig. 15/1; 15/2b)²⁶. Resturile armurii sunt fragmentate, păstrându-se astăzi 58 de bucăți de

²³. Informație oferită de custodele micului punct muzeistic din Cugir, dl. Ghe. Nedeia, confirmată ulterior și de cercetătorul A. Rustoiu (vezi *supra*, nota 3).

²⁴. N. Sârb, *Studiu de laborator al unor piese metalice aflate în tumulul princiar de incinerare de la Cugir, jud. Alba*, 1987, ms. (Rustoiu 1996: 40, n. 12; Iaroslavschi 1997: 113, n. 19). Acestora li se adaugă rezultate ale analizelor resturilor osteologice animale (Ceuca 1986: 125-128) și umane (Teleagă et alii 2014: 313) sau ale resturilor de lemn, unele analize spectrale și de fluorescență, aflate în stadiul de manuscris încă din 2012 (Teleagă 2014: 305, n. 46).

²⁵. Reconstituirea grafică a armurii publicată (Crișan 1986 – Fig. 15/1) este greșită, inclusiv în ce privește sistemul de închidere; o altă propunere mai recentă de reconstituire a cuirasei este, cel mai probabil, mult mai apropiată de armurile de zale din epocă și regiune (Oltean 2021; Fig. 15/4).

²⁶. E. Teleagă, cercetător care aparent a avut acces la o parte din înregistrările de șantier, contestă apartenența

diferite dimensiuni²⁷. Diametrul inelelor de zale este de 6 mm la unele fragmente și de 8 mm la altele (bucățile mari), iar diametrul sârmei are 1-1,1 mm. Fără certitudini, în lipsa documentației de șantier, oricum contestată, presupun că armurii din T.II îi aparțin fragmentele cele mai mari și care au diametrul inelelor și al firului de sârmă mai mare²⁸. De altfel, dacă analizăm unitar toate bucățile păstrate, rezultă o cămașă de zale cu o greutate estimată la 12-13 kg, ceea ce este mult prea mult pentru epoca în discuție. Caracteristicile tehnice diferite arată că resturile de armură provin din două morminte diferite, astfel că atribuirea fragmentelor fiecărui mormânt căruia i-a aparținut, pe baza detaliilor specifice, rămâne încă o problemă deschisă. Reținem faptul că războinicul din T. II a avut ca parte a echipamentului o armură de zale.

2. Coiful din fier a ajuns la noi foarte fragmentat, situație în urma căreia bucățile recuperate au fost disipate între diferite centre de cercetare. Fragmentele, în număr de 21, inclusiv obrăzarele, au diferite mărimi (Fig. 10-11). Similar altor artefacte din inventarul funerar al tumulului, informațiile despre cască au fost sporadice și limitate decenii la rând de reconstituirea grafică, de obrăzarele expuse muzeistic și de două imagini fotografiate ale unor bucăți din calota distrusă (Fig. 12/8-9). Reconstrucția acestui tip de cască de luptă, inițial grafică, apoi și fizică (Fig. 13/1-2) a devoalat o piesă defensivă bine realizată, rezistentă și comodă. De notat că aristocratul a fost depus pe rug având casca pe cap, în interiorul căștii fiind descoperite resturi din craniu. Calota este sferică, obrăzarele erau mobile, ornamentate cu câte trei protuberanțe semisferice și câte una centrală, mai mare, circular-teșită și erau articulate cu balamale de restul calotei. Apărătoarea de ceafă este minimală, fixă și decorată cu caneluri orizontale și cu protuberanțe semisferice. Originea acestei căști, indubitabil de luptă, funcționale și eficiente, nu este una bine determinată. Caracteristicile morfologice o califică drept un produs local, inspirată din forme mai vechi ale coifurilor celtice²⁹, considerate un apogeu al meșterilor celți din zona nord-italică și est-adriatică, model din care s-au inspirat ulterior și modelele romane de tip Weisenau)³⁰.

3. Dimensiunile scutului (Fig. 6/1) sunt astăzi greu de precizat cu exactitate, în lipsa unor resturi ale placajului ori a garniturii perimetrale, dar el ar fi trebuit să acopere eficient corpul războinicului din zona femurală și până la umăr și frontal. *Umbo*-ul din

acestei cataramă (pafta?) la inventarul funerar al războinicului din T.II, piesă despre care spune că este de fapt o faleră provenită din T.III, săpat ulterior și adăugată de către descoperitori inventarului din T.II (Teleagă 2014: 307). Totuși, argumentația acestei *falsificări* este insuficientă și neconvingătoare.

²⁷. Resturile cămășilor de zale au fost amestecate și dispersate în decursul timpului. Pentru existența a unei a doua armuri, vezi Rustoiu 2008: 162. Din totalul fragmentelor, de dimensiuni diferite, 56 erau, la data documentării, expuse în sala muzeistică din incinta Clubului Elevilor din Cugir și două, alături de componente ale sistemului de închidere, în custodia Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia (Borangic 2011: 176-177). Între timp artefactele aflate la Cugir au fost transferate la MNU Alba Iulia, nemaifiind accesibile spre studiu.

²⁸. Borangic 2011: 207; Pl. X/2; Pl. XIII; Pl. XIV/1.

²⁹. Tipurile Port sau Novo Mesto (Rustoiu 2008: 162) de care îl apropie obrăzarele mari, mobile și decorate, diferența fundamentală fiind dimensiunea apărătoarei de ceafă, care, la exemplarul de la Cugir, este redusă și dedusă din calotă, oferind în acest fel o mai bună mobilitate a capului, poate o adaptare imperios necesară unui călăreț.

³⁰. Guștin 1991: 54.

tablă de fier păstrat, are proeminența conică, iar dimensiunile: Ø total -27,1 cm; Ø bază conică - 12,6 cm; înălțime 12 cm; lățime bordură - 6,2 cm; grosime tablă - 0,2 cm; Ø cap nit -2,5 / 2,6 cm)³¹. Calota este mare, cu un profil tronconic pronunțat și cu baza retrasă spre interior (Fig. 6/2-5). Piesa se încadrează tipologic în seria Novo Mesto 169³², tip a cărui dispersie este aproape exclusiv limitată la Slovenia, Croația, Serbia, România și nordul Bulgariei (Fig. 6/6)³³. Potrivit relatărilor descoperitorilor, din scut s-ar mai fi păstrat și garnitura de fier³⁴ care-l arma perimetral, precum și cuiele de fixare ale *umbo*-ului, ce au capetele rotunjite, vizibile și astăzi. Scutul a fost reconstituit grafic³⁵, fără scară însă și cu sistemul de prindere pe antebrăț greșit amplasat pe forma propusă. Bibliografia ulterioară pare a fi de acord că arma fusese una *masivă*, detaliu probabil dacă ne raportăm la toate datele fizice provenite din analiza inventarului marțial, dar trebuie reținut că scuturile ovale din Antichitatea dunăreană combinau suprafața mare, necesară protecției corpului, cu o masă cât mai redusă. Pe acest principiu, masivitatea armei trebuie înțeleasă ca fiind exprimată într-o suprafață adaptată la corpul purtătorului și dublată de o bună rezistență la impact, obținută prin tehnici și materiale speciale folosite în construcția placajului³⁶. De notat că pomenita garnitură perimetrală a dispărut între timp, ori poate fi încă în vreuna dintre locațiile unde au fost depuse inițial unele artefacte din sit, fapt ce lasă în suspans orice alte aprecieri rezonabile privind forma și suprafața scutului. *Umbo*-ul, relativ bine restaurat inițial, se afla la data documentării într-o stare de fragilitate evidentă și de degradare continuă (Fig. 6/3-5).

4. Vârful de lance păstrat este foarte lung, a fost realizat din fier masiv și are o secțiune foarte solidă, lenticulară, fără nervuri evidențiate (Fig. 8 a-c). Fierul lăncii a fost fabricat destul de grosolan, în raport cu alte lănci din epocă. Piesa este una dintre cele mai afectate de trecerea timpului. Din motive necunoscute, restaurarea primară a fost executată foarte prost, metalul, posibil fracturat de șederea în sol, a fost acoperit cu gips și lăcuit. Sub acest înveliș fierul s-a transformat încet în produși de coroziune și întreaga piesă s-a mineralizat aproape în totalitate. Ulterior artefactul a fost din nou restaurat și conservat în laboratorul MNUAI, de această dată cu mai mult profesionalism. Vârful are lungimea de 56,7 cm, din care dulia 15 cm, lățimea maximă de 5,3 cm, diametrul interior al duliei de 1,5 cm, iar cel exterior de 2,5 cm. Greutatea armei în acest stadiu este de 685 g, inclusiv pelicula de material de protecție folosit la restaurare.

Trebuie notat că, potrivit martorilor oculari, participanți la săpăturile arheologice, depunerea funerară conținea și un al doilea vârf de lance, îndoit de această dată și care era

³¹. Bondoc 2020: 65.

³². Bockius, Łuczkiwicz 2004: 94-96.

³³. Cu analogii la Ardeu, Căpâlna, Tilișca, Cornești (?), Florești, Ogradena, Vajuga Pesak, Doyrentsi, Kamburovo, Koinare, Vinograd, Mihovo, Novo Mesto, Reka, Smochan, Sotin, Magdalensberg, Carnuntum.

³⁴. Crișan 1980: 83. Deși constructiv astfel de borduri făceau invariabil parte din ansamblul unui scut, reținem cu prudență rularea frecventă a acestei *garnituri de fier* în bibliografie, atât din cauza ocultării piesei, cât și din pricina faptului că analogiile cunoscute în mediul dacic sunt invariabil fabricate din bronz.

³⁵. Crișan 1993: 117.

³⁶. Borangic *et alii* 2015: 121-123.

așezat deasupra întregului inventar funerar³⁷, practic sigilând mormântul. Totuși, această o a doua lance nu apare menționată în nici un alt document bibliografic.

5. Spada de tip *celtic* este masivă, fiind una dintre cele mai mari din Dacia preromană (105 cm). Arma a fost depusă introdusă în teacă, iar ambele par să nu fi fost puternic arse³⁸, motiv pentru care se păstrează relativ bine, având doar o deformare datorată, cel mai probabil, presiunii pământului cu care a fost acoperită. Teaca, armată pe margini cu o bordură prelungită cu nervuri, a fost fabricată din tablă de fier. Pe partea dorsală teaca era prevăzută cu o piesă specifică pentru prinderea ei la centură. Profilul lamei este lenticular, fără nervuri (Fig. 7/1-3).

6. Bulversarea obiectelor descoperite, agravată de publicarea nesistematică a inventarului din tumul, fac relativ complicată asocierea indubitabilă a unui pumnal de tip *sica* la echipamentul războinicului. Pe acest fond instabil, s-a emis chiar ipoteza că prezența pumnalului în inventarul T.II este un fals cu iz naționalist³⁹. Din necropolă însă s-au prelevat două pumnale, unul aflat la data documentării în Sala muzeistică amenajată în cadrul Clubului Elevilor din Cugir și ajuns ulterior la MNU Alba Iulia și unul care a fost „redescoperit” în depozitele muzeale clujene, ajuns și el în laboratorul MNUAI, unde a fost restaurat⁴⁰. Potrivit lui E. Teleagă, „în carnetul de săpătură este menționat doar un mâner de *sica*, care, însă, nu este documentat prin desene sau fotografii. Prin desenele pregătite spre publicare au fost documentate o *sica* și o teacă, care însă nu se potrivește lamei *cuștitului curb*”⁴¹. Această aparentă neconcordanță a fost observată încă din primul studiu personal despre acest tip de armă⁴². Îndoilele cercetătorului E. Teleagă au la bază interpretarea documentației de șantier – despre care nu știm în ce măsură este fidelă momentului tensionat al descoperirii și nici cât este de completă sau lizibilă. Ceea ce lasă loc unor interpretări discutabile, favorizate de publicarea incompletă și aleatorie a mormântului.

Bibliografic, descoperirea a două pumnale de tip *sica*, ambele încadrate tipologic în tipul C⁴³, în necropolă este menționată explicit încă din articolul primar, și singurul cu substanță, de altfel, publicat de către I. H. Crișan, care menționează un pumnal provenit din T.IV și unul din T.II⁴⁴. Ipoteza că descoperitorii ar fi *inserat* în inventarul mormântului

³⁷. Informație Gh. Nedea, participant direct la șantierul arheologic de la Cugir.

³⁸. Teleagă *et alii* 2014: 316 (contrar părerii preliminare a lui I. H. Crișan, care considera că spada a fost puternic arsă (Crișan 1980a: 7)). În fapt, articolul din *Magazin Istoric* conține unele inadvertențe, în parte asumate, dat fiind faptul că materialul arheologic rezultat nu fusese restaurat și prelucrat științific, situație ce explică, măcar parțial, incongruențele interpretate drept falsuri de către E. Teleagă.

³⁹. Apartenența la mormântul aristocratic a pumnalului a fost contestată (cf. Teleagă 2014: 306-307).

⁴⁰. Sîrbu, Borangic 2016: 92.

⁴¹. Teleagă 2014: 308, n. 48.

⁴². Borangic 2009: 43. Teaca, aflată în custodia Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia, și pumnalul aflat inițial la Cugir nu au, aparent, o morfologie complementară. Lama armei are o curbă care pare să nu îi permită o poziție corectă în acest tip de teacă. Totuși, nepotrivirea este și acum una teoretică, verificată doar grafic. Cele două piese nu au fost puse împreună la modul concret, fizic, astfel că nu există o certitudine deplină asupra acestui aspect.

⁴³. Sîrbu, Borangic 2016: 31-36; 75-76: 92.

⁴⁴. Crișan 1980: 82-83.

princiar o *sica* are prea multe vulnerabilități ca să poată reconstrui corect peisajul funerar în discuție. Deși putem fi subiectivi, bănuirea unor practici arheologice incorecte este un demers fragil, care are nevoie de dovezi mult mai solide decât cantonarea într-un, poate prea fugitiv, jurnal de săpătură. Incongruența documentării, asupra căreia putem emite opinii și păreri moderniste, nu poate fi folosită în teoretizări demitizante, atât de gustate în cotidian. În contrapartidă cu informațiile inconsecvente privind inventarul din T.II, pot fi menționate mărturiile, desigur la fel de subiective, ale unor participanți la săpăturile din care au confirmat descoperirea unui pumnal în mormânt⁴⁵.

În al doilea rând, dincolo de impreciziile documentației de șantier, prezența armei în panoplia personajului se înscrie în registrul general al descoperirilor de ansambluri funerare care au aparținut elitelor războinice din întregul areal PPK-MK. În fapt, pumnalul curb de tip *sica* este unul dintre indicatorii fundamentali ai statutului elitelor în discuție, fie că vorbim de funcția reală, marțială, fie că ne raportăm la importanța spirituală. Devine complicat de explicat cum unele morminte sunt mobilate sumar și sărăcăcios, dar nu lipsește pumnalul, iar dintr-o depunere funerară fastuoasă ar lipsi chiar arma centrală a ideologiei și imagologiei etajului social și militar din care făcea parte decedatul. Analogiile sunt atât de numeroase⁴⁶ încât, în lipsa unor probe serioase, rămâne indiscutabil faptul că războinicul din tumulul II de la Cugir avusese, între armele cu care fusese incinerat, și emblematicul pumnal curb de tip *sica*. În plus, astăzi putem privi panoramic necropola din care au fost identificați și cercetați patru tumuli. Dintre aceste morminte, trei par să fi aparținut unor militari – inventarul funerar conținând arme. Rezumându-ne la pumnalele de tip *sica*, descoperitorii au menționat două exemplare, ambele astăzi cunoscute. Jurnalul de săpătură consultat de E. Teleagă conține informații despre încă o *sica*, din care s-ar fi păstrat doar mânerul. Dacă piesa – ale cărei date fizico-morfologice nu sunt menționate și deci nici cunoscute – nu a fost doar un cuțit, atunci avem trei pumnale provenite din necropolă, corespunzând celor trei morminte de războinici. Speculația va putea fi infirmată sau confirmată definitiv doar prin publicarea întregului conținut al necropolei, mai cu seamă din cauză că nu știm astăzi ce însemna „mâner de *sica*” pentru descoperitori.

Desigur, istoria recentă a descoperirii de la Cugir a fost și încă este nebuloasă în bună parte, dar este indubitabil că din necropolă provin cel puțin cele două pumnale *sica* cunoscute. Consider că până la indicarea unor argumente indubitabile în sprijinul unei

⁴⁵. Fără a discredita nelimitat obiecțiile aduse, într-o serie de anchete și interviuri luate persoanelor care au participat la săpături și care au fost prezente în momentul descoperirii, precum și pe baza discuțiilor cu dr. A. Rustoiu, de asemenea prezent în timpul cercetărilor, dar și beneficiar al documentației nepublicate, ipoteza lipsei armei nu se confirmă, toți cei chestionați afirmând că mormântul conținea și un *pumnal curbat* (Borangic 2017: 381-382; nota 2239). Desigur, aceste discuții și chestionări au o valoare relativă, dar ele reflectă nenumăratele probleme care planează încă nu doar asupra detaliilor descoperirii, ci și în ceea ce privește consensul general legat de inventarul funerar și mai ales viciază înțelegerea întregului ansamblu sepulcral în lipsa publicării științifice a întregului complex.

⁴⁶. De reținut cele peste 200 de pumnale *sica* descoperite și cunoscute astăzi în întreg arealul PPK-MK (Torbov 2018, *passim*; Sirbu, Borangic 2016, *passim*, cu completări), la care se adaugă aproape alte 100 de pumnale cu proveniență necunoscută, dar aparținând aceluiași fond cultural (Borangic 2024: 19-58). Din acest bazin larg, rămâne de notat cea mai apropiată analogie culturală și geografică, dar nu și singura, cea descoperită la Popești-Nucet (sat aparținător astăzi orașului Mihăilești, jud. Giurgiu), vezi Vulpe 1976: 213, fig. 14/1.

așa zise *falsificări*, datele deținute nu construiesc un caz solid de malpraxis sau *falsificare*, ci, dimpotrivă, chiar converg spre apartenența la inventarul funerar din T.II a unei astfel de arme.

Care dintre cele două arme fizic cunoscute (Fig. 14/3-4) a provenit din acest mormânt este încă un subiect fragil în lipsa publicării contextelor necropolei. Autorii cercetării inițiale oferă doar câteva indicii minimale, și anume că pumnalul descoperit în mormânt era scurt (indiferent ce ar fi înțeles prin asta) și avea o „*teacă de fier*”⁴⁷, dar în alte publicații ilustrația ne arată doar un pumnal fără teacă⁴⁸. Mai mult, deși ilustrația este relativ de proastă calitate, la nivelul capacităților tehnico-economice ale vremii (Fig. 14/1-2), pumnalul ilustrat și notat ca provenit din „*mormântul princiar*” pare să fie cel regăsit recent la Cluj-Napoca. Este logic că I. H. Crișan l-a fotografiat pe acesta și a ilustrat menționările din literatură avându-l la îndemână. Nepotrivirile dintre teaca păstrată la MNUAI (Fig. 14/5) și pumnalul păstrat inițial la Cugir (Fig. 14/3), observate de-a lungul timpului⁴⁹, se pot explica prin faptul că pumnalul rămas la micul muzeu local (astăzi ajuns în gestiunea MNUAI) este cel provenit din T.IV (Fig. 14/4), iar *sica* recent recuperată este pumnalul din T.II, piesă care, cel puțin aparent, se potrivește morfologic cu teaca păstrată (Fig. 14/4). Ultimul argument este dat de ornamentarea diferită a celor două arme. Primul pumnal, fiind singurul cunoscut a fost considerat multă vreme a fi cel descoperit în T.II, are ca decoruri doar câte un șanț fin pe ambele laturi ale lamei. Cel de-a doilea pumnal are o ornamentație ceva mai elaborată, șanțul existent pe o singură parte a lamei, la fel de minimal executat, este dublat și întrerupt de cinci marcaje circulare, dispuse la distanțe relativ egale (Fig. 14/4a-b)⁵⁰. Împotriva acestei ipoteze este mențiunea lui I. C. Crișan care, descriind mormântul princiar, notează la un moment dat că „*Sica a avut mînerul placat cu lemn, mai păstrându-se încă niturile cu care se prindea*”⁵¹. Dintre cele două arme, cel puțin astăzi, numai unul mai are cele trei nituri de fixare a plăselelor, respectiv cel păstrat inițial în punctul muzeistic din Cugir (Fig. 14/3 a-b).

Indiferent de aceste detalii, existența unui pumnal *sica* în panoplia războinicului are un grad foarte mare de probabilitate, o astfel de armă fiind un simbol și prin asta o parte esențială a exprimării identității elitelor războinice din care personajul a făcut parte indiscutabil și care ar fi fost incompletă fără el, în ciuda arsenalului și al mormântului fastuos.

7. Dintre resturile rugului funerar au fost recuperate trei zăbale de tip *tracic* (Fig. 8/2-3; Fig. 9/1 a-c)⁵², piese care denotă existența a trei cai implicați în ritualul funerar, aspect

⁴⁷. Crișan 1980: 83. În realitate este vorba despre partea metalică a tecii, singura păstrată.

⁴⁸. Crișan 1993: fig. 11; Crișan 1986.

⁴⁹. Borangic 2009: 43.

⁵⁰. Doar ca informație adosată, în ciuda inventarului deosebit, ambele pumnale din necropolă sunt realizate destul de grosolan, raportat la alte inventare marțiale din epocă și regiune, care, în ciuda depunerilor mult mai austere, conțin pumnale *sica* ce sunt adevărate realizări artistice (vezi Sirbu, Borangic 2016; Torbov 2018, *passim*).

⁵¹. Crișan 1980b: 24.

⁵². Crișan 1980: 82.

certificat de analiza osteologică efectuată asupra resturilor organice provenite de pe rugul funerar⁵³. Din primele descrieri reiese faptul că două zăbale – se înțelege că cele ale cailor înhămați – ar fi fost relativ identice (*pereche*) și una mai deosebită, *bogat ornamentată*⁵⁴, fără a se fi precizat dacă prin poziția acestora schema de apartenență propusă a fost și cea reală. Atât zăbalele, cât și dovezile osteologice confirmă că au existat trei cai, explicația simplă fiind că unul ar fi fost calul de călărie, iar ceilalți doi au tractat carul ceremonial pe care se afla defunctul, de la un loc nedefinit la locul înmormântării, unde toate cabalinele au fost sacrificate (totuși, nu se poate elimina scenariul potrivit căruia întreaga ceremonie a fost ansamblată pe loc, mai ales având în vedere morfologia și poziția cimitirului).

Că acești cai erau animale pentru război și nu de muncă, cum credeau descoperitorii, o demonstrează chiar zăbalele în sine, specifice și destinate controlului unor cai temperamentalii, puternici, care trebuiau să execute rapid schimbări de direcție sau opriri bruște, ceea ce nu era cazul unor cai înhămați⁵⁵. Desigur, nu se poate elimina ipoteza că cei doi înhămați erau cai ordinari echipați pentru ceremonie. Carul în sine a fost un vehicul masiv, destul de greoi de altfel – aspect certificat de rafurile de fier masiv păstrate și care îmbrăcau osatura de lemn a unor roți care aveau 1 m diametru. La modul simplu, pragmatic, pentru cailor care tractau carul acesta erau suficiente zăbale mai simple. Prezența zăbalelor de tip *tracic* denotă funcția și rolul cailor în ansamblul excepțional în care au fost angrenați. La fel de posibil, cei doi cai suplimentari puteau fie să fi aparținut unor războinici din suita aristocratului, având onoarea de a trage carul mortuar al seniorului către mormântul în care l-au și însoțit, ori ei puteau să fi fost de caii de schimb ai nobilului. O altă explicație pentru prezența unor zăbale de luptă la cai puși la ham este greu de găsit în acest moment⁵⁶. Cele trei zăbalele se înscriu, tipologic, în clasificarea propusă de către W. Werner, una dintre piesele de la Cugir fiind inclusă în tipul XVI, var.1⁵⁷, cu analogii în numeroase descoperiri aparținând orizontului Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya.

Tot ca parte a ansamblului zăbalelor trebuie notate și verigile mobile de care se legau hățurile. Deși nu au fost menționate în articolele de popularizare sau de semnalare a descoperirii de la Cugir, astfel de verigi apar în reconstrucția grafică unei zăbale (cea principală, *ornamentată* (Fig. 8/2b))⁵⁸, unde acestea sunt redată ca aparținând variantei 1 (Omega)⁵⁹. Nu știm dacă ele au existat cu adevărat în forma aceasta sau dacă au fost desenate pentru a completa teoretic ansamblul zăbalei. Arhiva fotografică a punctului muzeal de la Cugir reține și o fotografie în care apar alte două verigi diferite, aparținând unor zăbale (var. 3 și probabil var. 4; Fig. 9/e-f). În stadiul actual nu se cunoaște soarta verigilor și nici nu se pot recompune grupurile de componente inițiale ale zăbalelor.

⁵³. Ceuca 1986: 126-128.

⁵⁴. Crisan 1980: 82. Rozetele tetralobate de pe bara articulată din gura calului, cea mai bine conservată (Fig. 8/2 a-b; Fig. 9/1b), trebuie că au fost interpretate ca ornamentație, deși morfologia lor complexă era destinată condiționării mai dure a calului.

⁵⁵. Borangic, Barbu 2013: 40.

⁵⁶. Borangic 2017: 382-383.

⁵⁷. Werner 1988: 87.

⁵⁸. Werner 1988: 270, Taf. 39.

⁵⁹. Werner 1988: 86; abb. 13.

Echipamentul de cavalerist a fost necesarmente completat cu șaua cel puțin a unui cal, piesă din care nu s-a recuperat, firește, nimic, precum și unele cataramе, verigi și aplice care făceau parte din construcția harnașamentelor. A fost recuperată și o piesă din aur, ruptă în trei bucăți (totalizând cca 18 cm) și deformată de temperatura rugului funerar, care, după unele opinii, ar fi ornamentat fruntea calului (*prometopidion*)⁶⁰, dar descoperitorii, pe baza unor alte mici fragmente topite și dispersate, au estimat că ar fi avut 1 m lungime și ar fi decorat frâul căpăstrului⁶¹.

8. Calitatea ecvestră a personajului înmormântat este documentată și de menționarea între resturile rugului funerar a unor pinteni. În mod real însă, singurul indiciu concret l-a reprezentat doar descrierea destul de laconică a unui singur⁶², piesă identificată ulterior atât în arhiva fotografică a sălii muzestice din Cugir (Fig. 7/4b), cât și în depozitul MNU Alba Iulia cu ocazia documentării acestui studiu. Pintenul are capetele terminate cu butoni semi-sferici, spinul rupt și unul dintre brațe fracturat, imediat sub buton (Fig. 7/4 a-b). La Cugir, în sala muzeistică în care se păstrau până de curând o parte importantă a artefactelor provenite din necropolă, în galeria foto care ilustra descoperirile se afla la data documentării și o fotografie a cinci pinteni (Fig. 7/5-9), fără cel identificat în depozitul MNUAI. Despre aceștia (patru cu capetele terminate cu butoni și unul cu capetele în formă de antene) putem presupune că au fost descoperiți fie tot în necropolă, fie în perimetrul sitului arheologic⁶³, dat fiind faptul că astfel de componente ale echipamentului de călărie erau pierdute frecvent în epocă.

9. Panopliei de arme i se mai adaugă podoabele de bronz, argint și aur, vesela de lux, accesoriile vestimentare și hainele în sine, ofrandele alimentare, carul ceremonial, caii sacrificați, harnașamentele. Desigur, în spatele artefactelor, putem doar bănui fastul ritualurilor desfășurate și bogăția materialelor organice (lemn, veșminte, piele, blănuri, uleiuri, alimente, băuturi, animale vii etc.) sacrificate și ele în cadrul ceremoniei funerare și a banchetului și ale căror urme nu se mai pot sesiza arheologic, cu excepția cărbunilor.

Dincolo de inerentele neclarități și chiar de dosarul istoric reconstituit cu greu, contextul arheologic relevă un personaj matur care era, înainte de orice, un om de arme, situat social, politic, economic și militar peste oricine altcineva contemporan lui în regiune, cunoscut deocamdată. Concluzia, chiar dacă logică, nu este neapărat una senzațională. Epoca în care războinicul a trăit era dominată de un fenomen militar efervescent, războaiele între triburi sau comunități erau o realitate apăsătoare, am zice, invaziile, raidurile, certurile și rivalitățile armate fiind o constantă a competiției dintre diferitele triburi, clanuri și centre de putere. Această efervescență este, în fond, și cea care a generat și construit profilul militar al aristocrației din care făcea parte războinicul în discuție.

Tot ce a rămas din inventar reconstruiește, fie și doar parțial, imaginea despre sine a aristocratului decedat și exportă în social o identitate distinctă și penetrantă. Modelul

⁶⁰. Rustoiu 2015a: 66-67, fig. 1/3.

⁶¹. I. H. Crișan, Excepționala descoperire arheologică de la Cugir-Alba, în *Contemporanul*, 07.12.1979: 19.

⁶². Dima 2005: 182.

⁶³. Un pinten de fier a fost descoperit într-o locuință (Crișan 2020 *et alii*: 37).

oferit a avut două coordonate, una în timpul vieții aristocratului, în care trebuie să presupunem că acesta fusese un important și puternic om de arme, și una post-mortem, în care mesajul a fost continuat de memoria sa, subliniată de ceremonia și de construcția funerară, continuată de mormânt și de cetate, repere vizibile și perene în structurile sociale inferioare.

Întreg inventarul relevat arheologic, și presupus în cazul materialelor organice dispărute, fac din mormântul nobilului de la Cugir cel mai reprezentativ exemplu al arsenalului unui războinic de elită din epocă și regiune descoperit până în prezent – cu detaliul că prin natura inventarului sepulcral, este aproape unic în spațiul Daciei preromane. Chiar dacă mai sunt câteva descoperiri de morminte cu inventar bogat (Popești, Poiana-Gorj, Radovanu, Răcățau, Cetățeni, Hunedoara), nici unul nu se ridică la nivelul celui înmormântat la Cugir.

Recompunerea arsenalului descoperit în mormânt a permis o suită de întrebări necesare pentru înțelegerea contextului general, al peisajului social și politic în care personajul înmormântat s-a născut, a trăit și a murit. Iar palierele de interogare deschise sunt numeroase.

Pentru a nu rămâne captivi unei imagini construite unilateral, prima ipoteză, poate și cea mai improbabilă, dar de neevitat, este oferită de mormântul în sine. Mai exact de poziția lui, ridicat lângă calea de acces către fortăreața și așezat într-un punct care-l făcea vizibil de la distanță. Atipic, am putea spune, dacă ne raportăm la alte necropole similare. Poate pe fondul biografiei personajului, decedatul a fost echipat, incinerat și îngropat cu un întreg arsenal destinat apărării simbolice a cetății, chiar și de dincolo de moarte. Ipoteza rolului apotropaic avut de om și mormânt nu are alt rol, în fond nu este sprijinită pe nici o realitate istorică sau documentară, urmărind doar lărgirea tabloului general și evitarea cantonării într-un singur registru.

Celelalte întrebări, mult mai bine ancorate în sfera materială, sunt și ele definitorii.

De ce avea atâtea arme? Cum le folosea și când? A fost un caz excepțional prin definiție sau o astfel de panoplie era, cel puțin la nivel de intenție, uzuală în spațiul și epoca în discuție?

Arsenalul relevat de cercetarea arheologică arată clar că războinicul a fost foarte bine înarmat. Corpul îi era acoperit cu o cămașă de zale, pe braț purta un scut mare, rezistent, iar pe cap avea un coif de fier. În cealaltă mână purta o lance masivă, la șold avea o spadă uriașă, iar la centură un pumnal încovoiat (Fig. 15). Nu putem dovedi indubitabil că avea și arc și săgeți⁶⁴, din întregul lot de documente nu reiese prezența unor vârfuri de săgeată în depunerea sepulcrală. Având însă în vedere etajul social din care făcea parte, nu se poate nici exclude că războinicul a fost și arcaș, calitate indispensabilă atât în ipostaza de om de arme, cât și în cea de vânător, aceasta din urmă sugerată solid de blana de urs în care a fost înveșmântat pe rug. Analogia cu inventarul funerar similar de la Popești, unde a fost descoperit între armele sacrificate și un vârf de săgeată, permite ipoteza că elita folosea arcul, dar trebuie reținut că, pe datele cunoscute în acest moment, nu sunt mențiuni cu

⁶⁴ Mențiunile despre un tub metalic care ar fi fost *placajul de fier al unui arc* (Crișan 1980a: 7) aspect preluat necritic și ajuns *garnitura de fier unui arc* (Popa 2011: 326) sunt greșite. Cu excepția vârfurilor de săgeată, arcurile antice nu aveau componente de metal.

privire la depunerea în inventarul funerar a săgeților, ale căror vârfuri metalice s-ar fi putut conserva.

Armelor prezentate li se adaugă faptul că aristocratul fusese în posesia a cel puțin un cal de călărie, dovadă pintenul de fier și zăbalele specifice cailor de război.

Teoretizând în registrul marțial prezentat, putem presupune că un războinic astfel echipat angaja lupta de la distanță, dacă admitem că avea arc. Pentru lupta în apropiere ataca cu lancea fie aruncând-o cu putere, fie prin împungere. După epuizarea acestora se folosea de spadă, lovind și despicând. Vârful rotunjit al armei ne arată că nu era folosită pentru înjunghiere. Mărimea și greutatea spadei, precum și tehnica ei de forjare relevă o armă bine construită și capabilă să producă răni incompatibile cu viața. Ultima linie de atac o constituia pumnalul curb, armă predilectă pentru înjunghiat în lupta de aproape.

Scutul, mărginit cu o bordură de fier, acoperea o bună parte din corpul războinicului și era purtat pe antebraț, nu ținut de *umbo*, cum greșit au presupus descoperitorii. Fără îndoială că era realizat din plăci subțiri de lemn suprapuse pe direcții diferite și înclinate, constituind un placaj rezistent peste care posibil a fost aplicată o învelitoare de piele cu rolul de armare a lamelelor de lemn și de absorbție a șocurilor. Astfel de scuturi erau foarte rezistente în fața oricăror arme ofensive, după cum rezultă din testele de arheologie experimentală⁶⁵.

Cămașa de zale conferea protecție împotriva tăieturilor și, într-o oarecare măsură, a înjunghierilor. Lungimea ei, presupusă exagerat până la genunchi⁶⁶, acoperea cel puțin zona femurală superioară, străbătută de artere sanguine importante și vulnerabile. Armura îi conferea un raport protecție-mobilitate bun, permițând mișcări ample, lejere.

Ultima piesă de echipament defensiv era coiful, indispensabil pe câmpul de luptă. Căptușit cu piele și având calota semisferică, casca avea două obrăzări mobile, articulate cu balamale. Funcția acestor obrăzări era dublă. Ele ajutau la fixarea căștii pe cap, prin legarea lor cu o curelușă trecută prin verigile de pe interior, dar mai ales aveau rolul de a proteja maxilarul purtătorului de marginea propriului scut. În ipostaza de luptă corp la corp loviturile în scut, date cu arme sau cu corpul adversarului, duc la balansul scutului având ca ax antebrațul, caz în care partea superioară lovește puternic maxilarul sau obrazul în cazul în care scutul nu este ținut lipit de corp. Obrăzarul protejează împotriva acestui tip de agresiune, știut fiind că scutul nu este o armă static-defensivă, ci mai degrabă ambivalentă.

Putem spune, așadar, că războinicul de la Cugir fusese foarte bine înarmat, capabil să se deplaseze rapid, călărind pe distanțe medii și mari – caii de schimb erau indispensabili pentru raportul distanță-viteză – angajând lupta directă sau dezangajându-se rapid dacă situația o cerea. Armamentul de care dispunea îi permitea să atace eficient și, în replică, era foarte bine protejat în fața proiectilelor sau a armelor ofensive. În acest context este limpede că avem de a face cu un echipament care acoperea toate tipurile de acțiune, ofensivă și defensivă, ce s-ar fi putut ivi în timpul ciocnirilor diverse. Numărul, tipurile și calitatea

⁶⁵. Borangic *et alii* 2015: 127.

⁶⁶. O cămașă de zale care depășea zona femurală superioară/inghinală ridică reale probleme unui călăreț. Chiar dacă admitem lungimea, partea care depășea bazinul individului se plia când războinicul încăleca, dar partea aceea a armurii devenea inconfortabilă și adăuga masă inutil.

armelor se constituiau în tot atâtea avantaje tactice, cu rezultat direct în probabilitatea de a ieși învingător sau măcar de a rămâne în viață după o confruntare armată.

Reconstrucția panopliei obligă însă la alte interogări.

Atrage atenția în primul rând cantitatea de echipament, astfel că se pune întrebarea dacă întregul arsenal putea fi folosit în luptă sau suntem în fața unui echipament ceremonial?

Toate armele sunt masive, aparent chiar supradimensionate, fapt ce sugerează că posesorul a fost un individ robust și solid. Greutatea combinată a tuturor pieselor, estimată prin analogii cu piese similare obținute prin procedee de arheologie experimentală, gravitează în jurul a 40 kg. Doar un individ matur, puternic și bine antrenat era capabil de a purta o așa greutate un timp îndelungat și putea lupta astfel echipat. Masa războinicului de la Cugir a fost estimată, pe baza cantității și a caracteristicilor resturilor osteologice recuperate ca fiind de cca. 73 kg⁶⁷, ceea ce conturează o constituție fizică bună.

Echiparea cu întregul arsenal și purtarea luptei astfel înarmat cereau eforturi substanțiale, pe care doar un individ sănătos, antrenat și determinat le putea susține, mai ales timp îndelungat și pe distanțe mari. Reconstituirea întregului arsenal și purtarea lui, ca parte din numeroase activități de reenactment făcute de către subsemnatul⁶⁸ au confirmat atât costurile substanțiale necesare pentru obținerea armamentului, cât și necesitatea imperioasă a unei condiții fizice bune. Desigur, aceste observații privesc un individ care folosește arsenalul în scenariul pragmatic în care el este un om de arme, ceea ce nu exclude ipoteza unui personaj echipat complet și ostentativ doar din considerente spirituale, pentru continuarea sau construcția unei funcții războinice (sau doar apotropaice) în post-existență.

Dincolo de aceste probabilități, se desprinde evident concluzia că un astfel de echipament nu era accesibil oricui, fiind imperios nevoie de acoperirea valorii economice a costurilor, la care se adaugă accesul la resurse specifice și la meșteri specializați. Prin armamentul scump pe care îl avea fie în lupte, fie afișându-se cu anumite ocazii, fie îngropându-se echipat complet, aristocratul de la Cugir a pus o distanță considerabilă între el și propria comunitate, între el și etajul lui social.

Va trebui să admitem că epoca în care a trăit nobilul era dominată de o constelație de șefi, căpetenii și regișori obligați de însuși mediul și cultura lor la o viață războinică, situație care a generat o competiție acerbă între aceștia. Chiar necropola oferă imaginea unei ierarhii interne. Mormântul T.IV, spre exemplu, deși personajul a aparținut cu necesitate tot familiei care stăpânea cetatea, a fost înmormântat doar cu o lance și cu un pumnal *sica*⁶⁹. Am putea explica această evidentă discrepanță prin atribuirea mormântului ca fiind al unui *infant*, spre exemplu, dar astfel de depuneri funerare minimale sunt relativ frecvente în mormintele epocii, chiar dacă admitem o mortalitate ridicată în rândurile tinerilor războinici. Variabilitatea ritului funerar denotă diferențe de statut și de potență economică. Absența, din morminte cel puțin, a unui echipament elaborat sau complet

⁶⁷. Teleagă *et alii* 2014: 313.

⁶⁸. Experimente derulate în cadrul programelor de reconstituire istorică desfășurate pe durata a mai multor ani de către Asociația Culturală Enciclopedia Dacica, în colaborare cu instituții muzeale și alte asociații de profil din țară și străinătate.

⁶⁹. Rustoiu 2021: 81.

poate reflecta fie posibilitățile reduse ale comunității, fie rolul militar specific al decedatului în raport cu alți indivizi din grup sau cu alte clanuri. Nu avem argumente ca să admitem că toți membrii unei familii, fie ea și puternice, își permiteau sau li se permitea afișarea unui statut și a unor însemne rezervate căpeteniilor. Dimpotrivă, chiar dacă erau recunoscuți ca făcând parte din grup – dovadă pumnalele *sica*, arme cu suficiente conotații ideologice – inventarele funerare minimaliste indică un statut inferior sau cel puțin diferit. Un scenariu cu privire la *reciclarea*⁷⁰ unor piese de armament, aparținând unor indivizi inferiori ierarhic sau social nu trebuie evitat, ci enunțat, fie și doar la modul teoretic.

Autoritatea unui lider se transmitea în teritoriu printr-o serie de semnale și expresii, destinate să facă cunoscută eșaloanelor inferioare, potențialilor concurenți sau inamicilor, forța de care acesta dispunea. Unul dintre aceste atribute, cumulând caracteristici și calități din sfera discretului și ostentativului deopotrivă, a fost suita seniorului. Mărimea, valoarea, aptitudinile și chiar bogăția companionilor reflectau și transmiteau mai departe calitățile și caracteristicile liderului⁷¹. Suita imita, pe cât posibil, modelul căpeteniei, fără îndoială păstrând distanța cuvenită. Referitor la acești însoțitori, indispensabili oricum am privi lucrurile, mormântul lui, mai exact prezența cailor echipați cu zăbale de *război*, deschide și o altă perspectivă. Descoperirea celor trei zăbale conturează însă mai clar posibilitatea ca – cel puțin în spațiul intracarpatic – să fi fost adoptată ca tactică de luptă acea *trimarkisia*⁷² de tradiție celtică (Pausanias, *Periegesis*, X, 19, 9-12), transmisă în mediul dacic. Grupul de trei militari astfel constituit – în jurul căpeteniei? a nobilului? a unui războinic experimentat? – reprezenta o eficientizare nu doar a modului de a purta războiul, ci chiar o excelentă celulă de bază a oricărei structuri războinice și sociale superioare⁷³. Excursul obligă la completarea tabloului general cu contribuția celtică la sinteza Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya, contribuție mult mai consistentă decât preluarea pragmatică a unor tipuri de arme⁷⁴.

Având aceste repere psiho-sociale, statutul personajului îngropat la Cugir iese încă o dată în evidență și parțial lămurește excepționalitatea mormântului său, care, la rândul lui, reflectă puterea și influența deosebite pe care individul le-a avut în timpul vieții.

Recapitulând datele despre echipament se pot extrage o serie de constante. Repetitivitatea acestor asocieri de echipamente militare, cu particularitățile enumerate, așază în forme precise un anume program, o standardizare cu efect de uniformă. În acest

⁷⁰. Toate depunerile de piese de armament ne arată ultima lor utilizare, nu și parcursul întreg al pieselor.

⁷¹. Este ilustrativă în acest sens paralela cu societatea celtică: [...] ...aceștia ori de câte ori este nevoie, ori de câte ori izbucnește vreun război, iau parte cu toții la război. Fiecare din ei au în jurul său cu atât mai mulți clienți sau ambacti, cu cât se distingea mai mult prin origine sau avere. Numărul mare de clienți constituie singura formă de influență și putere pe care o cunosc (Cezar, VI, 15, 1-2; despre sistemul de clienți vezi și Polybios, II, 17). De asemenea, el apare și la germanici [...] a fi în toată vremea împrejurat de un roi mare de tineri, tot unul și unul, aceasta-i cinstea, aceasta puterea lor, podoabă pe timp de pace, scut în timp de război! Și nu numai în neamul lor, ci și în obștile vecine căpeteniile își fac nume mare și slăvit dacă se ridică deasupra celorlalți prin numărul și vrednicia soților: ei sunt cercetați într-una de solii și încărcăți de daruri, și de cele mai multe ori numai faima lor hotărăște soarta războiului (Tacitus, Germania, XIII, 2-3).

⁷². Rustoiu 2002: 52. Tot trei cai, după cum sugerează alte trei zăbale de tip *tracic*, au fost implicați într-o ceremonie funerară ale cărei urme au fost descoperite lângă Călan (Rustoiu *et alii* 2002: 114).

⁷³. Borangic 2017: 383.

⁷⁴. Rustoiu 2015: 360-361.

cadru, panoplia unui astfel de războinic nu este decât o pragmatizare a armamentului, a vestimentației și a poziției lui în structurile sociale și militare care l-au conținut. Putem distinge o „uniformă”, înțelegând prin acest termen o constantă vestimentară și marțială, ceea ce însemna ralierea purtătorului la un set de componente prestabilite, tradiționale chiar, ca parte a unui model ideologic bine structurat și în consecință asumat. Echipamentul relativ unitar în ce privește componența – nu avem informații despre cromatică! – transmitea în exterior, și cu aceeași forță și spre interior, mesaje clare despre purtător. Armele deținute, modul lor de purtare, momentele speciale de afișare au funcționat ca un cod vestimentar, non-lingvistic, cu perfectă transparență la semnificație și apartenență, ușor de decodat și de recunoscut de către destinatari. Arheologic și iconografic, s-a putut reconstitui panoplia unui astfel de războinic de elită în suficiente cazuri încât să se observe serii tipologice și, prin acestea, să se poată presupune modele comportamentale (tactici, strategii, ideologie, credințe, modă, idei, etc) identice în cadrul elitei militare dacice din perioada pre-burebistană. Trebuie specificat că acest model *uniformizat* este o moștenire a setului-model, dezvoltat în perioada de sinteză a culturilor celto-tracice fermentate inițial în sudul Dunării și devenit specific conglomeratului Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya, depășind rapid barierele etnice sau culturale autohtone ori alogene.

De reținut un principiu de bază și anume că unul dintre atributele echipamentului sau ale uniformei este acela că poate transforma starea de spirit nu numai a purtătorului, ci și a celor din jurul său, prin inducerea unei serii de comportamente. Uniformizarea în discuție a fost, fără îndoială, mai amplă și cuprinde toate elementele legate de prestigiu și de expresie a statutului: centrul rezidențial, costumul de luptă, armele, podoabele, caii, riturile și ritualurile funerare, ca să enumerăm doar componentele vizibile (astăzi) ale autorității unui aristocrat-războinic.

Revenind la setul de arme deținut și la bunurile care l-au însoțit în mormânt, trebuie subliniată valoarea efectivă mare a tuturor acestor bunuri.

Mormântul tumular, amplexarea riturilor practicate, armamentul, sacrificarea celor trei cai, a carului funerar, vesela metalică și ceramică, piesele de import, podoabele de aur și de argint, banchetul funerar, cetatea în sine, și desigur existența celorlalți trei tumuli – cel puțin încă doi au și ei inventare deosebite⁷⁵ – arată forța economică deosebită a familiei

⁷⁵. Din T.I s-au recuperat o mărgea, o plăcuță și o verigă, toate din bronz, o fibulă de fier fragmentată precum și un vas-*fructieră*, cenușă și resturi osteologice calcinate; din T.III provin două *spade de tip celtic* (?!), o cămașă de zale și unele obiecte de argint, iar din T.IV un pumnal *sica*, bine conservat, un vârf de lance și resturile unui vas-*fructieră* (Popa 2011: 326-330). De remarcat informația indirectă și relativ ambiguă potrivit căreia din necropolă, respectiv din T.II și T.IV, provin trei spade (Rustoiu 1994: 35). Formularea - „trei exemplare descoperite la Cugir, Popești -tumuli II și IV”) - lasă ambivalentă impresia că un tumul cu numărul IV conținea două spade (una fiind cea din T.II). Cum și la Cugir și la Popești există câte un tumul cu acest număr de identificare și ambii au inventare specifice războinicilor epocii în discuție, este complicat de identificat despre ce sit și despre care spadă a fost vorba. Este posibil să avem de a face cu o altă spadă provenită de la Cugir, din T.IV, unde aceasta era însoțită de un pumnal *sica* și de un vârf de lance și mai puțin probabil din T.III, neexistând nici un caz documentat de depunere dublă a spadelor. Improbabil ca această misterioasă spadă să provină de la Popești, unde într-adevăr este semnalat un fragment imprecis al unei astfel de arme, interpretat cu prudență în sensul că ar putea să fi fost un mâner *de sabie* (Vulpe 1976: 198; fig. 5/1; fig. 15/24). Atât morfologia impune să restului metalic, cât și faptul că el provine din T.II al necropolei de aici și nu din T.IV înclină spre ipoteza că este vorba despre o a doua spadă de la Cugir. Clarificarea situației va fi posibilă sau măcar mai aproape de realitate doar după publicarea arhivelor complete de șantier.

rezidente. În spatele acestor expresii materiale putem doar bănuî formele, astăzi discrete, ale autorității clanului care a stăpânit cetatea: legitimitatea genealogică, suportul religios, valoarea meritocratică individuală (charisma, forța, competențele, succesele), relațiile cu alte surse de autoritate (egale, inferioare sau superioare), proprietatea și accesul la resurse.

Mai cu seamă ultimul reper amintit a avut o importanță deosebită, decodificată astăzi de valoarea efectivă a întregului inventar în chiar epoca în care a trăit și a murit războinicul incinerat. Doar costurile echipamentului individual, fără materialele conexe, se dovedesc a fi fost substanțiale, cu atât mai mult cu cât vorbim de un set pe care-l putem considera vârf de gamă care a implicat tehnici și tehnologii, calitate, sofisticare, lux, funcționalitate, mobilitate, performanță și excelență.

Teoretic estimat, valoarea echipamentului unui războinic de elită, cu toate precauțiile metodologice firești, poate fi astăzi teoretizată undeva în jurul valorii de 7.000-7.500 de denari⁷⁶. Aristocratul, în paralel cu funcția sa războinică sau mai exact în continuarea ei, trebuia să-și asigure un nivel economic suficient de ridicat, cât să acopere numeroasele cheltuieli cerute de poziția lui. Fără îndoială, elita care a stăpânit cetatea a fost la un moment dat sau, mai exact, o anumită perioadă de tip, una prosperă. Nobilul și familia lui erau extrem de bogați, cel puțin din perspectiva standardelor epocii, statut întins pe cel puțin două-trei generații, dacă admitem că în necropolă sunt înmormântați membri de vază ai clanului. Sursele acestor venituri importante pot fi presupuse. O parte puteau proveni din stăpânirea și exploatarea fertilei văi a Mureșului, exploatare care conținea și calitatea de arteră de comunicații și transport a râului. Este probabil că aristocrații din cetate controlau fie direct valea, fie indirect cu ajutorul unor membri ai familiei și/sau ai suitei nobiliare, mai mici în rang, care gestionau zona în mod direct și în numele familiei din cetate.

Elita locului își completa neîndoielnic averile făcând din război o profesie, un mod de viață care le-a modelat în definitiv existența și profilul psiho-social. Războiul a fost dintotdeauna egal consumator și generator de resurse. De notat că unele piese depuse în mormânt arată mobilitatea acestui personaj și/sau conexiunile pe care statutul lui i le permiteau cu alte medii culturale, fapt demonstrat în special de *situla* de bronz, piesă scumpă, de proveniență italică și exotică în mediul dacic⁷⁷. Acestea îi adăugăm ornamentele de bronz ale carului funerar, cu analogii în centrul și vestul Europei⁷⁸. Prezența acestor importuri între bunurile aparținând defunctului, indiferent cum au ajuns ele în proprietatea nobilului, demonstra posibilitățile extinse ale personajului și capacitatea lui de a realiza contacte mult în exteriorul grupului și a teritoriului controlat direct. Prestigiul aristocratului nu avea decât de câștigat din aura cu care, de regulă, astfel de obiecte de

⁷⁶ Estimarea s-a făcut pe baza timpilor necesari pentru fabricarea fiecărei piese de echipament, exprimată în zile/muncă și a ținut seama de toate etapele de producție, de la materia primă la produsul finit (Borancic 2014: 59-60). Dincolo de fluxul imaginat ca plecând natural de la sursa materialului până la predarea către proprietar, sunt, desigur, multe alte ipoteze posibile și viabile cu privire la achiziționarea unei sau a alteia dintre componentele costumului (daruri, schimburi, moșteniri, prăzi, jafuri, trofee, tributuri, comerț, confiscări, etc), fiecare dintre acestea putând modifica prețul plătit, dar nu și valoarea efectivă a produselor.

⁷⁷ Rustoiu 2009: 33-34. *Situlae* de bronz au mai fost descoperite în Dacia Preromană, întregi sau fragmentare, la Berghin, Piatra Craivii, Sarmizegetusa Regia, Pietroasa Mică, Tilișca, Costești-Cetățuie, Popești, Bâta Doamnei, Brad, Răcățui, București-Herăstrău, Divici, Gușterița, îndeosebi în contexte asociate elitelor.

⁷⁸ Rustoiu 2009: 33.

calitate erau percepute în comunitățile rurale care erau, prin definiție, statice în raport cu elitele. Accesul la produse din locuri îndepărtate distanța, dacă mai era nevoie, elita de restul populației. Astfel de vase, dificil de obținut pe căi obișnuite, aveau arareori o funcție utilitară, caracterul lor de bun de lux conferindu-le întotdeauna o valoare superioară (sau doar fiind evaluate și percepute ca atare) celei pe care o aveau în realitate⁷⁹.

Un argument puternic al contactelor personajului sau ale clanului peste care domina cu spațiul înconjurător este caracterul cosmopolit al arsenalului.

Tradiția istoriografică atribuie celților occidentali inventarea armurilor din zale⁸⁰, dar majoritatea artefactelor, între care și cele mai timpurii astfel de armuri, provin din descoperiri arheologice aparținând zonei Dunării de Jos și Bazinului carpatic (Fig. 5/5)⁸¹. Zalele ne apar frecvent în dotarea războinicilor remarcabili din acest areal, fie că vorbim de celți, de traci și apoi de daci. Prin construcția ei, armura aristocratului aparținea acestui larg *laborator* social, tehnologic și militar. În mod similar, morfologia coifului, chiar dacă pare un produs local, devoalează influențe celtice, prezente, de altfel, și în tipologia *umbo*-ului. Spada de tip *celtic*, așa cum o arată și numele, a apărut în zona balcanică odată cu sosirea celților în acest areal, fiind adoptată și modificată rapid de către eteroclitele elite locale. Modificările pragmatice aduse acestor arme au constat în dimensiunile mărite, profilatura secțiunii lamelor și renunțarea la vârful ascuțit. Rezultatul a fost un tip de spadă care a devenind prioritar o armă de lovit și tăiat și aproape deloc o armă de înjunghiat, ceea ce ilustrează tehnici de luptă bazate în principal pe cavalerie. Arma aristocratului de la Cugir este și ea, evident, rezultatul acestor schimbări tactice, cu mențiunea că profilul lenticular denotă o simplificare a tehnologiei de fabricare, departe de geometriile complexe regăsite în general în aria Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya. Altfel spus, deși este rezultatul acelorași inovații, pare mai degrabă un produs local realizat de un meșter mai puțin calificat. Aceeași senzație o dă și maniera de fabricare a pumnalelor de tip *sica* și chiar vârful de lance, arme care deși păstrează morfologia generală și tipologică, nu au finețea, calitatea și atenția la detalii în general specifice acestor arme.

Pe baza acestor observații putem înțelege că arsenalul în discuție reflecta idei transregionale realizate, în bună parte, pe plan local. În mod evident, personajul s-a aliniat modei epocii atât prin achiziționarea directă a unor produse de import, cât și prin transfer de idei și tehnologii de fabricare. Or, o astfel de conectare la tendințele regionale alitei ilustrată aici de personajul în discuție, denotă pragmatism dublat de capacități economice. O elită informată, care dicta normele culturale și militare, capabilă să adopte și să integreze influențe culturale și tehnologice și care avea acces și autoritate în ce privește controlul și gestionarea resurselor locale. Resurse care însemnau capital, surse de materii prime, mână de lucru, artizani și tehnologii, instrumentar și logistică. Putem doar să ne imaginăm gradul general al organizării interne al structurilor socio-economice din subordine.

Toate informațiile disponibile creionează indubitabil imaginea unor aristocrați bogați – în spatele cărora putem bănui comunități la fel de prospere și puternice – iar șeful

⁷⁹. Plourde 2009: 266.

⁸⁰. Varro, *De lingua latina*, V, 30, 3; Strabon cu referire la celtiberi, observă că *doar puțini se folosesc de zale* [...] (*Geografia*, III, 3, 6 - C 154).

⁸¹. Rustoiu 2008: 30.

îngropat în tumulul II de la Cugir era de departe unul dintre liderii marcanți ai zonei și ai momentului nu doar din perspectiva militară, ci și, la fel de important, economică.

Adăugând acestor dimensiuni complexul ritual funerar prilejuit de moartea războinicului – suntem în fața uneia dintre cele mai expresive și importante descoperiri de acest fel din Dacia Preromană – putem admite că aristocratul a fost în vârful ierarhiei momentului și al regiunii.

Putem, așadar, să concluzionăm ce fusese acest nobil. Evidențele arată că a fost fără îndoială un personaj de seamă, un războinic de elită și că ocupa un loc important politic și social. Cetatea, armele, piesele de aur și de argint, vesela, caii, ritualul funerar, toate erau accesibile doar unui militar de vază, bogat, influent, puternic, provenit dintr-un etaj social superior.

Dincolo de această certitudine se nasc numeroase alte întrebări.

Fără îndoială că acest deziderat conta foarte mult pentru tipul de mesaj proiectat în jur și modelul oferit, aparent de succes și având în spate foarte probabil generații cu ideologii similare, a dinamizat societatea din care făcea parte războinicul. Asta însă nu însemna că panoplia de acest tip sau întreagă era la îndemâna oricui. Costurile foarte mari ale unui echipament complet erau prohibitive în cel mai simplu sens. Este mai mult decât evident că puțini indivizi își puteau permite toate acele arme, dispunând nu doar de autoritatea necesară comandării și fabricării, ci și de capacitatea economică de a le achiziționa sau/și achita. Nu avem date care să permită ipoteza că avem de a face cu capturi de război. Putem presupune cu maximum de probabilitate că armele au fost fabricate pe plan local sau cel puțin au fost comandate unor meșteri ori unor ateliere aflate sau nu în sfera de autoritate a căpeteniei. În ambele variante, arsenalul a costat suficient de mult, ca valoare economică, creativitate, tehnică și timp de fabricare, astfel că echipamentul luat ca întreg contează ca un element esențial de diferențiere socială.

Lipsa din alte inventare similare ca model identitar, provenite din același orizont cronologic, a setului complet de astfel de arme reflectă fără îndoială faptul că nu toate erau accesibile pe scară largă. Sau, cel puțin, nu toate erau sacrificabile. În această ipostază, spre exemplu, armura de zale era o componentă cu adevărat excepțională, căci, alături de coif, face parte din suita de descoperiri sporadice la scara întregului palier cronologic al Daciei Preromane.

Chiar arheologia ne spune că este foarte improbabil ca fiecare războinic, fie el și membru al elitei, și-ar fi permis întregul set, în contrast cu nevoile tactice evidente. Această realitate tactică, aflată pe contrasens cu dosarul arheologic, obligă la ipoteze diverse, întinse între diverse particularități spirituale și pragmatism militar. Dincolo de ipoteze, rămâne cert că familia și/sau comunitatea nu a sacrificat în întregime armele la moartea posesorului din rațiuni astăzi greu de recunoscut. Rămâne de reținut că fiecare armă din panoplia acestui războinic remarcabil era funcțională și utilă în diverse situații concrete de luptă, fără să putem spune indubitabil dacă era permanent înarmat cu întregul arsenal sau dacă le utiliza pe toate. Cred, însă, că la nivelul social la care se afla, echipamentul funcțional făcea parte din identitatea de mare căpetenie războinică și că prin purtarea, folosirea și afișarea armelor acestui foarte probabil rege local, înlocuiseră echipamentele din metale prețioase de paradă purtate de aristocrația getică anterioară.

Arsenalul scump și multifuncțional a păstrat componenta expozantă, dar a dus imaginea războinicului la un alt nivel și pe alt plan de expresie. Personajul înmormântat lângă Cugirul de astăzi nu era doar un șef bogat, ci și unul puternic și pentru sublinierea acestei stări de fapt putea oricând să-și demonstreze forța și drepturile folosind armele ca pe ceea ce erau în realitate și nu doar ca imagini ale puterii. Întregul lui echipament ne demonstrează translarea simbolisticii funerare și, prin deducție, a celei din timpul vieții personajului de la opulență la pragmatism a societății dacice.

Revenind la basileul de la Cugir, căci îl putem percepe ca pe un rege, acesta - alături de alți războinici ai epocii lui - a însumat toate atributele și caracteristicile unui militar de rang înalt și s-a constituit, natural, într-un model la rândul lui pentru elitele politico-militare și religioase care vor edifica Regatul dac⁸² plecând de la aceleași principii, dar la o scară evident cu mult mai mare.

Enumerând componentele principale care stau la baza transformării unui grup oarecare într-o etnie⁸³, Anthony Smith a enumerat asocierea aceluia grup cu un anumit teritoriu, un nume colectiv, un mit comun despre origini, o istorie comună⁸⁴ și o cultură comună distinctivă, un anumit sens de solidaritate între indivizi din grup ca fiind o trăsătură esențială a acestei evoluții socio-culturale⁸⁵. Sociologul englez mai susținea că, în anumite cazuri, solidaritatea în discuție poate fi redusă la membrii elitei. În această cheie va trebui să admitem că aristocratul de la Cugir, alături de clanul din care făcea parte, a oferit lumii lui cel puțin două sau trei dintre elementele esențiale ale transformării constelației de șefi, căpetenii și regișori⁸⁶ într-un puternic regat.

Un regat condus de o aristocrație puternică și pragmatică, secondată de un cler influent, dar în care mormintele războinicilor nu mai sunt vizibile. Ocultarea mormintelor și, implicit, dispariția depunerilor de arme în contexte funerare au primit numeroase explicații în literatura de specialitate, fără se se fi ajuns la una pe deplin satisfăcătoare.

Această tranziție reflectă probabil o combinație de factori religioși, politici și militari care, împreună, demonstrează adaptabilitatea și complexitatea societății dacice în fața provocărilor și schimbărilor interne și externe. Pilonul central al acestor transformări a fost trecerea elitelor de la individualismul războinic la o identitate militară colectivă, austeră, subordonată autorității centrale și elitei religioase. O capacitate de adaptare și de acomodare colectivă ale cărei rădăcini le putem identifica în supraviețuirea adaptativă care a stat la baza fenomenului Padea-Panagjurski Kolonii-Mala Kopanya.

⁸². Rustoiu 2015: 362.

⁸³. A. Smith propune folosirea termenului *etnic*, ca echivalent pentru *națiune*, pentru epocile istorice în care națiunile, în sensul lor modern, nu își făcuseră apariția (Smith 2007: 7).

⁸⁴. Astăzi putem privi mitul și istoria ca fiind separate, primul fiind o construcție a imaginarului colectiv și a doua o cunoaștere obiectivă a trecutului, dar în Antichitate, spre exemplu, cele două componente, deși distincte, ajungeau invariabil și relativ repede să se confunde. Chiar dacă a păstrat nuclee de realitate, istoria orală, cu obiectivitatea redusă la confirmările martorilor oculari, transforma implacabil evenimentele și faptele memorabile în mituri și oferea legitimitate, prin construirea tradițiilor și prin transmiterea valorilor, normelor și credințelor colective, coeziunii comunităților.

⁸⁵. Smith 2007: 21-41.

⁸⁶. (Cn. Cornelius Lentulus, guvernatorul Pannoniei) „a reprimat și incursiunile dacilor, fiind omorâți trei șefi de ai lor cu multă armată” (Suetoniu, *Viețile Cezarilor*, XXI, 2).

Abrevieri

- ACL – Acta Centri Lucusiensis, revista Centrului de Studii DacoRomanistice Lucus, Timișoara.
- AMP – *Acta Musei Porolissensis*, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău.
- Apulum – *Apulum, Acta Musei Apulensis*, Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, Alba Iulia (din 1992 Muzeul Național al Unirii).
- ArheoVest – *ArheoVest*, Asociația Arheovest Timișoara, Timișoara.
- BCȘS – *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Alba Iulia.
- EphNap – *Ephemeris Napocensis*, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- MI – *Magazin Istoric*, Revistă de cultură istorică, București.
- NEMVS – *NEMVS*, Revista Asociației Culturale Sarmizegetusa, Alba Iulia.
- Sargetia – *Sargetia*, Buletinul Muzeului județului Hunedoara (*Acta Musei Devensis*), Deva.
- SCIV(A) – Studii și cercetări de istorie veche, București (din 1974 Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
- SIB – Studii de istorie a Banatului, Timișoara.
- Terra Sebus – *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeș.
- Thraco-Dacica – *Thraco-Dacica*, Institutul de Tracologie, București.

Bibliografie

- Acker 1965
- M. Acker, *Vechiile spălătorii de aur din jurul Sebeșului*, Apulum, V, 1965, 647-658.
- Blăjan 1993
- M. Blăjan, *Singidava-Cugir, pași milenari în istorie*, Ardealul, IV, st. 631, 16-22 aprilie, 1993, 4.
- Bockius, Łuczkiewicz 2004
- R. Bockius, P. Łuczkiewicz, *Kelten und Germanen im 2.-1. Jahrhundert vor Christus: archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*, 2004.
- Bondoc 2020
- D. Bondoc, *Scuturile din Dacia*, 2020.
- Borangic 2009
- C. Borangic, *Sica. Tipologie și funcționalitate*, NEMVS, IV, 7-8, 2009, 22-74.
- Borangic 2011
- C. Borangic, *Războinici nord-dunăreni în armuri de zale (sec. II a. Chr.-sec. II Chr.) – partea I*, Terra Sebus, 3, 2011, 171-227.
- Borangic 2014
- C. Borangic, *Valoarea ipotetică a echipamentului unui senior al războiului din lumea dacică*, BCȘS, 20, 2014, 39-70.
- Borangic 2017
- C. Borangic, *Seniorii războiului în lumea dacică. Elite militare din secolele II a.Chr.-II p.Chr. în spațiul carpato-dunărean*, 2017.

Borangic 2020

C. Borangic, The Padea-Panagjurski Kolonii Phenomenon in the Area North of the Danube. Colonization or Cultural Dispersion?, în *Studia Praehistorica et Antiqua: Miscellanea in honorem Silvia Teodor* (ed. Al. Berzovan), Iași, 2020, 189-209.

Borangic 2024

C. Borangic Unde erau marginile lumii dacilor? O incursiune în teritoriile necartografiate ale pumnalelor de tip sica, *ACL*, nr. 12A, 2024, 19-58.

Borangic et alii 2015

C. Borangic, M. Marcu, M. Barbu, Reconstrucția unui scut din epoca dacică. Considerații de ordin istoric, tactic și structural, *AMP*, XXXVII, 2015, 113-170.

Borangic, Barbu 2013

C. Borangic, M. Barbu, Incursiune în fenomenul ecvestru geto-dacic. Studiu de caz „zăbala de tip tracic”, *ACL*, nr. I B, 2013, 22-47.

Borangic, Bădescu 2014

C. Borangic, Al. Bădescu, Civilizația geto-dacică (I). Arme și echipamente militare din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României, 2014.

Căsălean 2020

A. C. Căsălean, Cetatea dacică de la Cugir. Habitat și teritoriu, 2020.

Ceuca 1986

T. Ceuca, *Studiu asupra osemintelor de animale din mormîntul princiar de la Cugir*, *Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza, S.N.*, secțiunea II, Supliment, seria Biologie, 1986, 125-128.

Conovici 1980

N. Conovici, *Primul simpozion Național de Tracologie (București, 8 decembrie, 1979)*, *SCIVA*, tom, 31, nr. 2, apr.-iun., 1980 321-322.

Crișan 1977

I. H. Crișan, *Cetatea a învins mileniile*, *MI*, XI, nr. 11 (128), noiembrie, 1977, 2-5.

Crișan 1980

I. H. Crișan, *Necropola dacică de la Cugir. Considerații preliminare*, *Apulum*, XVIII, 1980, 81-86.

Crișan 1980a

I. H. Crișan, *Lăcașul princiar de la Cugir*, *MI*, an XIV, nr. 1 (154), ianuarie, 1980, 5-8; 61.

Crișan 1980b

I. H. Crișan, *Statul dac în lumina noilor descoperiri arheologice*, în *Era Socialistă*, nr. 2, 1980, 23-25.

Crișan 1986

I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, 1986.

Crișan 1993

I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, vol. II, 1993.

Crișan et alii 2020

I. H. Crișan, Fl. Medeț, I. Andrițoiu, *Cetatea dacică de la Cugir. Arhiva săpăturilor arheologice din anii 1977-1991* (ed. A. Rustoiu, A. C. Căsălean, A.-V. Georgescu), 2020.

Crișan, Medeț 1979

I. H. Crișan, Fl. Medeț, *Raport preliminar asupra săpăturilor din 1978 la cetatea dacică de la Cugir*, *MCA*, XIII, 1979, 105-107.

Dima 2005

C. Dima, *Pinteni dacici în epoca regatului*, *Sargetia*, XXXIII, 2005, 179-195.

Floca 1977

O. Floca, *Singidava*, Sargetia, XIII, 1977, 171-181

Florea 2006

G. Florea, The „Public Image” of the Dacian Aristocracy, în G. Florea (coord.) *Studia Universitatis „Babes-Bolyai”*. *Series Historia, Special Issue Focusing on Iron Age Elites*, 51, 1, 2006, 1-11.

Florea 2011

G. Florea, *Dava et Oppidum Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, 2011.

Forțiu 2012

S. Forțiu, *Ziridava în context ptolemeic*, 2012.

Guštin 1991

M. Guštin, *Posočje in der jüngeren Eisenzeit*, 1991.

Iaroslavschi 1997

E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, 1997.

Lockyear 2004

K. Lockyear, The Late Iron Age Background to Roman Dacia, in W. S. Hanson and I. P. Haynes (eds.) *Roman Dacia. The Making of a Provincial Society*, *Journal of Roman Archaeology*, 2004, 33-74.

Mihaljević, Dizdar 2007

M. Mihaljević, M. Dizdar, *Late La Tene bronze helmet from the river Sava near Stara Gradiška*, *Vjesnik arheoloskog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XL, 2007, 117-146.

Nistorescu 2010

L. Nistorescu, *Recuperarea lui Rubobostes*, *SIB*, 34, 2010, 23-42.

Oltean 2021

R. Oltean, *Geții lui Burebista și lumea lor*, 2021.

Petolescu 2010

C. C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, 2010.

Plourde 2009

A. M. Plourde, *Prestige Goods and the Formation of Political Hierarchy*, în S. Shennan (eds.), *Pattern and Process in Cultural Evolution*, Berkeley, 2009.

Popa 2011

C. I. Popa, *Valea Cugirului - din preistorie până în zorii epocii moderne*, 2011.

Rustoiu 1994

A. Rustoiu, *Observații privind înmormântările tumulare din Dacia preromană*, în S. Mitu, F. Gogâltan (ed.), *Studii de istorie a Transilvaniei*, 1994, 33-37.

Rustoiu 1996

A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î. Chr.-sec. I d. Chr). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, 1996.

Rustoiu et alii 2002

A. Rustoiu, V. Sîrbu, I. V. Ferencz, *Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara)*, *Sargetia*, XXX, 111-127.

Rustoiu 2008

A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, 2008.

Rustoiu 2009

A. Rustoiu, A late republican bronze situla (Eggers type 20) from Cugir (Alba County), Romania, *Instrumentum*, 29, 2009, 33-34.

Rustoiu 2015

A. Rustoiu, Civilian and funerary space in the dacian fortified settlement at Cugir, în *ArheoVest*, III, In Memoriam Florin Medeleț, Interdisciplinaritate în Arheologie, Timișoara, 28 noiembrie 2015, vol. 1, (ed. S. Forțiu, A. Stavilă), Timișoara, Szeged, 2015, 349-367.

Rustoiu 2015a

A. Rustoiu, Pierdute dar recuperate. Descoperiri de la sfârșitul celei de-a doua vârste a fierului în sud-vestul Transilvaniei, în A. Dobos et alli (eds.), *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, Cluj-Napoca-Tg. Mureș-Budapest, 2015, 65-72.

Rustoiu 2021

A. Rustoiu, *Commentaria archaeologica et historica* (IV), *EphNap*, 31, 2021, 69-90

Rustoiu 2023

A. Rustoiu, *Commentaria archaeologica et historica* (VI) 1. Comentarii cu privire la o istorie a Daciei pre-romane schițată de Karl Strobel 2. Din nou despre „hambarele dacice” de la Grădiștea de Munte (jud. Hunedoara), *Apulum*, LX, 2023, 193-234.

Sîrbu, Borangic 2016

V. Sîrbu, C. Borangic, Pumnalul sica în nordul Dunării (~200 a. Chr. - 106 Chr.). *Semiotica marțială a puterii*, 2016.

Smith 2007

A. D. Smith, *The ethnic origins of the nations*, 2007.

Teleagă 2014

E. Teleagă, Pecetea lui Skyles și tumulii fastuoși de la Agighiol și Cugir. Omisiune și falsificare în fondarea mitului „strămoșilor” românilor, geto-dacii, *SCIVA*, tom 65, nr. 3-4, 2014, 295-318.

Teleagă et alii 2014

E. Teleagă, A. Bălășescu, A. Soficaru, W. Schoch, Die Scheiterhaufen aus Cugir und Tarinci. Ein Beitrag zu den Bestattungssitten der Balkanhalbinsel und des vorrömischen Dakiens in der Spätlatènezeit, *Präehistorische Zeitschrift*, 89 (2), 2014, 305-336.

Torbov 2018

N. Torbov, The knife - μάχα or sica, a weapon from the Second Century BC – the beginning of the Second Century AD, Sofia, 2018.

Vulpe 1976

Al. Vulpe, *La nécropole tumulaire gète de Popești*, *Thraco-Dacica*, 1, 1976, 193-215.

Werner 1988

W. Werner, Eisenzeitliche Trenschen an der unteren und mittleren Donau, 1988.

Wijnhoven 2021

M. A. Wijnhoven, European Mail Armour. Ringed Battle Shirts from the Iron Age, Roman Period and Early Middle Ages, 2021.

Zieling 1989

N. Zieling, Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène – und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien, 1989.

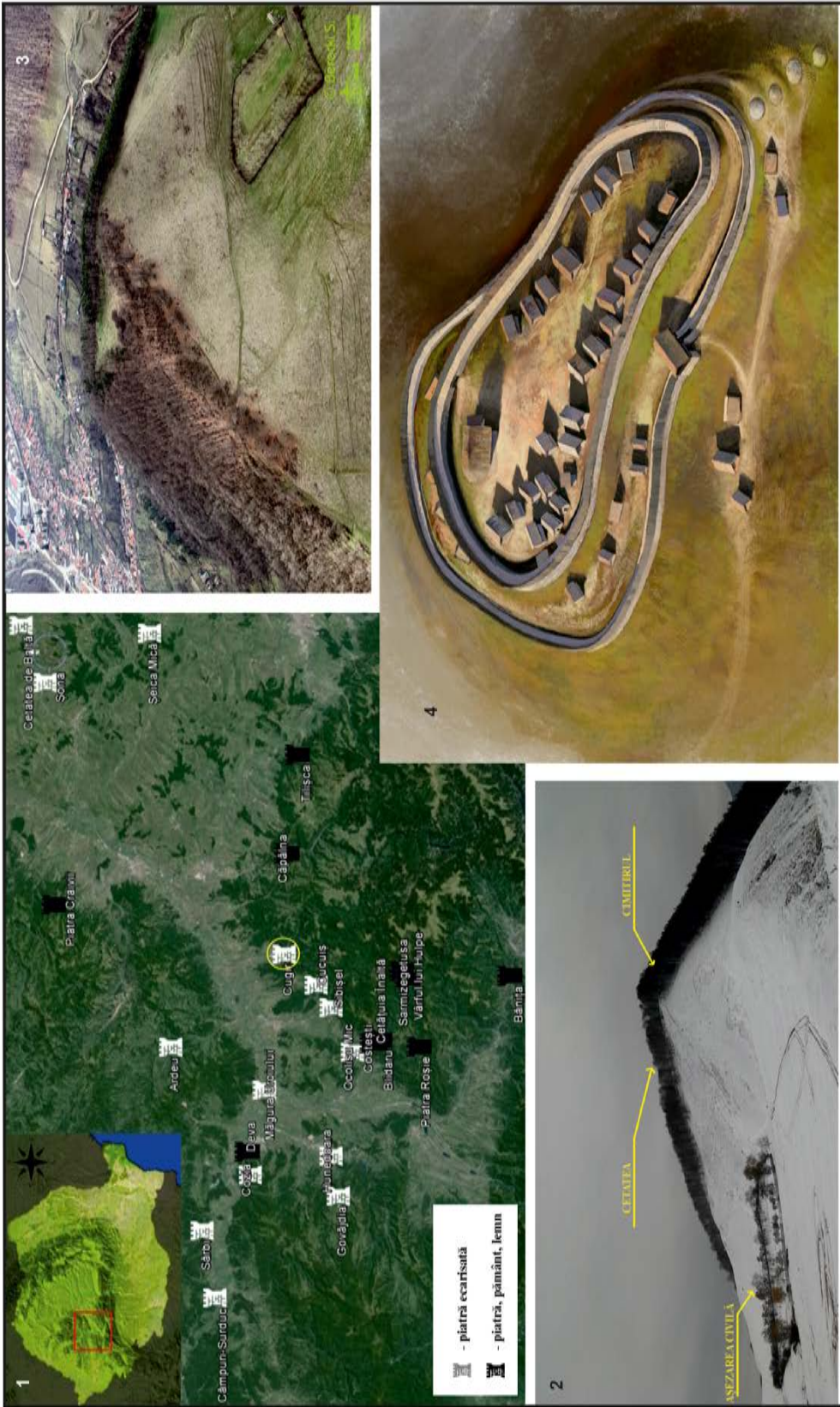
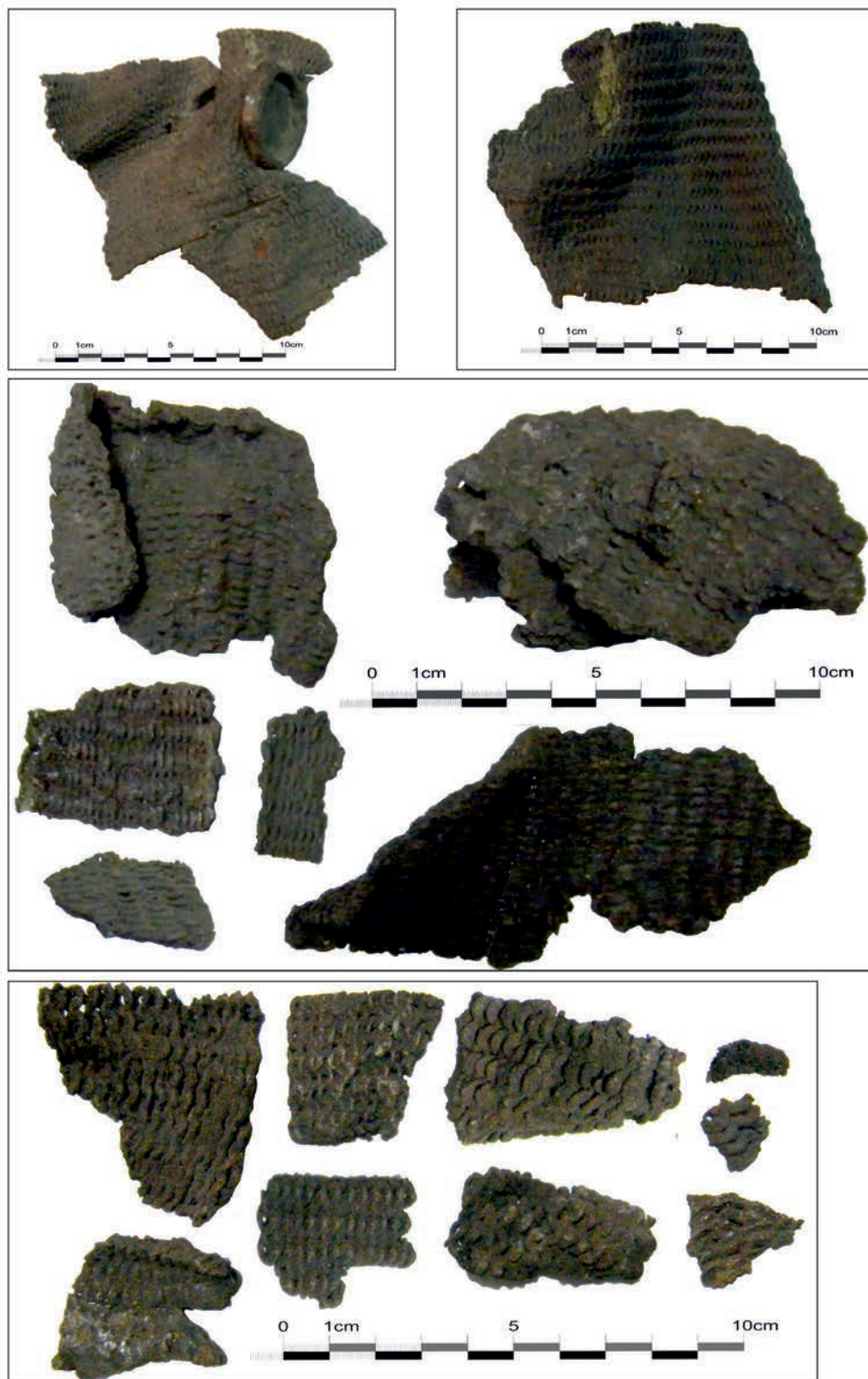

Fig. 1

1. Localizarea cetății de la Cugir (Alba); 2. Vedere dinspre nord-vest (foto V. Dumitru); 3. Vedere aeriană (credit foto: S. Berecki); 4. Reconstrucție grafică (R. Oltean).

Cugir (Alba), fragmente de zale.

Fig. 2

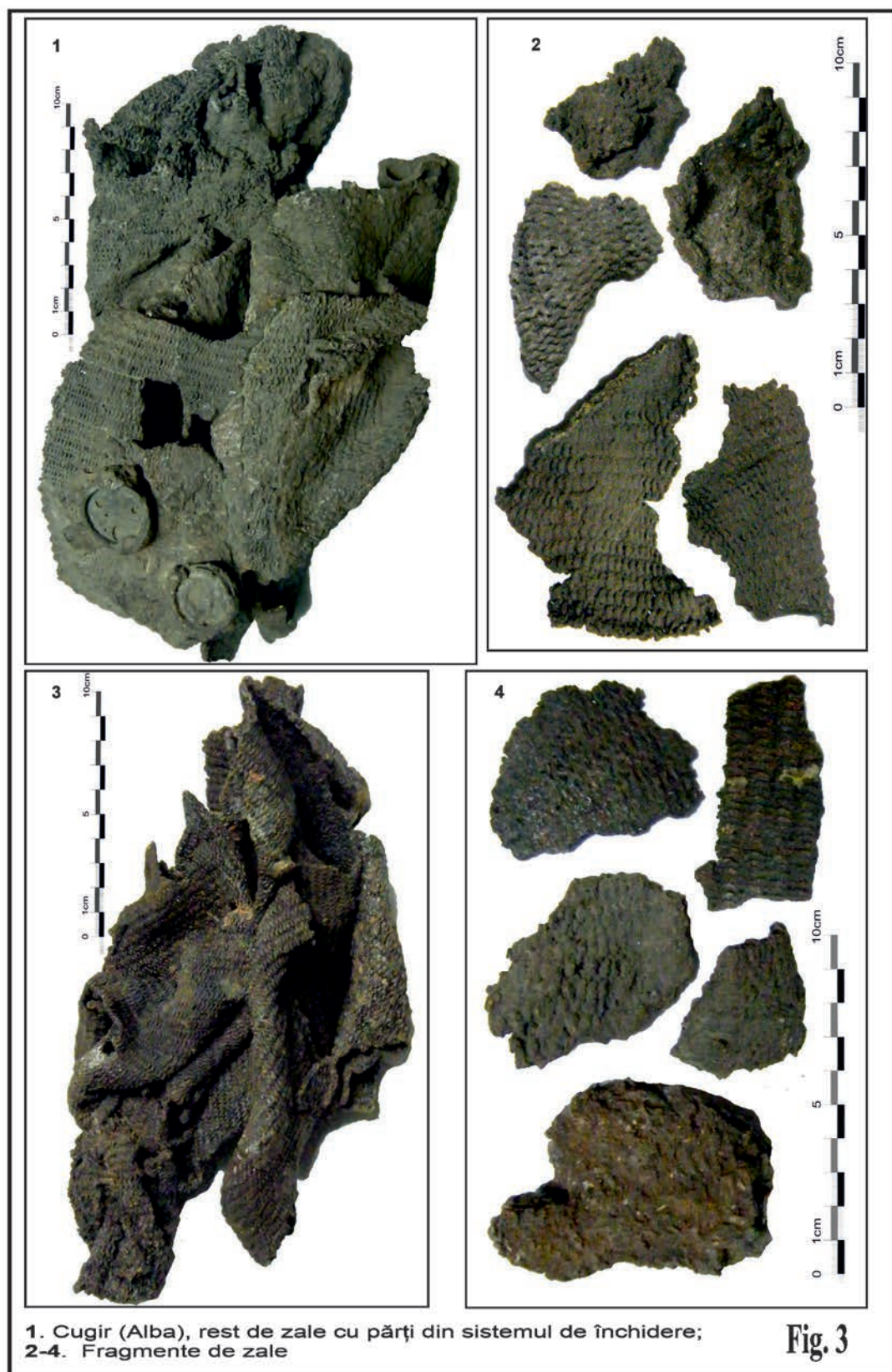
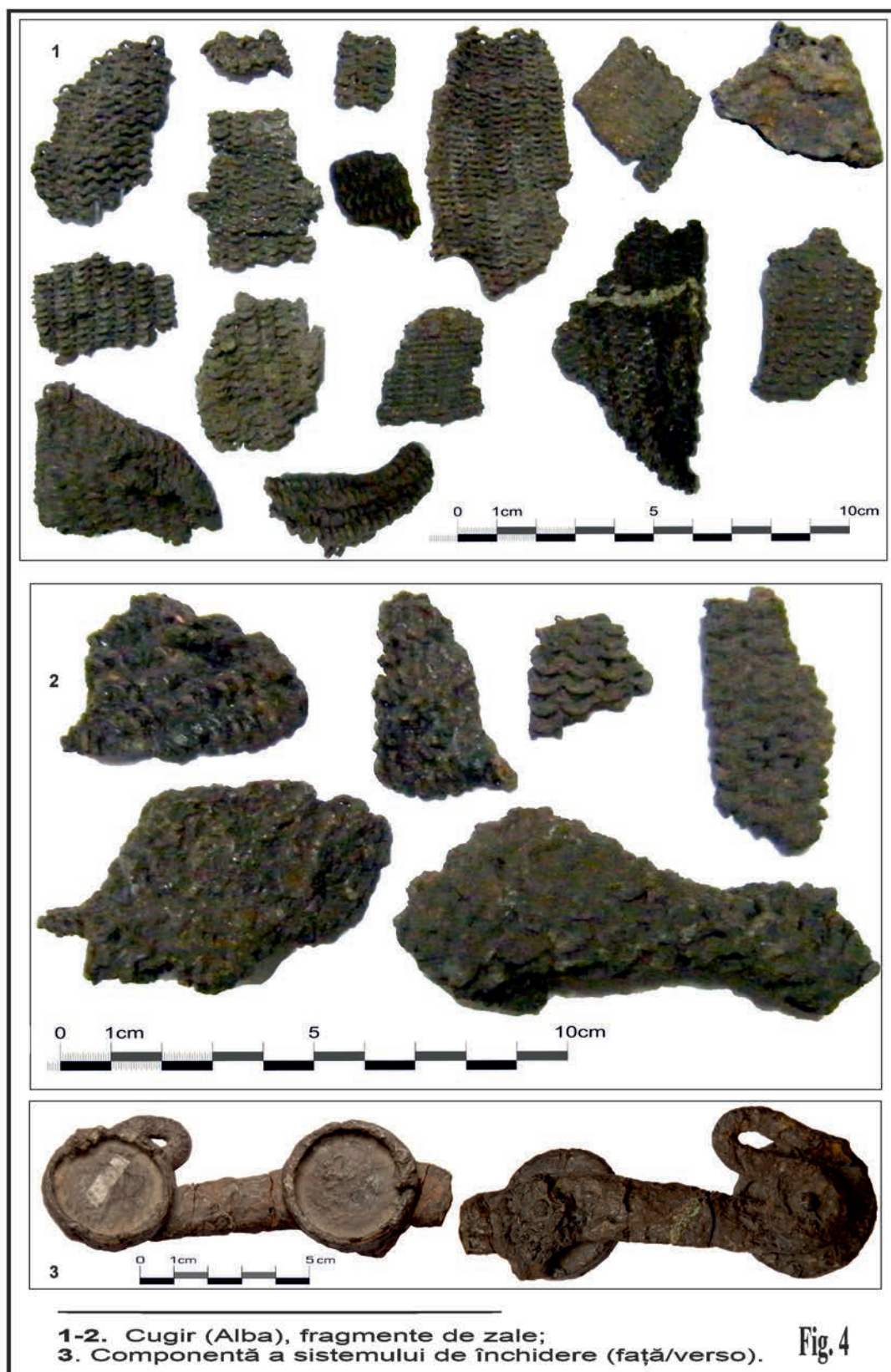

Fig. 3

1-2. Cugir (Alba), fragmente de zale;
3. Componentă a sistemului de închidere (față/verso).

Fig. 4

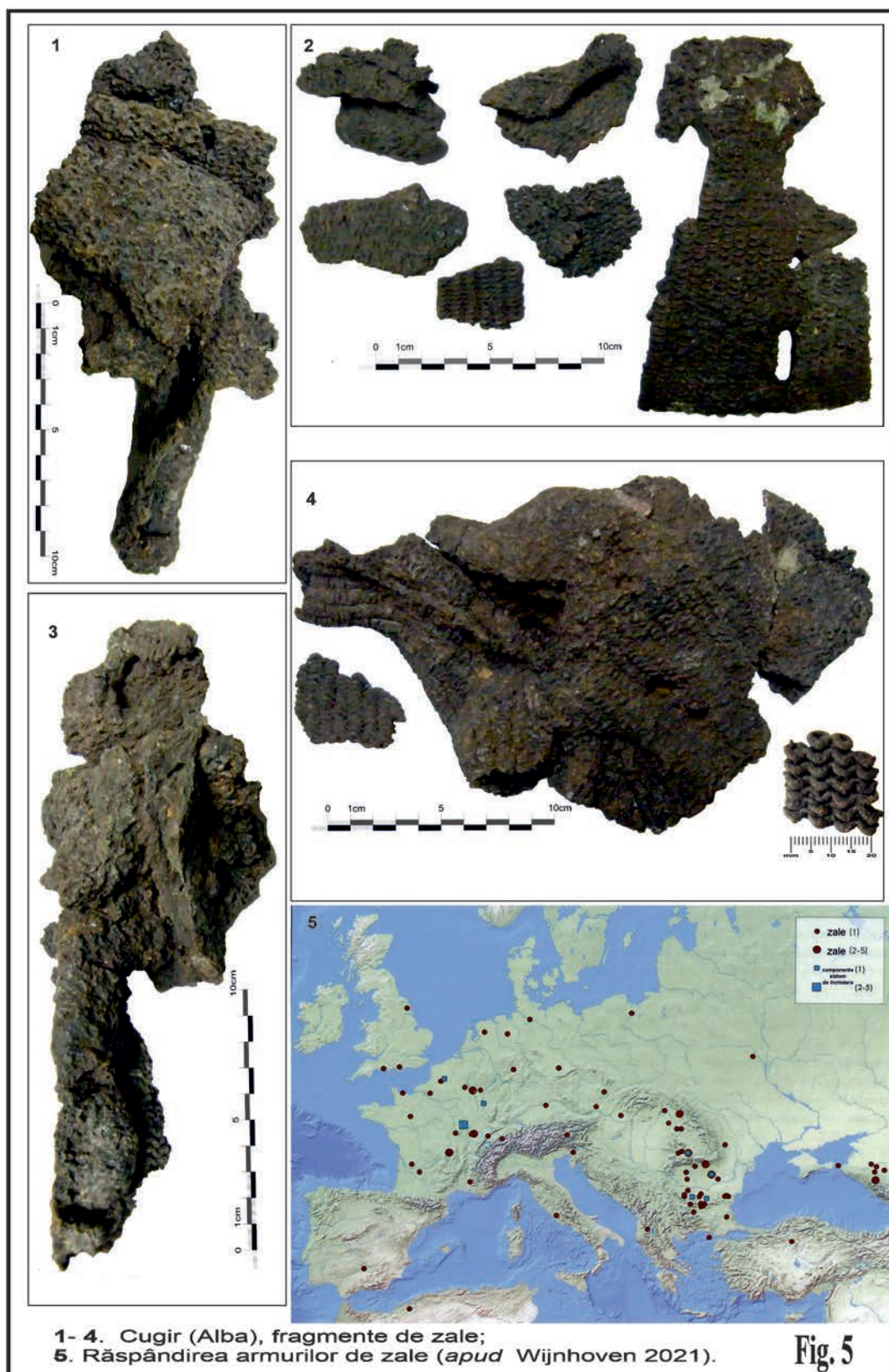

Fig. 5

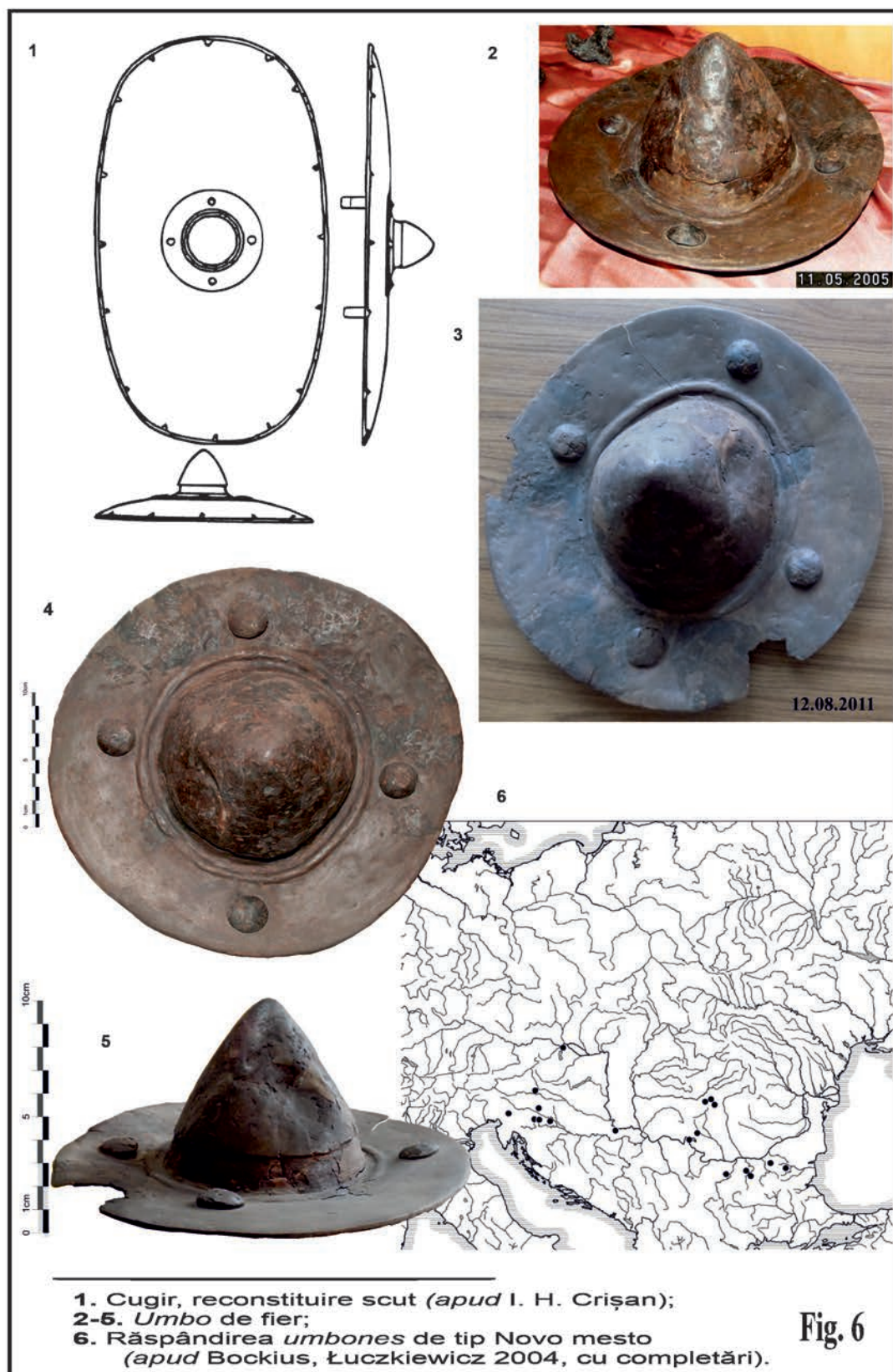
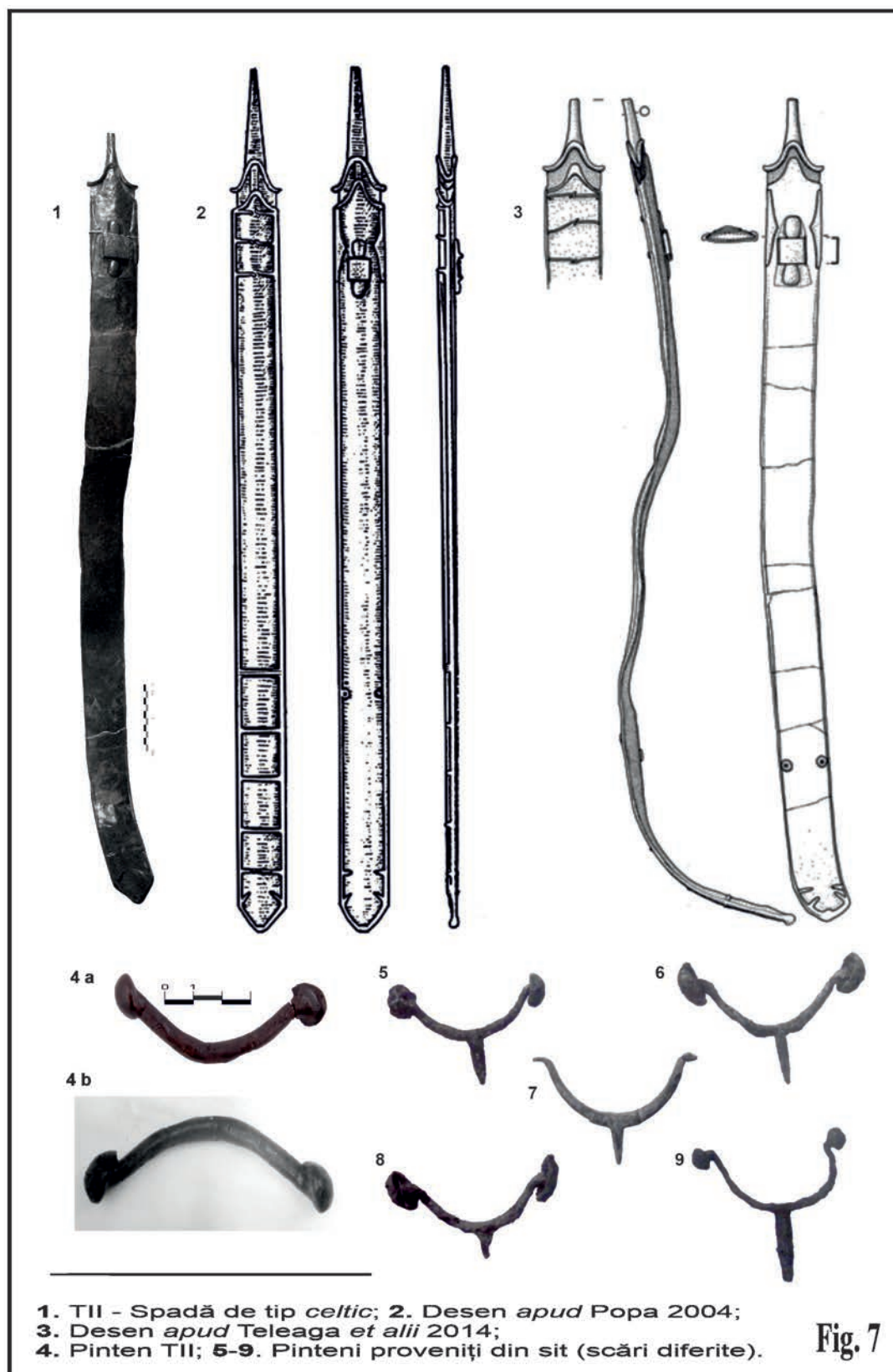
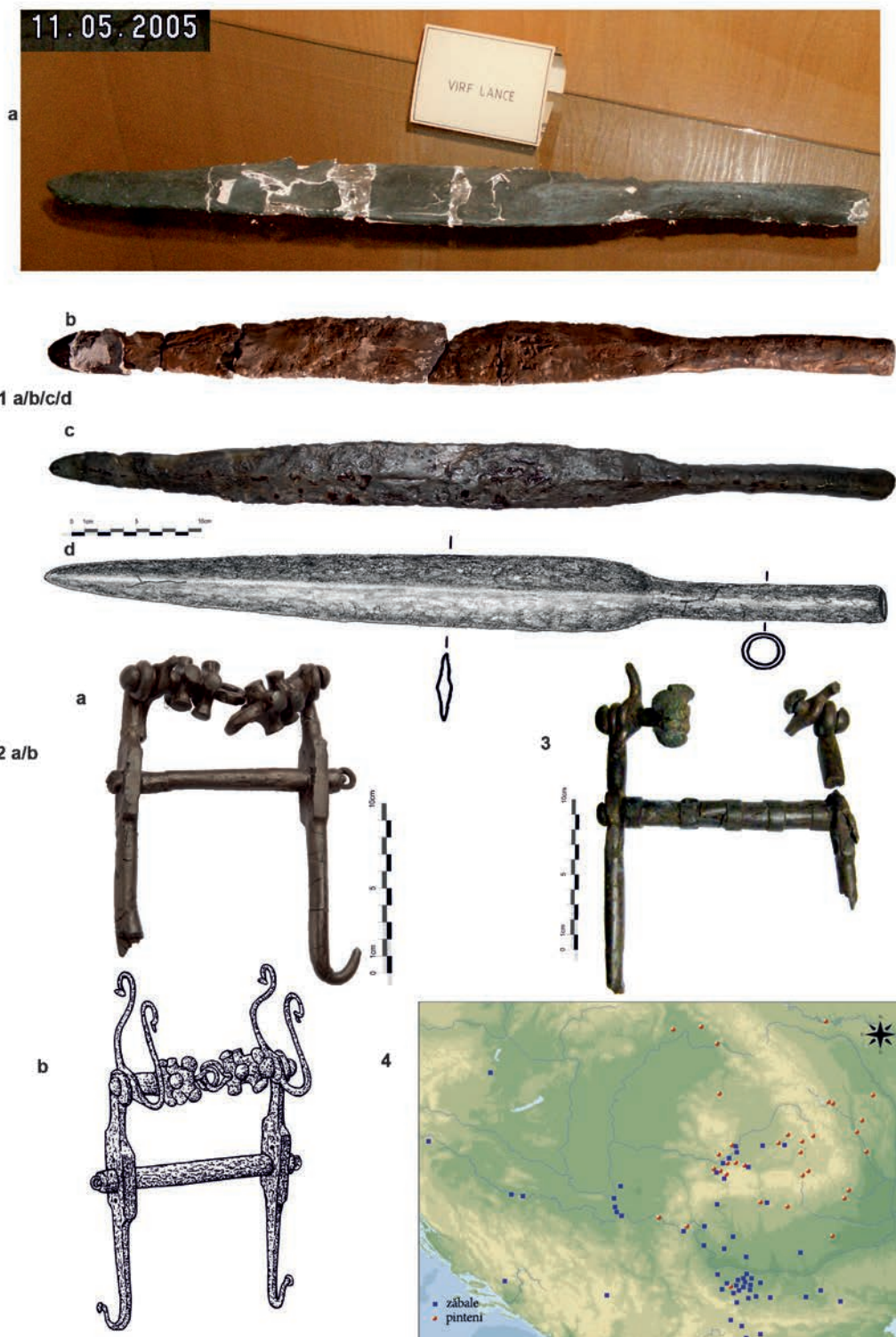

Fig. 6

1. Cugir (Alba), lance de fier; diferite stadii de restaurare (desen C. Adam; restaurare D. Anghel);
2-3. Zăbale de tip tracic (2b - apud Werner 1988);
4. Distribuție pinteni și zăbale de tip tracic.

Fig. 8

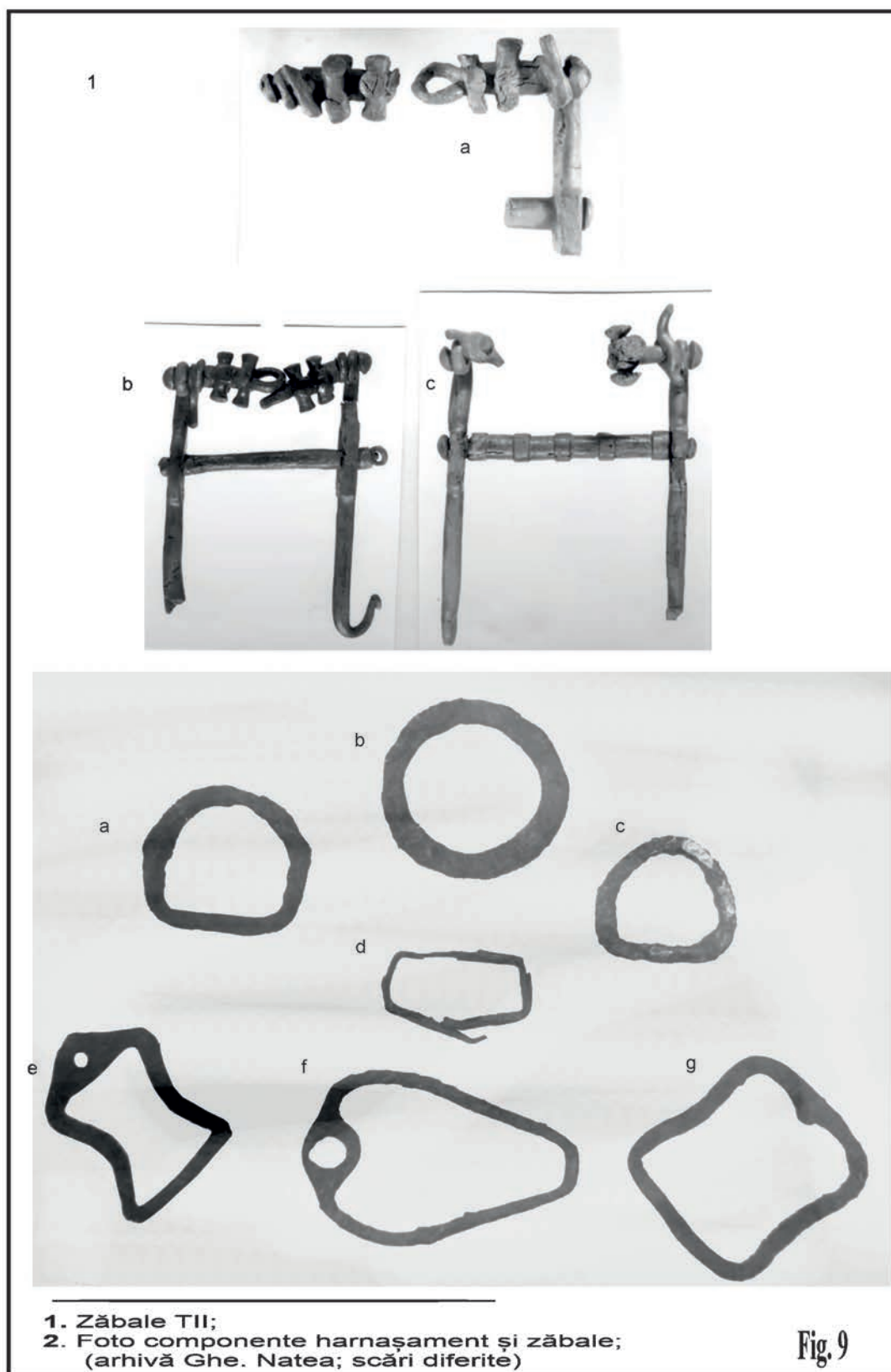
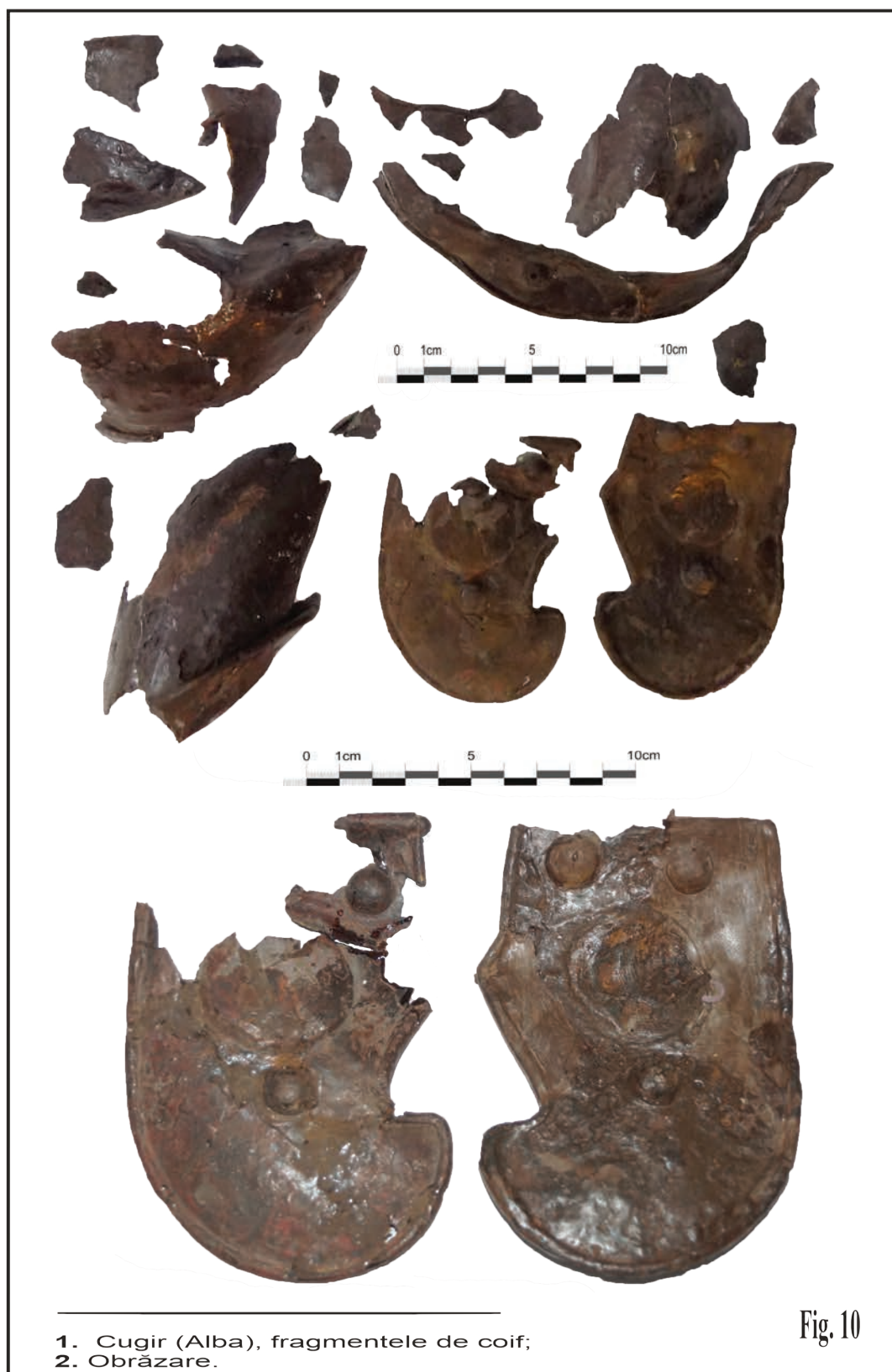

Fig. 9

1. Cugir (Alba), fragmentele de coif;
2. Obrăzare.

Fig. 10

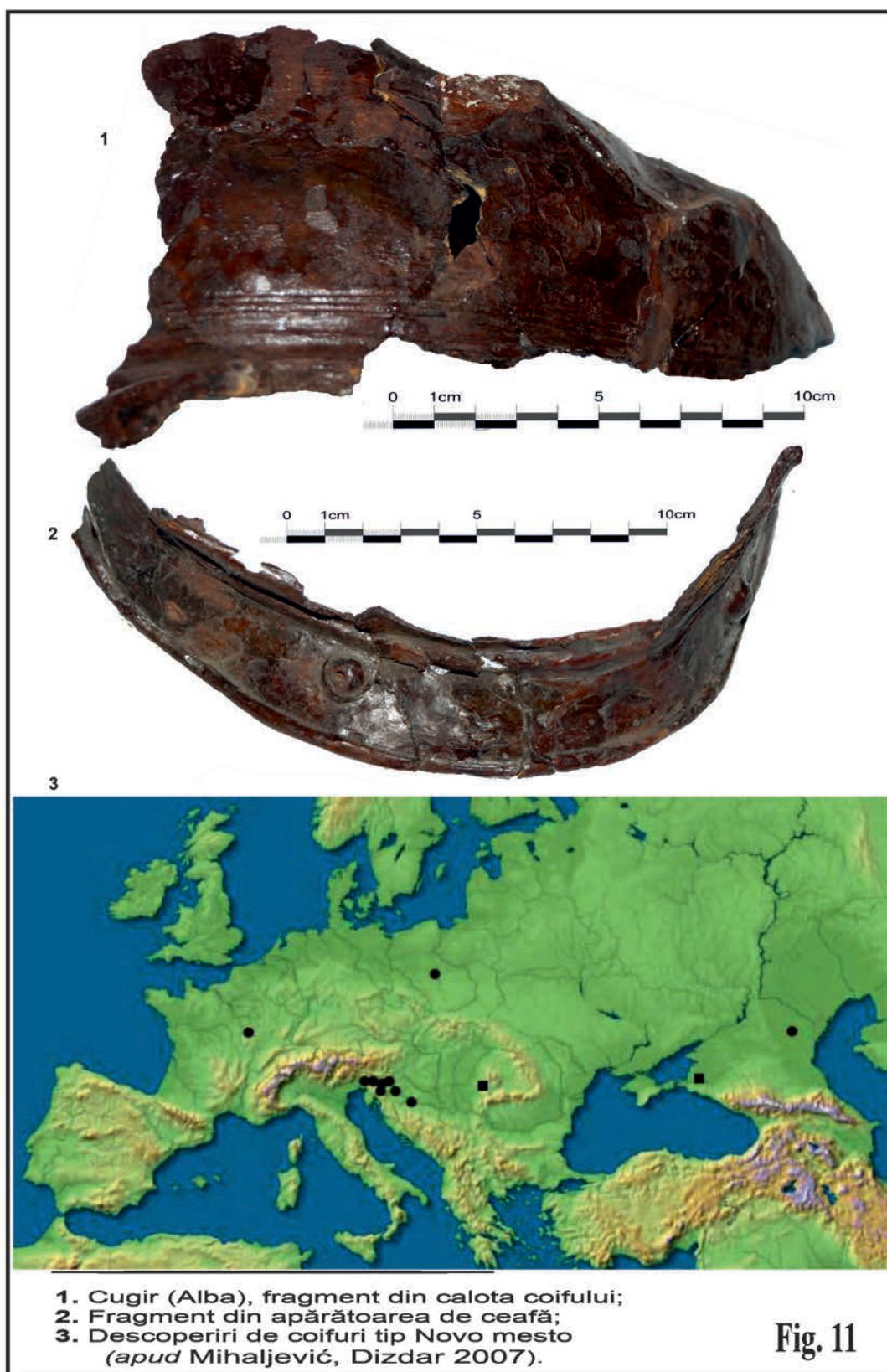
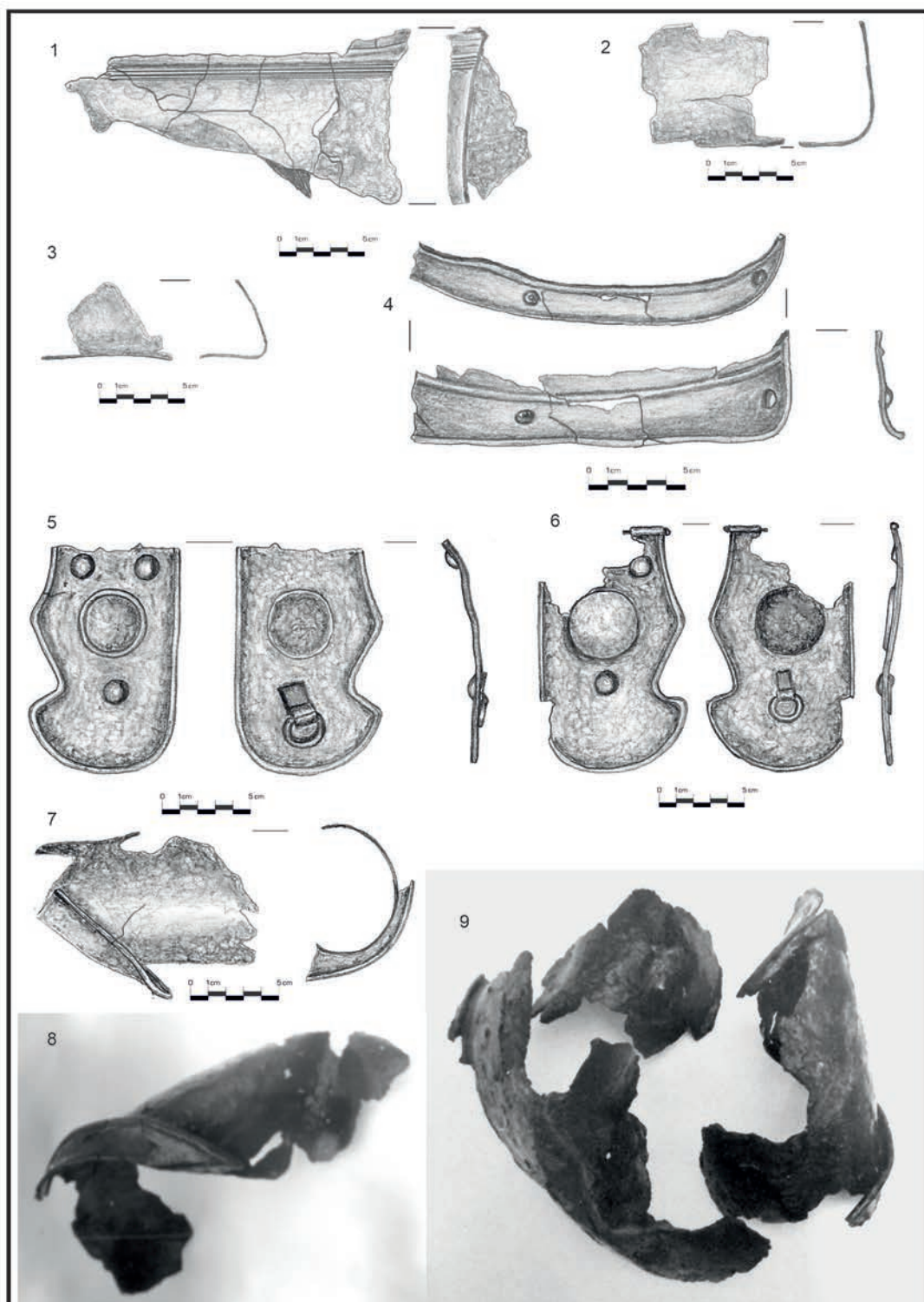

Fig. 11

1. Cugir (Alba), fragmente coif de fier;
1-7. desene C. Adam; 8-9. Fotografii Ghe. Nedeia.

Fig. 12

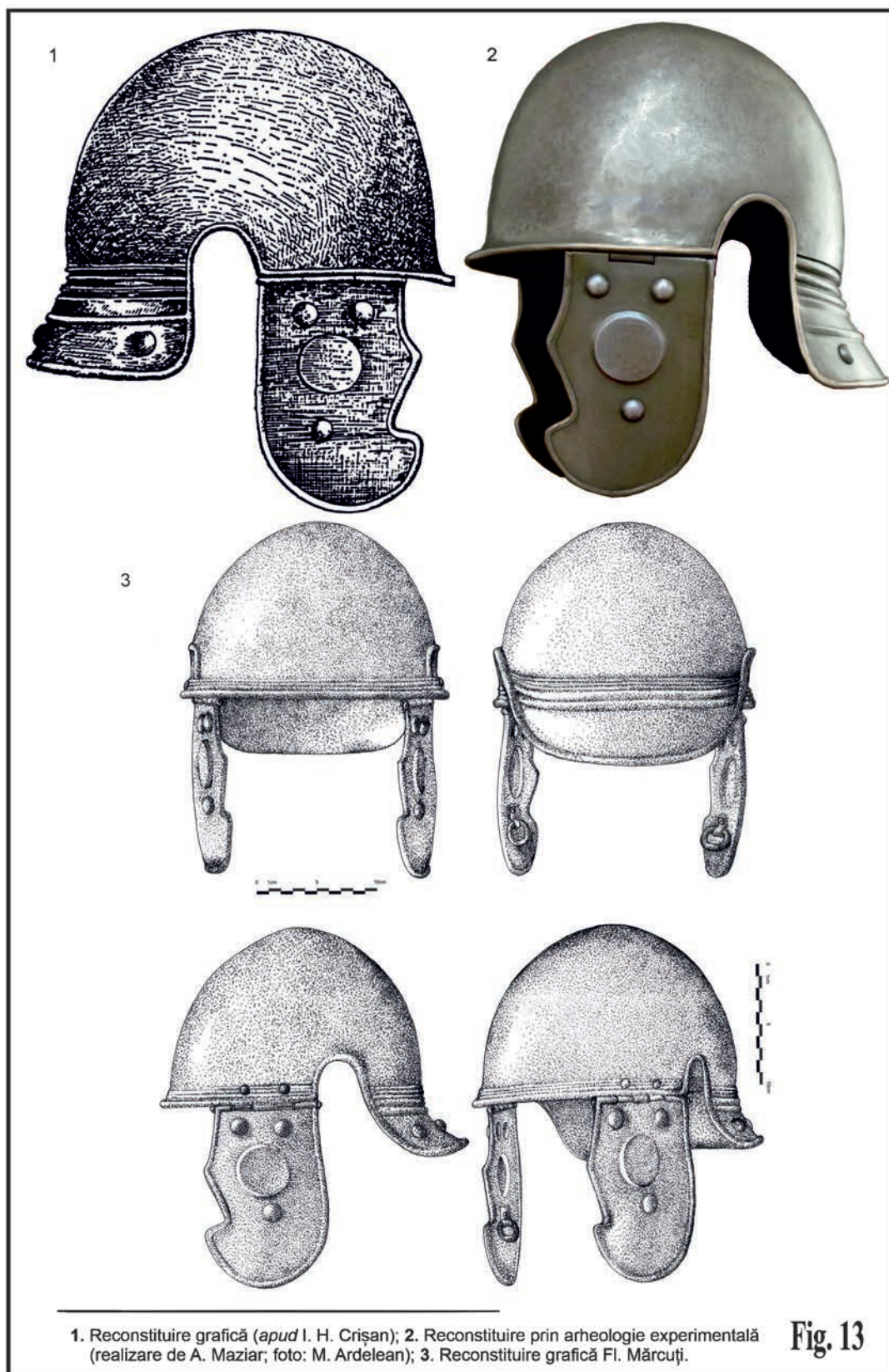

Fig. 13

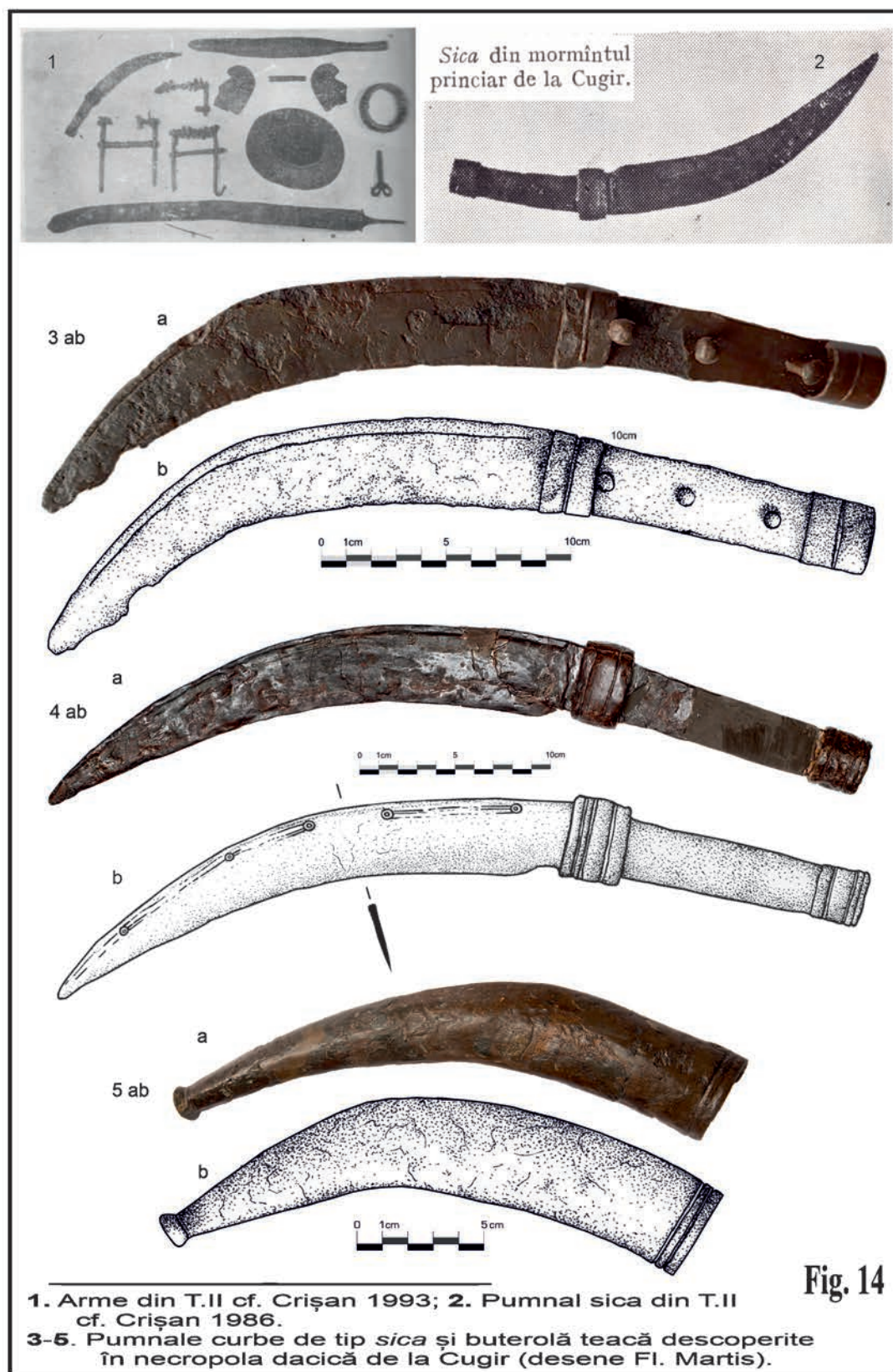

Fig. 15

Fig. 16

Bogdan Muscalu, Mihaela Muscalu

Cultul focului la sarmații din Barbaricum-ul vest dacic

Fire worship among the Sarmatians of the Western Dacian Barbaricum

Abstract: *Fire represents, in almost all ancient mythologies, life and death, the Sarmatians not being an exception, using it both for domestic and craft purposes, as well as in magico-religious rituals dedicated to life and death (in funeral rituals). The cult of the Sun is present in the Sarmatian religion, combining the attributes of a solar deity with a cult of fire. The cult of fire is indicated by the first Sauromatian and then Sarmatian discoveries, at the tombs of some priestesses. The purifying power of fire was the basis of this cult, adding light and life.*

Keywords: *Sarmatian period, spiritual beliefs, magic.*

Cuvinte-cheie: *perioada sarmatică, credințe spirituale, magie.*

Religia sarmaților era una politeistă, credințele religioase fiind specifice populațiilor nomade. Scriitorii antici greci sau romani, nu au păstrat numele scitice și sarmatice ale zeităților, ci au atribuit zeilor sarmați, cunoscuți de ei, numele ce le corespundeau din panteonul greco-roman. Cercetătorii fenomenului spiritual sarmatic consideră că zeii sciți existau și la sarmați, cu toate că formele fonetice ale onomasticii lor sunt necunoscute¹.

Cercetătorii ruși susțin că panteonul sarmatic este compus din șapte zeități², cunoscute pe baza analogiilor dintre informațiile lui Herodot și Ammianus Marcellinus. Credințele religioase ale sarmaților se pot reconstitui în baza a patru surse: scrierile autorilor antici, arheologie, lingvistică și etnografie. Miturile și practicile religioase ale sarmaților au fost uneori menționate de autorii greci și romani, dar mențiunile antice trebuie privite critic, fiind considerate dovezi indirecte. Observațiile etnografice au un caracter ipotetic și nesigur, datorită marii perioade de timp scurse de la dispariția sarmaților și până în

¹. Fantalov 2001, în <http://earth.prohosting.com/history3/> (14.12.2024).

². Pe baza numelui antic Ardabda (Heptatheos) al orașului Feodosia din Crimeea și care însemna „șapte zei”, se reflectă o tradiție religioasă indo-europeană de a venera șapte zei. Același număr este cunoscut la sciți, sarmații alani cf. Ryabdsun 1999, în <http://theodosia.chat.ru/history.htm>. (14.12.2024)

prezent. Puținele studii lingvistice comparate au la bază limba din Osetia și completează celelalte trei surse. Religia sarmaților se poate reconstitui și pe baza mitologiei alano-osete, o mitologie caucaziană ce se păstrează și astăzi. Descendența sarmatică a osetinilor ajută la reconstituirea unor forme de cult și mitologie populară a vechiului neam iranien al iazygilor.

Cultul Soarelui este prezent în religia sarmaților, combinând atributele unei zeițe solare cu un cult al focului. Cultul focului este indicat de primele descoperiri sauromate și apoi sarmate, la mormintele unor preotese. Puterea de purificare a focului a stat la baza acestui cult, adăugându-se lumina și viața. În descoperirile funerare sauromate din spațiul rus sunt prezente altare portabile simple și plate, patrulatere, cu patru picioare, dar și altare circulare cu trei picioare, decorate cu animale sau capete de animale stilizate³. Alături de altare au fost descoperite mai multe tipuri de afumători. Se pare că în zona centrală se afla altarul, flancat de două afumători și un vas de provizii. Erau arse diferite materiale, rășini și plante „magice”, fumul rezultat era unul purificator pentru participanții la ritual, ajutând la comuniunea dintre om și zeu⁴. Purificarea și retrăirea unor experiențe mistice era făcută prin aruncarea pe jarul din afumători a unor substanțe halucinogene și inhalarea fumului rezultat de către cei prezenți. La fel ca alte popoare antice din spațiul carpato-danubiano-pontic, credem că nici sarmaților nu le era străin acest obicei⁵. Luând ca exemplu *kapnobatai* menționați de Strabon⁶, M. Eliade nota: „E probabil că expresia *«umblători prin fum»* se referă la un extaz provocat de fumul de cânepă, mijloc cunoscut de sciți și de traci [...]. În acest caz, *kapnobatai* ar fi fost dansatorii și vrăjitorii (șamani) misieni și geți, care întrebuițau fumul de cânepă pentru a provoca transele extatice”⁷. Herodot, evocând obiceiurile funerare ale sciților, menționează faptul că după funeralii aveau loc purificări, prin aruncarea pe pietrele încinse a semințelor de cânepă și „amețiți de aburii fierbinți, sciții răcnesc”⁸.

Soarele radiat este frecvent reprezentat pe afumători sau pe vasele rectangulare, indicând folosirea lor pentru ritualurile legate de cultul soarelui. Acest tip de vase sunt rare la est de Carpați, aparținând probabil mormintelor de preotese, femeilor implicate în activități culturale sau ca simplu inventar funerar⁹. Afumătoare simple aparținând sarmaților iazygi au fost descoperite la Jászberény – *Mészohomok téglgyár*¹⁰, Alsónémedi,

³. Dvornichenko 1995, 114; Walter – Neumann-Friedman 2004, 524-528.

⁴. Dvornichenko 1995, 114-115.

⁵. Vaday 2000, 219.

⁶. Strabon, VII, 3, 3.

⁷. Eliade 1995, 57.

⁸. Herodot, IV, 75; Eliade 1997, 362-369, Muscalu 2015, 37-43.

⁹. Vaday – Medgyesi 1993, 63-89.

¹⁰. Vaday 1989, 238, kat. 45, pl. 26/7.

Kenderföldek (M.21)¹¹. A. H. Vaday consideră că, în momentul sosirii iazygilor în spațiul dintre Dunăre și Tisa, aceștia aveau puține preotese comparativ cu spațiul estic. Vecinătatea cu Imperiul Roman pare să fi adus modificări în folosirea vaselor rectangulare, fie prin uitarea formelor de bază, fie prin înlocuirea lor cu o altă formă ceramică, fapt neelucidat la nivel arheologic¹². Cert este că vasele rectangulare vor reapărea în mediul sarmatic iazyg la sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului IV. Reapariția formelor ceramice amintite poate fi pusă în legătură cu un nou val barbar sosit dinspre est și stabilit în partea de sud a „Pungii iazyge” – în Banat, Bačka și sudul Câmpiei Ungare¹³.

Vasele rectangulare târzii sunt bogat ornamentate (fiind rediate schematic: persoane, animale, simboluri solare, simboluri geometrice), perforațiile pereților vaselor dispar, fiind sugerate de cerculețe sau puncte incizate în pasta crudă¹⁴. Asemenea vase au fost recuperate de la: Hódmezővásárhely – *Solt-Palé*, Tiszaföldvár – *Téglagyár*, Szeged, Alsótanya, Kenyérvaróhalom, Vršac – *Crvenka*, Pančevo – *Vojlovica*, Kovačica, Sarkad – *Körös-hát*¹⁵ și de la Cioreni¹⁶. Soarele simbolizează în viziunea antică focul, viața, sănătatea familiei, este legat de rolul femeii, pe când Sol aparține divinității masculine, fiind prezent pe amulete în mormintele sarmatice și sarmato-alane din spațiul nord-pontic¹⁷. Tot în perioada romană târzie apar în spațiul dintre Dunăre și Tisa (sub influență estică) pandantive și amulete decorate cu vulturi, păsări de pradă sau păsări, indicând ideea animistică din lumea nomadă și simboluri ale unei „zeități a cerului”. Alanii îl venerau pe *Huar Aspandiar*, drept zeu al Soarelui¹⁸. Alanii se închinau Soarelui și focului ca unor zei. Extrapolând, putem presupune că sarmații dintre Dunăre și Tisa venerau cele două simboluri ale luminii, căldurii, vieții și focului. În limba osetină, termenul comun care definește soarele – *hur* (în traducere, „soarele auriu”) – s-a păstrat alături de formele care definesc „soarele - sorilor” („*sun of the suns*”). Numele ritual al focului „*arthuron*”, desemnând „focul fiului soarelui”, se păstrează și în prezent¹⁹.

În legătură cu simbolul solar, dar și cu un cult al focului și fumului mistic, sunt puse vasele rectangulare și afumătorile. La Cioreni a fost descoperit un pahar, care pe partea interioară era decorată cu semne incizate în pasta crudă. În plan central, era reprezentată o *crux gammata* / *svastika*, cu terminațiile brațelor sub formă de bucle. Între brațele crucii apar reprezentate: un cal sau o pasăre, șarpe unduit, o altă reprezentare de pasăre, posibil un cocoș (?). Animalele erau urmate de trei posibile reprezentări umane rediate schematic, păstrate fragmentar, orientate în mers spre stânga. În fața calului apare o imagine unui om, cu brațele întinse orizontal, căzut pe spate. Imaginile nu se înscriu haotic pe circumferința vasului, ci ele respectă o suită. Banda decorată este organizată în jurul imaginii centrale, care este o *crux gammata*. Registrul inferior al benzii decorate, conține reprezentările umane și

¹¹. Korek 1980, 39.

¹². Vaday 2000, 218.

¹³. Vaday – Medgyesi 1993, 85-88.

¹⁴. Vaday 2000, 218; Bulatović 2006, 201-221.

¹⁵. Vaday – Médgyesi 1993, 80-84.

¹⁶. Benea 1995-1996, 370-383.

¹⁷. Vaday – Medgyesi 1993, 85-88.

¹⁸. Vaday 2000, 218. Era echivalentul lui Helios și Sol Invictus.

¹⁹. Vaday 2000, 218-219; Muscalu 2015, 43-44.

cele animaliere, dar nu cunoaștem care din cele două deschideau seria. Întregul „cortegiu” este orientat în sens de mers, spre stânga. Sub bordura dreaptă a vasului, deasupra brațelor crucii, apare reprezentat într-o unduire un șarpe (sau sensul de apă), sub care se distinge un alt semn asemănător cifrei 5²⁰. Elemente zoomorfe amintesc de credințe religioase vechi ale sarmaților, dar și cele dacice anterioare cuceririi romane. Corelarea acestor semne cu simbolul crucii nu apar întâmplător, având o semnificație. După D. Benea, poziția centrală a crucii sugerează cui îi era închinat recipientul și posibila sa semnificație. În opinia sa, există două posibilități: imaginile reprezintă un ritual agrest, de naștere, renaștere a vegetației după un ciclu anual; a doua posibilitate este pusă în legătură cu poziția centrală a crucii cu brațele frânte, care ar putea sugera un obiect creștin cu elemente de cult din credințele păgâne necunoscute, aparținând daco-romanilor. Reprezentările de șerpi pot fi legate de atributele chtoniene ale șarpelui, iar calul are funcția de apărător al adâncurilor chtoniene, de unde țâșnește la lumină fiind purtător deopotrivă al vieții cât și al morții. Semnul crucii sub forma de *crux gammata* intră în iconografia creștină, odată cu preluarea unor culte și ritualuri păgâne²¹.

Considerăm că vasul de la Cioreni are legătură cu adorarea soarelui sau a focului. Deși păstrat fragmentar se observă anumite simboluri care ar putea fi acel „copac al vieții” de pe vasele rectangulare sarmatice. Șarpele este reprezentat la fel ca și pe vasul de la Sarkad – *Körös-hát*²². Crucea de tip *svastika*, apare și pe vasul descoperit la Pontes, dar unde soarele apare rotund, radiat, în plus fiind și simbolul labirintului²³. Simbolul solar este prezent și pe vasul de la Kovacica. În vasul descoperit la Timișoara – Freidorf se păstrau urme de cărbune și mici crenguțe arse²⁴. Tamgaua de pe vasul de la Gyula ar putea să nu fie un însemn de rang, ci să aibă legătură cu monograma unei zeități iraniene sau de cult²⁵. Vasele rectangulare, descoperite în mediul sarmatic sau cel adiacent lui, denotă prezența lor legată de un cult al focului sau un cult solar. Este foarte posibil ca vasul de la Cioreni să aparțină unei persoane membră a comunității daco-romane, în care pătrund elemente sarmatice, dacă nu cumva vasul aparținea unui etnic iranian.

Materialele care indică un cult al focului sunt prezente în riturile funerare sarmatice. Materialele minerale sunt de culoare albă (cretă, lut alb, nisip alb, ghips, scoici), de culoare roșie (ocru, realgar), mai rar galbenă (sulf). Prezența mineralelor în mormintele sarmatice este explicată prin caracterul cultural, constituind o dovadă a simbolului sacru al culorilor amintite²⁶. Albul reprezenta puritatea, fiind legat și de ritualul curățirii trupului. V. Bârcă este de părere că purificare nu se făcea neapărat cu aceste materiale minerale, deoarece acestea nu sunt prezente în toate mormintele. Roșul simboliza sângele, fiind legat în ritual de însuflețirea sângelui și de sacrificiile sângeroase. Materialele de culoare roșie erau legate și de cultul focului. Galbenul este legat de cultul focului, sulful fiind prezent în mormintele

²⁰. Benea 1995-1996, 369-370.

²¹. Benea 1995-1996, 370.

²². Vaday – Médgyesi 1993, 80-84.

²³. Petković 1991, 97.

²⁴. Benea 1995-1996, 375.

²⁵. Vaday – Médgyesi 1993, 83-87.

²⁶. Bârcă 2006, 53-54.

sarmaților estici. Acesta se aprinde foarte ușor²⁷.

Existența urmelor de arsură, indică o cutumă legată de cultul focului. Cultul focului este practicat tot timpul de sarmați, neexistând o diferență culturală între practicile sarmaților estici și sarmaților iazygi. Ritul se simplifică în timp²⁸. În mormântul M.3 de la Szeged – *Csongrádi út* se păstrează urme de mangal (cărbune vegetal). Urmele unui strat negru sau material de culoare neagră, care acopereau partea inferioară a mormântului se păstrează și la Szeged – *Makkoserdő*, Szentes – *Sárgapart*²⁹. Mici grămezi de cărbune de lemn și cenușă erau depuse la picioarele mortului sau lângă cap. În unele cazuri focul era aprins lângă marginea gropii proaspăt săpate, uneori deasupra gropii. Focul era utilizat în apropierea mormintelor pentru efectuarea banchetului funerar³⁰.

Focul este un element primordial, la fel ca apa cu care se află într-o permanentă opoziție. Este un element complex, care a generat multe întrebări, dar și un element schimbător, având trei ipostaze complet diferite: focul sacru sau focul purificator, focul uman sau al meșteșugurilor este (controlat, cunoscut de om și exploatat) și focul mistuitor / distructiv. Așadar, focul reprezintă, aproape în toate mitologiile antice, viața și moartea, sarmații nefiind o excepție, folosindu-l atât în scop domestic, meșteșugăresc, cât și în ritualurile magico-religioase dedicate vieții și morții (în ritualurile funerare).

Bibliografie

Herodot, *Istoriei*, ediție bilingvă (traducerea A. Piatkowski – vol. I, III, și A. F. Ștef), vol. I-IV, București, 1998.
Strabon, *Geographia*, (trad. F. Vanț - Ștefan), vol. I-III, București, 1971-1983.

Bârcă 2006

Bârcă, V., *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul sec. II p. Chr.)*, Cluj – Napoca.

Benea 1995-1996

Benea, D., *Interferențe spirituale în așezările daco-romane din sud-vestul Daciei în secolele III-IV*, în *Sargetia*, 26/1, p. 369-383.

Bulatović 2006

Bulatović, Al., *Rectangular grave vessels and stamped ceramics from the Roman period in the Central Balkans (a Contribution to the Study of Prehistoric Traditions during the Roman Period)*, în *Starinar*, 56, p. 201-221.

Dvornichenko 1995

Dvornichenko, V. V., *Sauromatian Culture*, în *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley, p. 105-120.

²⁷. Bârcă 2006, 54.

²⁸. Kulcsár 1998a, 27.

²⁹. Kulcsár 1998a, 27.

³⁰. Bârcă 2006, 54.

Eliade 1995

Eliade, M., *De la Zalmoxis la Gengis-han*, București.

Eliade 1997

Eliade, M., *Șamanismul și tehnice arhaice ale extazului*, București.

Fantalov 2001

Fantalov, Al., *Culture of Barbarous Europe: typology problem of mythological characters*, Doctor dissertation, Sankt Petersburg, în <http://earth.prohosting.com/history3/> (14.08.2009).

Korek 1980

Korek, J. *Alsónémedi történetének régészeti forrásai a honfoglalás koráig*, în *Alsónémedi történeténe és néprajza*, Alsónémedi, p. 9-47.

Kulcsár 1998a

Kulcsár, V., *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*, Aszód, Múzeumi Füzetek, 49.

Muscalu 2009

Muscalu, B., *Cultura materială și spirituală în teritoriul dintre Dunăre și Tisa. Sarmății iazygi și relațiile cu Imperiul Roman – Teză de doctorat (manuscris)*, Timișoara, noiembrie 2009, coordonator prof. univ. dr. Doina Benea.

Muscalu 2015

Muscalu, B., *Formele de manifestare spirituală a sarmaților iazygi*, Acta Centri Lucusiensis, nr. 3/B, 2015, p. 37-62

Ryabdsun 1999

Ryabtsun, M. A., *Theodosia. A brief historical informations*, în <http://theodosia.chat.ru/history.htm./> (14.08.2009).

Vaday – Medgyesi 1993

Vaday, A. H., Medgyesi, P., *Rectangular vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin*, în *CommArchHung*, p. 63-89.

Vaday 1989

Vaday, A. H., *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, în *Anteus*, 17-18 (1988-1989), Budapesta.

Vaday 2000

Vaday, A. H., *World of beliefs of the Sarmatians*, în *Specimina Nova*, 16, p. 215-226.

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Convergențe

Daniel Haiduc

Reflectări literare ale violenței în societatea romană

Literary reflections of violence in Roman society

Abstract: *In Latin literature, as in the society it reflected, violence was a part of the daily life, strongly connected to the Roman values. The works of Apuleius and Petronius, two authors exemplary in the way they captured the mentalities of the age, illustrate this through numerous examples taken both from the noisy urban life and from the more peaceful (in the words of other roman poets) rural life.*

Keywords: *Roman society, violence, values, Petronius, Apuleius*

Cuvinte-cheie: *societatea romană, violență, valori, Petronius Apuleius*

O discuție despre violență în societatea romană poate începe de la conceptul de virtute romană, în înțelesul ei de aspirație a individului de a deveni o ființă morală superioară, aspirație motivată atât de exigențe personale, cât și de un puternic simț al datoriei față de colectivitatea sau poporul din care face parte. Există fără îndoială și o latură fizică a acestei virtuți, perfect vizibilă în cadrul discursului patriotic și materializată în persoana eroului, a celui individ excepțional care, în împrejurări grele, se distinge prin curaj și vitejie, fiind dispus să lupte până la capăt și chiar să se sacrifice pentru binele comun. Iar mediul cel mai propice creării acestui tip de erou este, fără îndoială, armata romană, acolo unde datoria morală (opțională, până la un punct, pentru civili) trebuie să lase loc unei determinări a soldatului de a miza totul, inclusiv propria viață, în scopul apărării patriei. „*Dulce et decorum est pro patria mori*”¹, declamă Horațiu într-una din odele sale, statuând gloria ca răsplată supremă pentru cel trecut de acum în rândul eroilor.

Însă nu doar membrii legiunilor romane aveau parte de glorie în moarte. Violența ca distracție era omniprezentă pe tot cuprinsul imperiului, sub forma spectacolelor publice care celebrau cele mai diverse și mai violente moduri de a muri, sau cel puțin de a fi rănit. Lupte între gladiatori profesioniști (adevărate vedete ale timpului, care se înfruntau în echivalentele culturale ale întrecerilor sportive de astăzi), execuții publice

¹. „Este dulce și glorios să mori pentru patrie” (Horatius 1995, p. 175).

ale unor criminali condamnați sau ale unor prizonieri de război, respectiv spectacole cu animale exotice, un fel de vânători elaborate, toate erau gândite pentru a oferi violență și sânge. De astfel de manifestări publice beneficia nu doar capitala imperiului, ci oricare oraș roman, atât timp cât se găsea un potentat local care să le organizeze pe propria cheltuială. O astfel de manifestare, descrisă de Apuleius în romanul său, chiar dacă are loc într-un oraș minor de provincie, Plateea, conține toate ingredientele unui spectacol de succes: „*Gladiatores isti famosae manus, venatores illi probatae pernecitatis, alibi noxii perdita securitate suis epulis bestiarum saginas instruunt*”². Referințele la spectacolele

publice sângeroase apar și în *Satyricon*, unde personajele așteaptă cu nerăbdare măcelul de la următorul eveniment și, în același timp, critică proasta organizare a celui anterior care nu le adusese distracția mult dorită pentru că cei puși să lupte în arenă nu fuseseră la înălțime din punct de vedere fizic³. Aceeași plăcere a vizionării spectacolelor sângeroase îl face pe Trimalchio să aibă pictată pe unul dintre pereții atriumului o luptă de gladiatori⁴. Privind această societate însetată de violență, ne punem o întrebare: ce se întâmplă cu antieroul, cu acel om fără

veleități de luptător, greu de potrivit în șabloanele propagandei oficiale, fără mari așteptări morale față de sine însuși și cu carențe serioase în privința comportamentului public? Așa cum ne-o arată ambele romane latine, el trebuie să facă față unei violențe omniprezente, pe care nu o poate evita oriunde s-ar duce. Dacă la Apuleius ipostaza de animal predispune la astfel de experiențe nefericite (deși nici înainte de transformare Lucius nu avusese o viață chiar liniștită), Petronius se întrece în a crea probleme personajelor sale, mai ales lui Encolpius care, deși deducem că fusese gladiator în trecut⁵, nu prea pare capabil să se apere de agresori, deopotrivă bărbați și femei. Este, parțial, o exagerare a autorului din dorința de a crea umor de situație, dar și un mod de a-i accentua personajului principal nesiguranța, un sentiment bine înrădăcinat în lumea romană.

În mod normal, apartenența la un grup social, coroborată cu modul de organizare a comunităților locale, ar trebui să atenueze frica, să facă loc unui sentiment de siguranță față de agresiunile externe. Este, în fapt, unul dintre motivele principale pentru care omul caută să se instaleze în proximitatea semenilor săi, fie prin locuire permanentă, fie temporar, de exemplu prin adăpostire la un han pe timp de noapte. În societatea romană, așa cum este ea descrisă de cei doi autori, apar însă și alte tipuri de agresiuni, cele mai

². „Ici erau gladiatori cu brațul faimos, colo vânători de o iuțeață încercată, aiurea criminali condamnați la moarte care, nemaiaivând nimic de așteptat, trebuiau să servească de hrană îngrășând fiarele.” (*Măgarul de aur* IV.13).

³. *Satyricon* XLV

⁴. *Satyricon* XXIX

⁵. *Satyricon* IX

multe din partea unor cunoștințele sau rudele apropiate care pot fi la fel de violente ca și străinii, în condițiile în care legea nu pare să fie îndeajuns de protectoare pentru victimă. În *Satyricon*, frica de legiuitori este clar exprimată de Ascylos: „*Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat, / aut ubi paupertas vincere nulla potest? / Ipsi qui Cynica traducunt tempora pera, / non nunquam nummis vendere vera solent. / Ergo iudicium nihil est nisi publica merces, / atque eques in causa qui sedet, empty probat.*”⁶

Nici Apuleius, probabil ca urmare a propriilor experiențe din viața reală, nu pare să aibă prea multă încredere în judecata publică. Romanul său (mai ales povestirile în ramă) abundă de procese publice cu martori mincinoși și nedreptăți flagrante. Într-un episod în care asistă la judecata mitologică a lui Paris, jucată pe scena unui teatrului local, Lucius compară corupția judecătorilor publici cu cea a eroului troian care, spune el, n-a fost deloc dezinteresat atunci când a dat mărul lui Venus. Personajul dă și alte exemple de judecăți publice, din istorie sau mitologie, în care decizia nu a fost, în opinia sa, cea corectă, iar în cartea a X-a el condamnă în mod direct corupția judecătorilor, adresându-se cititorilor: „*Quid ergo miramini si vilissima capita [...] si toti nunc indices sententias suas pretionundinantur...*”⁷.

Este această agresivitate, această permanentă tentație de a rezolva problemele cu sabia sau pumnul, o caracteristică a societății romane în ansamblu? Deoarece nu putem da un răspuns definitiv, ne mărginim să observăm că există o mulțime de argumente în acest sens. De exemplu, cuvântul *latro*, care în latina clasică înseamnă „bandit”, desemna în latina arhaică „soldatul” ca unic sens atestat la Plautus, respectiv la Varro. Acesta din urmă își explică astfel etimologia: „*latrones dicti ab latere qui circum latera erant régi atque ad latera habebant ferrurn. [...] Ab eo Ueteres poetae nonnumquam milites appellant latrones*”⁸.

Remarcăm imediat evoluția semantică ciudată a „soldatului” devenit „bandit”, evoluție care i-a obligat pe latini să-l indice pe omul armelor folosind un nou termen, *mile* (cuvânt cel mai probabil împrumutat de la etrusci⁹). Aversiunea față de *latro* s-a născut, probabil, din cauza numeroaselor conflicte armate interne, în care actele de cruzime ale soldaților asupra civililor au lăsat urme adânci în memoria urmașilor. Într-adevăr, există în istoria Imperiului Roman destule episoade ca cel menționat de Spartianus, unul dintre editorii Istoriei Augusta: „*Didius Julianus nihil cum exercitu praetoriano proficiebat, quem cotidie populus et magis oderat et ridebat*”¹⁰. La rândul său, Tacitus vorbește despre cruzimea soldaților lui Otho în timpul conflictului cu Vitellius:

„*Non Italia adiri nec loca sedesque patriae videbantur: tamquam externa*

⁶. „Legile ce pot să facă atunci când rege-i doar banul, / Omul sărac neavând sorți de izbândă deloc? / Chiar și acei ce-și duc viața cu traista de cinic pe umăr / Vând adevăruri ades tot pe-arginți sunători. / Și judecata de-acuma e numai o publică marfă, / Judele – un cavaler târgu-ncheiat aprobând.” (*Satyricon* XIV).

⁷. „De ce vă mirați [...] dacă în ziua de azi toți judecătorii își vând sentimentele pe bani...” (*Măgarul de aur* X.33).

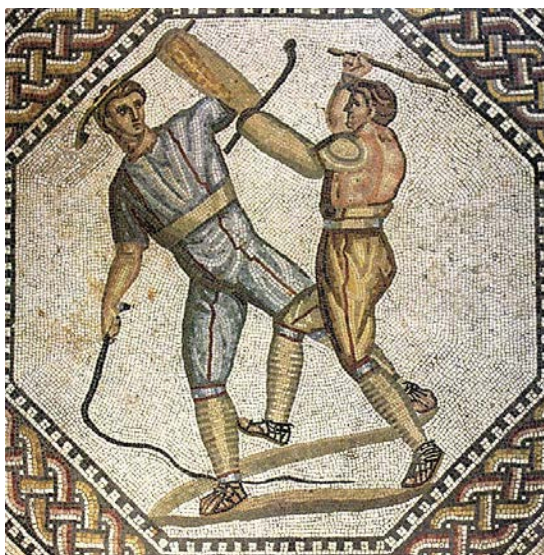
⁸. „*Latrones* [săbii de vânzare] și-au luat numele de la *latus* [parte laterală], oameni care îl încadrau pe rege și purtau săbii pe o parte.” (Varro, *De lingua latina* VII.52-53).

⁹. Martin 1978, p. 158 (cu referire la dicționarul etimologic al lui Ernout și Meillet).

¹⁰. „Didius Julianus n-a obținut nimic cu trupele pretoriene, iar populația îl ura și râdea de el în fiecare zi.” (*Scriptores historiae Augustae: Didius Julianus* 6).

litora et urbes hostium urere, vastare, rapere eo atrocius quod nihil usquam provisum adversum metus."¹¹

Nu este deci întâmplător că, în literatura romană, soldații apar adesea ca inamici cruzi și sălbatici¹² ai populației, indivizi fără scrupule care profită la maximum de statutul special acordat prin lege. De pildă, Iuvenal afirmă că un civil agresat de un soldat nu are nici o șansă să obțină dreptate pentru că nici un soldat nu poate fi judecat în afara cazărmii¹³. Câteva decenii mai târziu, Apuleius confirmă la rândul său realitatea brutalității și aroganței soldaților în fața unor civili prea puțin capabili să se apere împotriva abuzurilor. Într-una dintre aventurile sale, măgarul îl duce pe stăpânul său, un grădinar, către oraș. Ei sunt opriți de un legionar roman (*miles e legione*) musculos, care i se adresează în limba latină (numită de autor „*superbo atque arroganti sermone*”¹⁴). Suntem în Grecia, iar grădinarul nu știe decât greacă, așa că încearcă să treacă fără a spune nimic, însă soldatul îl lovește și îl doboară din șa, apoi, vorbind de această dată în greacă, îi spune că îi va rechiziționa măgarul. Înțelegând că nu are alte opțiuni, grădinarul îl atacă pe soldat și îl lovește până când nu mai mișcă, apoi fuge cu măgarul la niște prieteni. Este găsit de camarazii soldatului care, neputând să susțină varianta cu rechiziționarea, îi înscenează un furt și îl arestează. Așadar, atitudinea lui Apuleius nu este diferită de cea a lui Tacitus sau Iuvenal. „Legionarii pe care îi pune în scenă se comportă ca niște bandiți, *miles* și *latro* redevin sinonime”¹⁵.

În acest context, pare să nu fie întâmplător nici faptul că, în *Satyricon*, povestea pricoliciului, spusă de personajul Niceros, are în centru un soldat roman care se transformă în lup și ucide toate oile dintr-o gospodărie înainte de a fi rănit de sătenii furioși¹⁶. Se poate obiecta că violența prezentată în narațiunea principală a textului petronian este, în cea mai mare parte, ușoară sau doar simulată, ea servind, alături de alte mijloace literare, cauza satirei prin caricaturizarea unor comportamente și atitudini. O mulțime de situații susțin această perspectivă: aparenta pedepsire a bucătarului de către Trimalchio pentru neprepararea

¹¹. „Nu părea că de plaiurile natale și casele Italiei se apropiiau [trupele lui Otho]. Au ars, au devastat și au jefuit, de parcă s-ar fi aflat pe țărmuri străine și în orașe inamice; iar acțiunea lor a fost cu atât mai atroce cu cât nu s-a luat nici o măsură pentru a-i împiedica” (Tacitus, *Historiae*, II.12).

¹². Martin 1978, p. 169.

¹³. Iuvenal, *Satire* XVI.7-17.

¹⁴. *Măgarul de aur* IX.39.

¹⁵. Martin 1978, p. 170.

¹⁶. *Satyricon* LXI – LXII.

corespunzătoare a fripturii de porc (dovedită a fi o farsă la adresa oaspeților)¹⁷, amenințarea de către Scintilla, soția lui Habinnas, că-i va însemna cu fierul roșu sclavul preferat Massa¹⁸, încercările de sinucidere ale lui Giton și Encolpius, zădărnice de briciul tocit¹⁹, bătaile încasate de Eumolpus la baie, respectiv la han²⁰, și bătaia luată de Giton, care voia să-l ajute pe Eumolpus, de la Encolpius²¹, lovirea Fortunatei de către Trimalchio cu o cupă peste față²² sau încercarea lui Encolpius de a se spânzura²³. Putem adăuga aici pedepsirea de către Lichas a lui Encolpius și Giton cu câte 40 de lovituri pe spinare, din care sunt executate doar câteva²⁴ sau lupta de pe corabie a celor două tabere, în care există răniți și sânge, dar nimeni nu este ucis (încheiată cu un tratat de pace și depunerea armelor mai mult sau mai puțin improvizate)²⁵. Într-adevăr, violența în textul lui Petronius este prezentă mai ales ca amenințare, ca posibilitate, sau se materializată în îmbulzeli dezorganizate și comice, fără a deveni cu adevărat dramatică, deci fără a produce efecte reale, așa cum se întâmplă în celălalt roman. Totuși, din perspectiva imaginarului, acest lucru este mai puțin relevant. Violența minimă, cea oprită la limită sau nedusă la îndeplinire rămâne violență, ea alimentează în aceeași măsură un imaginar personal care se hrănește în mare parte din posibilități pe care autorul le sugerează și pe care cititorul le acceptă ca atare, chiar dacă acel autor alege apoi, din motive literare, o rezolvare lipsită de consecințe.

Dacă viața urbană, așa cum o prezintă Petronius și Apuleius, dar și alți autori latini, e presărată cu evenimente violente, s-ar putea crede că viața rurală este una mai liniștită, mai apropiată de imaginea idilică pe care o zugrăvește Vergilius în *Georgica*, atunci când spune că țăranul roman nu este preocupat nici de glorie și măreție, nici de instituțiile statului sau tipul de regim politic, nici de regatele din restul lumii sau de atacurile barbarilor²⁶ (printre care *Dacus ab Histro*²⁷). În realitate, ideea de spațiu rural idilic nu este susținută de Apuleius deoarece, în lumea sa provincială, indiferent dacă acțiunea are loc într-un oraș sau un sat, pericolele care-i amenință pe locuitori sau pe călători sunt la fel de numeroase. Adesea, amenințărilor din partea hoților sau escrocilor mărunți (comune în mediul urban) li se adaugă cruzimea bandelor de tâlhari ce sălășluiesc în locuri izolate sau lipsa de scrupule a membrilor propriei familii. În consecință, violența fizică este inevitabilă, ea devenind o temă recurentă în majoritatea dialogurilor purtate în jurul mesei și o parte importantă a experiențelor personajului principal. Dacă măgarul Lucius scapă doar cu bătaie și răni din nenumăratele încercări la care este supus, multe dintre personajele romanului, pozitive sau negative deopotrivă, își găsesc un sfârșit violent. Eroul lui Apuleius este implicat în numeroase episoade tragice, printre care mai multe întâlniri cu bande de tâlhari care nu se dau în lături de la crimă sau

17. *Satyricon* XLIX.

18. *Satyricon* LXIX.

19. *Satyricon* XCIV.

20. *Satyricon* XCV.

21. *Satyricon* XCVI.

22. *Satyricon* LXXIV.

23. *Satyricon* XCIV.

24. *Satyricon* CV.

25. *Satyricon* CVIII – CIX.

26. Georges Brassens, citat în Martin 1978, p. 163.

27. Vergilius, *Georgica*, II.495-498.

răpire de persoane în vederea răscumpărării²⁸. Nu întâmplător, un grup de tâlhari, apăruți exact când Lucius se transformase în măgar, dau tonul aventurilor acestuia ca animal de povară. Alte episoade, trăite sau aflate, descriu escrocherii și furturi²⁹, respectiv omoruri, răzbunări sau sinucideri³⁰. Printre povestirile în ramă există una specială, povestea fiului otrăvit în mod accidental în locul altuia (crimă urmată de un proces public plin de acuzațiile false), despre care Apuleius spune următoarele: „*iam ergo, lector optime, scito te tragoediam, non fabulam legere, et a socco ad cothurnum ascendere*”³¹. Ținând cont că marea majoritate a narațiunilor secundare sunt tragedii, faptul că autorul ține să o sublinieze în mod deosebit pe aceasta pare să indice că o crimă în interiorul familiei era considerată o faptă deosebit de gravă.

Desigur, nu trebuie să pierdem nici un moment din vedere faptul că este vorba despre ficțiune, ceea ce înseamnă că nu cunoaștem gradul de relevanță al acestor întâmplări în viața cotidiană a cititorilor lui Apuleius. Însă, așa cum am afirmat deja în legătură cu Petronius, frecvența temelor asociate violenței, chiar dacă nu este reflectată în aceeași măsură de realitatea unui cititor oarecare, indică prezența unei anxietăți colective, sedimentată în structuri dintre cele mai diverse la nivelul imaginarului colectiv, structuri pe care literatura latină nu le poate neglija, ba chiar, după cum putem observa, se hrănește din ele din plin în scopul obținerii, în același timp, a unui efect dramatic și a unei reprezentări veridice a societății.

Bibliografie selectivă

Apuleius 1924

Apuleius, Lucius. 1924. *The Golden Ass*, traducere în limba engleză de William Adlington, London: William Heinemann Ltd.

Apuleius 1968

Apuleius, Lucius. 1968. *Măgarul de aur*, traducere și note de I. Teodorescu, București: Editura Pentru Literatură.

Cizek 2003

Cizek, Eugen. 2003. *Istoria Literaturii latine*, vol. II, București: Editura Corint.

Grimal 1997

Grimal, Pierre. 1997. *Literatura latină*, Traducere de Mariana și Liviu Franga, București: Editura Teora.

Haiduc 2021

Haiduc, Daniel, *Imaginarul imperial roman: Petronius și Apuleius*, Editura Universității de Vest, Timișoara 2021

²⁸. *Măgarul de aur* IV.24.

²⁹. Este cazul preoților escroci care, după o serie de furturi, sunt prinși, bătuți și închiși pentru furtul unei cupe de aur (*Măgarul de aur* IX.10).

³⁰. De exemplu, cearta violentă a vecinilor (*Măgarul de aur* IX.38-39).

³¹. „Acum deci, scumpe lector, să știi că vei citi o tragedie, iar nu o simplă poveste și că, de la comedie, ne ridicăm la tragedie”. Fraza pare redundantă deoarece traducerea nu reflectă exact textul latin. Apuleius folosește sinecdoca prin alegerea cuvintelor *soccus* (un fel de șlapi purtați de obicei de actorii de comedie) și *cothurnus* (bocancii înalți ai actorilor de tragedie) pentru a simboliza cele două genuri literare.

Martin 1990

Martin, René; Gaillard, Jacques. 1990. *Les genres littéraires a Rome*, Paris: Nathan.

Martin 1993

Martin, René. 1993. *D'Apulée à Umberto Eco ou les métamorphoses d'un âne*, în *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, nr. 2, iunie 1993, pp. 165-182.

Negrescu 2015

Negrescu, Dan. 2015. *Terminologie latină. Ieri. Azi*, Timișoara: Editura Universității de Vest.

Petronius 1925

Petronius. 1925. Traducere în limba engleză de Michael Heseltine, London: William Heinemann Ltd.

Petronius 1991

Petronius. 1991. *Satyricon*, traducere și note de Eugen Cizek, Chișinău: Editura Hyperion.

Petronius 2009

Petronius, A Handbook. 2009. Volum coordonat de Prag, Jonathan, Repath Ian, Chichester: Blackwell Publishing.

Rimell 2004

Rimell, Victoria. 2004. *Petronius and the Anatomy of Fiction*, Cambridge: Cambridge University Press.

Severy-Hoven 2014

Severy-Hoven, Beth. 2014. *The Satyricon of Petronius*, Norman: University of Oklahoma Press.

Stati 1973-I

**Poezii latini I. De la Ennius până la Horațiu*. 1973. Traducere și note de Petre Stati, Biblioteca pentru toți, București: Minerva.

Stati 1973-II

**Poezii latini II. De la Tibul până la Rutilius Namatianus*. 1973. Traducere și note de Petre Stati, Biblioteca pentru toți, București: Editura Minerva.

Vergilius 1964

Vergilius, *Eneida*. 1964. Traducere de Eugen Lovinescu, București: Editura pentru Literatură.

Winkler 1985

Winkler, John J.. 1985. *Auctor & actor. A Narratological Reading of Apuleius's Golden Ass*, Berkeley: University of California Press.

Andreea Elena Marcu

Copilăria lui Seneca. Influențe culturale

Seneca's Childhood. Cultural Influences

Abstract: *The first educators of the philosopher Lucius Annaeus Seneca were, according to the model of traditional Roman society, members of his own family. The education acquired from them was not limited to the basics, but contributed to the formation of a very broad cultural horizon, commensurate with the social status held by the Annaeus clan.*

Keywords: *Seneca, education, family, cultural influences*

Cuvinte-cheie: *Seneca, educație, familie, influențe culturale*

Seneca s-a născut în Corduba/Cordoba¹ secolului I d.Hr., în provincia Hispania, și a copilărit în acest oraș puternic modelat de cultura, limba și tradițiile romane. Fiu al lui Seneca cel Bătrân², faimos retor și scriitor provenit din ordinul cavalerilor, Seneca avea ca mamă pe Helvia, o matroană din aristocrație, ceea ce face foarte probabil ca el să se fi bucurat de o educație specifică lumii aristocratice romane. Trebuie să ținem cont de faptul că ne-au parvenit foarte puține informații referitoare la copilăria lui Seneca și la relația sa cu membrii propriei familii, din care mai făceau parte frații Lucius Annaeus Novatus și Marcus Annaeus Mela. Totuși, putem estima faptul că acesta a petrecut un timp mai îndelungat în preajma mamei sale, așa cum se obișnuia în epocă în familiile romane tradiționale, urmând ca de la o vârstă potrivită să treacă în grija tatălui, de la care a trebuit să deprindă arta retoricii, gramaticii și filozofiei³.

Pentru a avea o imagine mai clară asupra sistemului de educație de care a avut parte Seneca pe durata copilăriei, avem a investiga și situația celorlalți membri ai familiei sale. Aceștia i-au influențat percepția asupra vieții, fie și într-un mod indirect, și vor constitui o pârgie importantă în formarea și ascensiunea adultului Seneca. Suntem tentați să prezumăm că tatăl său, Marcus Annaeus Seneca, a constituit un model important pentru

¹. Scrisoarea 88 către Lucillius, compusă de Seneca

². Familia Seneca aparținea gintei *Annaea*, fiind stabilită de mai multe generații în Hispania

³. Vezi *Oxford Review of Education*, vol. 36, nr. 5, octombrie 2010, pp. 561-574

micul Lucius, și deopotrivă un reper de inteligență, erudiție și formație culturală pe care adolescentul va încerca să le egaleze de-a lungul vieții, fie și distanțându-se de unele dintre ideile și principiile tatălui. O dovadă concludentă a faptului că tatăl și fiul nu au împărtășit mereu viziuni similare o constituie faptul că Seneca Retorul se manifesta ca un adept al idealului ciceronian, implicit ca un partizan al literaturii și oratoriei de profil tradiționalist, pe când filozoful Seneca își va apropria un stil de scriere nonconformist, prin care se va face remarcat, mai târziu, la curtea imperială⁴. Mai târziu, Seneca însuși va afirma în paginile sale că tatăl său detesta filozofia⁵, ceea ce, în circumstanța prezentată, trebuie înțeles în sensul că Seneca Retorul s-a manifestat în opoziție cu acele idei filozofice care-i periclita poziția și chiar viața fiului.

Pericolele care planau asupra statutului social și mai ales politic al tânărului Lucius erau semnificative și, într-o mare măsură, inevitabile, deoarece împăratul Tiberius începuse să adopte măsuri împotriva adepților curenților de gândire orientală, iar abținerea de la consumul de carte – obicei pe care îl practica și Seneca – era receptat ca o formă de sfidare a împăratului și a politicii acestuia. Ca atare, este de înțeles de ce Seneca tatăl s-a străduit să adopte o atitudine cât mai fermă de respingere a unor comportamente ale fiului care, în cele din urmă, periclita poziția întregii familii.

O concepție a lui Seneca tatăl, bine ancorată și în mentalitatea scriitorului de mai târziu Seneca, este reflectată în binecunoscuta lucrare *Controversiae*⁶ a filozofului nostru, care – *nota bene* – a fost elaborată la îndemnul fiilor săi. Textul reunește declamații formulate de retori faimoși, cu referire la diferite subiecte legale ipotetice, declamații pe care tatăl le ascultase la rândul său în tinerețe. Astfel, ideea ca un individ să pășească pe drumul vieții pornind de la origini umile și să acceadă până în sferele aristocratice ale societății romane doar prin propriile merite este argumentată de Seneca cel Bătrân printr-o serie de trimiteri la fundarea Romei. Seneca fiul va susține la rândul său această idee: în lucrarea sa *Despre Binefaceri*⁷, filozoful va susține că ereditatea, rangul social și conceptul

⁴. Eugen Cizek, *Seneca II*, pp. 28-29, Ed. Albatros 1972

⁵. Ep., 108, 22

⁶. Seneca cel Bătrân, *Controversiae* 1, 6, 4

⁷. *Despre Binefaceri* 3, 29, 4

de *nobilitas* nu sunt definatorii pentru construirea propriului destin, ci, mai degrabă, sursa succesului trebuie căutată în puterea și implicarea fiecărui individ.

Cu toate acestea, faptul că Seneca revine în mod constant la tema autonomiei și libertății în lucrările sale ridică un alt semn important de întrebare. Nu putem trece cu vederea peste faptul că filozoful a avut parte de o ascensiune meteorică în ierarhiile politico-instituționale ale Imperiului, pornind de la statutul său de membru al ordinului ecvestru și dintr-un mediu provincial al statului care domina deja, în epoca sa, cea mai mare parte a lumii cunoscute: raportându-ne la acest context, viziunea că statutul social are o însemnătate mai mică în raport cu acțiunile și eforturile proprii poate fi interpretată și ca o pledoarie pentru propria cauză, aceea de preceptor al împăratului Nero și, implicit, de al doilea om în stat. Nu avem de ce să ne îndoim că, de-a lungul întregii sale vieții, Seneca filozoful s-a folosit, de altfel, cu multă ingeniozitate, de aceste concepte dobândite prin valorificarea propriei experiențe de viață.

În concluzie, considerăm că există suficiente temeiuri pentru a prezuma că Seneca a preluat de la tatăl său cel puțin în parte conceptele sociale, politice și morale pe care le-a exprimat din poziția pe care și-a construit-o la nivelul elitei imperiale⁸. În mod cert, filozoful se va manifesta mereu raportându-se la valorile transmise de tatăl său, fie preluându-le ca atare, fie interpretându-le în maniera personală, fie contestându-le, cu argumentația de rigoare – însă, fără excepție, fără a abdica de la respectul cuvenit față de tată, de la care va căuta de-a lungul întregii vieți să obțină aprobarea, implicit validarea propriilor judecăți. Putem specula, de asemenea, că relația lui Seneca cu frații săi era modelată tot de poziția dominatoare a tatălui, a capului familiei, acesta fiind preocupat să-i aducă în competiție pe fiii săi, astfel încât aceștia să își depășească propriile limite. Rolul de *pater familias*⁹ exercitat de Seneca tatăl îi asigura acestuia, potrivit tradiției și sistemului juridic roman, dreptul de a aproba, corecta și sancționa comportamentele și deciziile adoptate de fiii săi. Deloc surprinzător, fermitatea de *pater familias* se îmbină cu slăbiciunile de părinte, așa cum o dovedește faptul că mezinul nu este muștrat, ci, dimpotrivă, susținut și încurajat de tatăl său¹⁰. Sursele istorice care ne-au parvenit nu le lasă să întrevădem care au fost relațiile filozofului Seneca cu fratele său Mela, interesant fiind, poate, faptul că filozoful nu îl menționează pe fratele său mezin în scrierile sale. Prin contrast, Seneca îi va dedica celui alt frate, Novatus, una dintre cele mai apreciate lucrări ale sale, *Despre Mânie*.

În tratatul *Controversiae*, Seneca Retorul îi avertizează pe fiii săi cei mari, Novatus și Lucius, că drumul spre o carieră politică este presărat cu multe pericole, tatăl laudând în același timp eforturile depuse deja de descendenții săi. În context, Seneca Retorul își justifică slăbiciunea față de fiul mezin, apreciind că acesta se apropie de filozofie și poezie

⁸ În lucrarea *Controversiae* 2, 3 a lui Seneca cel Bătrân, transpare puterea de decizie a tatălui său. Acesta se adresează fiului său mezin Mela cu privire la viitorul lui, declarându-i că este dispus să accepte alegerea mezinului de a se îndepărta de funcțiile publice pentru a păși pe calea filozofiei, cu condiția însă ca Mela să studieze declamația. Avem aici, iată, proba că tatăl își rezerva decizia finală în chestiunile de familie.

⁹ Mai multe detalii despre conceptul de *pater familias*, la Jean-Noel Robert, *Roma, mari civilizații*, Ed. ALL 2002, p. 161

¹⁰ *Controversiae* 2, 3

datorită talentului său înăscut¹¹. Pe acest temei, putem emite prezumția că Seneca ar fi putut să acorde o atenție sporită studiului filozofic din spirit de competiție cu fratele său cel mic, așa explicându-se și de ce Mela nu apare menționat în textele filozofului, singura excepție fiind o referință indirectă la ambii frați¹². Să amintim, Mela va deveni tatăl poetului Lucan, care, se pare, a moștenit de la tată talentul înăscut invocat de Seneca Retorul. Cu nepotul său, filozoful Seneca va întreține o relație mult mai strânsă, ocupându-se chiar îndeaproape de educația sa și facilitându-i apropierea de viitorul împărat Nero, ca pârgie pentru accederea la un statut social-politic mai important.

Seneca Retorul mai consemnează o apreciere laudativă la adresa lui Mela, afirmând că talentul fiului său nu poate fi corupt, întrucât mezinul refuza să-și folosească mintea pentru altceva în afara filozofiei. Trimiterea la puritatea caracterului lui Mela poate fi însă înțeleasă și ca o formă de critică la adresa disponibilității celorlalți doi frați de a *se întina* pentru a-și atinge obiectivele. Cum știm, Lucius, ajuns adult, nu a rezistat tentației de a face compromisuri pentru a ajunge și a se menține la putere, pentru a se bucura de libertăți și privilegii pe care moștenirea familială nu i le putea asigura.

În ceea ce privește relațiile lui Lucius cu fratele Novatus, din scrierile sale putem deduce faptul că Seneca îi purta afecțiune și că îl respecta pentru succesul de a fi devenit guvernatorul provinciei Achaia, utilizând doar parcursul tradițional al ascensiunii profesionale în magistraturile statului roman. Seneca dorea să se ridice la integritatea fratelui său, care nu cunoaște viciile și urăște lingușirea¹³. Desigur, nu putem omite din ecuația aprecierilor la adresa fratelui mai mare nici interesul direct, cuvântul guvernatorului fiind de natură să cântărească greu în traiectoria urmată de Lucius, mai ales în episoade precum rechemarea din exil sau instalarea sa ca preceptor al viitorului împărat Nero.

Dinamica familiei Annaeus ne oferă o perspectivă mai extinsă și asupra modului în care Lucius Seneca a creat, pe parcursul vieții sale, o distanță din ce în ce mai mare între abordările filozofice și cele politice. Ca frate mijlociu, este posibil ca el să nu-și fi găsit locul în ierarhia familială: rolul de bărbat demn și onest, arhitect al propriului destin prin mijloace morale convenționale și om politic de succes a fost adjudecat de fratele mai mare Novatus, în vreme ce rolul de individ înzestrat cu talent și de întruchipare a purității deopotrivă prin stilul de viață și prin abordările poetice și filozofice i-a fost recunoscut mezinului Mela. Lucius va fi resimțit constant presiunea de a fi nevoit să-și imite frații și de a încerca să-i depășească în domeniile în care aceștia excelau. Astfel, chiar dacă nu s-a făcut remarcant prin virtute ca și Novatus, Seneca l-a depășit ca poziție politică, ajungând preceptorul împăratului Nero – și chiar dacă nu i s-a recunoscut condiția de om talentat precum fratelui Mela, el a lăsat generațiilor viitoare o operă plină de originalitate, dobândind un renume cu care l-a egalat pe marele Cicero.

Nu vom încheia această sumară trecere în revistă a relațiilor formative din biografia timpurie a lui Seneca fără a aminti și despre mama sa Helvia, matroana familiei, precum

¹¹. *Controversiae* 2, 4

¹². În *Consolatio ad Helviam*, Seneca i se adresează mamei sale Helvia, menționându-ți frații cu următoarele cuvinte: *Unul îți poate apăra demnitatea în lume, celălalt te poate bucura cu viața lui retrasă*.

¹³. *Științele naturii* 4, 10

și despre sora acesteia, mătușa lui Lucius¹⁴. Respectul pe care Seneca i l-a purtat mamei sale este pe deplin ilustrat în tratatul său *De consolatione ad Helviam*, portretul indirect pe care i-l schițează aici punând accentul pe caracterul moral exemplar și pe capacitățile intelectuale admirabile ale mamei sale. În ceea ce privește relația lui Lucius cu mătușa sa, ea pare să se fi consolidat cu prilejul vizitei pe care tânărul Lucius a făcut-o în Egipt, în contextul preocupărilor de tratare a sănătății sale precare¹⁵. Ca soție a lui Gaius Galerius, la acea vreme prefect al provinciei Egipt, mătușa lui Seneca dobândise o influență deloc neglijabilă și, ca membră a elitei, dispunea fără îndoială de o anumită educație. Ca observație generală¹⁶, reținem că Lucius Seneca a avut o apreciere față de acele reprezentante ale sexului feminin care ieșeau în evidență prin caracterul lor puternic și reușeau să depășească cu eleganță condiția rezervată femeii în societatea romană tradițională, de persoană aflată în umbra unui *pater familias*, căreia, în societate, îi sunt drastic limitate accesul la viața publică și la afirmarea culturală. Admirația lui Seneca nu merge până la a considera femeia ca egală bărbatului, însă, în virtutea convingerilor sale stoice, el recunoaște femeii calități precum virtutea, rațiunea, echilibrul și capacitatea de a se manifesta liber.

Bibliografie selectivă

Bartsch-Schiesaro 2015

Bartsch, Shadi, Schiesaro, Alessandro, *The Cambridge Companion to Seneca*, Cambridge University Press, Cambridge 2015

Cizek 1972

Cizek, Eugen, *Seneca II*, Ed. Albatros 1972

Cizek 1994

Cizek, Eugen, *Istoria literaturii latine*, vol I+II, Ed. Adevărul, București 1994

Griffin 2013

Griffin, Miriam, *Seneca on society: A guidetto De Beneficiis*, Ed. Oxford University Press, Oxford, 2013

Grimal 1992

Grimal, Pierre, *Seneca sau conștiința Imperiului*, Slușanschi, Barbu & Dan (trad.), Ed. Univers, București 1992

Negrescu 2015

Negrescu, Dan, *Terminologie latină. Ieri. Azi.*, Ed. Universității de Vest Timișoara, Timișoara 2015

Robert 2002

Jean-Noel Robert, *Roma, mari civilizații*, Ed. ALL 2002

Seneca 1981

Seneca, *Scrieri filozofice alese*, Bălașa, P., Lazăr, E., Năstase, N.M., Sterescu, S. (trad.), Cizek, E. (ed.), Ed. Minerva, București 1981

Seneca 1979-1984

¹⁴. În legătura cu aceasta, s-a formulat ipoteza că ar fi sora vitregă a Helviei, ipoteză bazată pe faptul că Seneca însuși se referă la mama ca la singurul copil al părinților ei.

¹⁵. Emily Wilson, *Seneca. Istoria unei vieți*, Ed. Seneca Lucius Annaeus, București 2016, p. 77.

¹⁶. Putem evoca aici, suplimentar, personaje precum împărăteasa Agrippina, Iulia Livilla (sora lui Caligula) sau, deloc în ultimul rând, cea de-a doua soție a lui Seneca, Paulina.

Seneca, *Tragedii*, vol. I+II, Diaconescu, Traian (trad., ed.), Ed. Univers, București 1979, 1984

Seneque 1967

Seneque, *Dialogues. Tome III: Consolations*, Waltz, Rene (trad., ed.), Les Belles Lettres, Paris 1967

Wilson 2016

Emily Wilson, *Seneca. Istoria unei vieți*, Ed. Seneca Lucius Annaeus, București 2016

Dosar ACL

Începuturi creștine la Dunărea de Jos

(Secțiune dedicată Centenarului Patriarhiei Române)

Dan Negrescu

Dionisie Exiguul, întemeietor al cronologiei creștine

Dionysius Exiguus, founder of Christian chronology

Abstract: *The year 2025 marks 15 centuries since the ancient Daco-Roman scholar Dionysius Exiguus established the chronological reference accepted today as universal.*

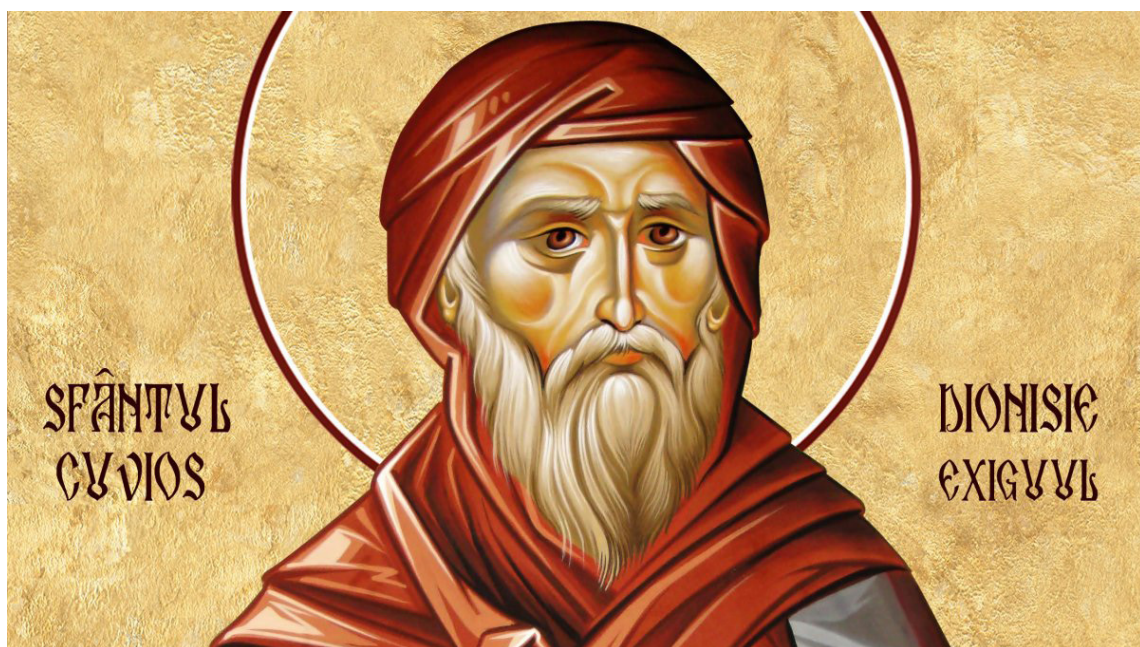
Keywords: *Dionysius Exiguus, calendar reform, Scythia Minor*

Cuvinte-cheie: *Dionisie Exiguul, reforma calendarului, Scythia Minor*

Putem afirma că ne aflăm acum în anul 2025 pentru că, acum exact 15 veacuri, un cărturar străromân de la Pontul Stâng – pe numele său Dionisie Exiguul, cel smerit adică – a fost invitat la Roma de către Papa Ghelasius pentru a pune în rânduală canoanele vremii și, în acest context, a procedat la o reformă a timpului liturgic (prin calculele legate de calendarul pascal, în particular), stabilind implicit și referința cronologică acceptată astăzi ca universală.

În condițiile în care în mod regretabil continuă să apară în spațiul nostru lucrări sugerând unele dereglări ale autorilor – nu citez *nomina odiosa* – e firesc să insistăm în continuare asupra ideii după care începuturile culturii scrise românești trebuie plasate în perioada patristică de limbă latină, urmând modelele demne de luat în seamă. Este cel puțin ridicol să continuăm a ne plasa începutul culturii scrise într-un document redactat cu litere chirilice. Despre unele încercări de falsificare patologică a începuturilor latine nu are rost să vorbim, dară-mi-te să scriem. Acceptăm în continuare definiția dată limbii române de Alexandru Rosetti conform căreia limba noastră este latina secolului XX (iar acum și XXI – n.n.) vorbită neîntrerupt pe teritoriul fostei Dacii¹. Realitatea indiscutabilă pe care trebuie să o acceptăm este că „toți scriitorii care foloseau latina în epoca de formare a noastră ca popor dacă nu sunt români propriu-ziși, nu li se poate refuza însă apartenența la populația ce pe bun drept se numește străromână, iar producțiunile lor dacă nu sunt romane – elegii sau epopei- nu aparțin mai puțin speciilor literare proprii

¹. Pe larg la Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1972.

epocii și condițiilor de atunci”². Nu mai generează mirare faptul că zona nord-dunăreană – mai precis carpato-danubiano-pontică – abundă în personalități patristice de prim rang prin lucrarea andreiană, adică evanghelizarea săvârșită de Sfântul Apostol Andrei³. Spațiul format cu mare putere de iradiere în jur, are ca specific un vocabular creștin de bază care e latin și nicidecum grec sau slav⁴.

În contextul amintit, se cuvine onorarea celui care a fost Dionisie Exiguul, cel despre care în mod just se spune că este „tatăl erei creștine”. Calitățile acestui cărturar plecat din Scythia Minor au generat admirația multora, dar cele scrise despre el de către Cassiodor se constituie într-un portret demn de a fi citat. Iată cum îl prezintă senatorul Aurelius Cassiodorus, viitor abate al mănăstirii Vivarium:

„Chiar și azi Biserica ortodoxă (catholica, în textul latin) naște bărbați iluștri, strălucitori în străfulgerarea podoabei principiilor dovedite. Căci chiar în vremurile noastre a trăit și călugărul Dionisie, de neam scit, dar cu totul roman prin obiceiuri și întru totul învățat în ambele limbi: a dat făptuirilor sale întreaga moderație pe care o aflase citind în cărțile Domnului. Scripturile divine le-a comentat și le-a înțeles cu o atât de mare dorință de cunoaștere, încât despre orice fragment ar fi fost întrebat, ar fi avut pregătit răspunsul, cunoscător și fără vreo amânare. A citit dialectica împreună cu mine și și-petrecut cei mai mulți ani ai vieții sale în pilduitoarea-i conducere (Dumnezeu fiind călăuzitor) a glorioasei învățături... El era dăruit cu o atât de mare pricepere a spiritului latinei și a limbii grecești, încât orice cărți grecești îi cădeau în mână, le ducea în latină fără poticnire, pentru ca apoi, din nou, pe cele latine deja, să le recitească în greacă;

². Corneanu 2001, p. 17

³. Pentru amănunte despre Andrei și făptuirea sa a se vedea *Evanghelia* după Ioan, Eusebius din Cezareea Palestinei, *Istoria bisericească universală*, Ieronim, *Despre viețile Apostolilor*.

⁴. Negrescu 1986, p. 21-26

încât credeai că sunt scrise la un loc versiunile pe care gura sa, cu o neștirbită iuțeală, le lăsa să curgă”⁵.

Calitățile sale au fost (re)cunoscute, astfel că papa Gelasius l-a chemat la Roma unde Dionisie va depune până la finele vieții o enormă muncă de traducător și luminător al scrierilor creștine de până atunci. Era un bun cunoscător a ceea ce s-a scris și gândit până la el, fapt care îl transforma într-un adevărat model:

„...dar, ca să arătăm bunurile gândirii sale, printr-o laudă firească să spunem și că era cu totul nesmintit în credință, legat neîncetat de regulile Părinților; iar cei ce îl citeșc pot întreba orice, căci se știa că prin știința lui dobândești puterea de a străluci”⁶.

Dionisie a fost un adevărat enciclopedist, prefigurând modelul renescentist: traducător fără egal, autor de prefețe la cele tălmăcite (deci în cunoștință de cauză), editor și rânduitor al decretelor pontificale (pe parcursul pontificatelor a zece papi, de la Atanasie II la Vigilius), autor de epistole către cei din rândul cărora s-a ridicat și pe care nu i-a uitat niciodată: fusese crescut de un călugăr scit, adică străromân din Scythia Minor - Dobrogea de astăzi, de vreme ce se numea Petrus. Trebuie aici să subliniem un amănunt esențial pentru clarificarea unor aspecte legate de spațiul în discuție: Dionisie a tradus din greacă în latină o serie de texte cerute de conașionalii săi cunoscuți sub numele de *călugării sciți*; le-a tradus și trimis lucrarea lui Grigore de Nyssa *Despre crearea omului*, apoi *Scrisoarea sinodală din anul 430*, scrisă de Sfântul Chiril al Alexandriei spre îndreptare patriarhului Nestor al Constantinopolului”⁷.

Le va fi trimis desigur și alte traduceri în latină, ceea ce dovedește fără drept de tăgadă că provincia Scythia Minor era latină în întregime, după cum latine erau și celelalte ținuturi de la Dunărea de Jos. Corespondența lui Dionisie cu monahii din ținutul său natal este una dintre cele mai peremptorii dovezi ale latinității spațiului carpato-danubiano-pontic din secolele V-VI. În sfârșit, trebuie să vorbim despre dimensiunea universală a smeritului Dionisie, căci el este autorul calculului pascal și, implicit, al erei creștine. Motivația este cât se poate de clară:

„Am ales să socotesc anii de la întruparea Domnului nostru Iisus Hristos, pentru ca astfel să fie mai cunoscut tuturor începutul speranței noastre și să se vădească mai bine cauza răscumpărării neamului omenesc, adică Patimile Mântuitorului nostru”⁸.

Chiar dacă – se poate obiecta – nu este o datare exactă, până când nu avem una

⁵. Cassiodor 1996, p. 74-75,

⁶. Ideam, *ibidem*, p. 75.

⁷. În Migne, P.L., LXVII; P.G. LXXVII și LXXVI.

⁸. În Migne, P.L., LXVI, 20. Lucrările lui Dionisie referitoare la calculul pascal sunt *Liber de Paschate* (cartea despre Paști), *Argumenta paschalia* (Argumente pascale), *Epistola prima de ratione Paschae* (Prima epistolă despre înțelesul calculului pascal), *Secunda epistola* (Epistola a doua...), toate în Migne, P.L., LXVII.

mai bună trebuie să-i mulțumim lui Dionisie pentru faptul că ne-a dat o identitate în timp. Dincolo de toate acestea rămâne și un model uman de urmat:

“Îndelung ar trebui să reșes toate despre acel bărbat care, printre celelalte virtuți, e dovedit că a avut-o, cu deosebire, pe aceea de a se fi încredințat întreg lui Dumnezeu, fără să respingă însă a fi părtaș la convorbirile despre cele lumești. Cast peste măsură ori de câte ori le vedea pe soțiile altora, era blând când se simțea izbit de vârtejul nebun al celor furioși. Vărsa lacrimi mișcat de căință, când auzea cuvintele flecare ale veseliei; postea fără aduce reproșuri celor ce-și luau prânzul. De altfel le era spre plăcere comesenilor, căci printre bucatele hărăzite trupului, dădea mereu la iveală bogății ale spiritului, când era întrebat. Dacă totuși mânca puțin în acele ocazii, se atingea doar de bucatele obișnuite. De aceea consider și eu că supremul fel al puterii de a îndura se află printre plăcerile omenești, precum și în a păstra măsura cumpătării”⁹.

Ținutul care i-a dat pe acești mari Părinți ai Bisericii a fost însă darnic și pe mai departe, căci, așa cum spune tot Dionisie într-o prefață epistolară „a crescut bărbați plini de căldură și minunați prin blândețea purtării... Credința lor strălucind cu fapta bună era pentru toți exemplu de viață și sinceritate... Ei au păstrat întotdeauna cu neînfrică tărie dogmele drepte credințe, căci, deși erau simpli după cuvânt, întru știință nu se vedeau nepricepuți”¹⁰.

Bibliografie esențială

Cassiodor 1996

Cassiodor, *Despre învățăturile divine*, cap. XXIII – *Despre abatele Eugipiu și despre abatele Dionisie*, Negrescu, Dan (trad., introd.), în *Altarul Banatului*, nr. 1-3/1996, p. 74-75.

Corneanu 2001

Corneanu, Nicolae, *Miscellanea Patristica*, Ed. Amarcord, Timișoara

Migne 1865

Migne, Jacques Paul, *Patrologia latina*, Paris

Negrescu 1986

Negrescu, Dan, *Tradiția apostolică andreiană în spațiul carpato-danubiano-pontic în scrieri ale antichității târzii*, în *Mitropolia Banatului*, nr. 4, Timișoara, p. 21-26

Negrescu 2010

Negrescu, Dan, *Pius translator et optimus*, în *Translationes*, nr. 2/2010, Ed. Eurostampa, Timișoara, pp. 117-120.

Vornicescu 1984

Vornicescu, Nestor, *Primele scrieri patristice în literatura noastră, sec. IV-XVI*, Ed. Mitropoliei Olteniei, Craiova

⁹. Cassiodor 1996, p. 75.

¹⁰. În Migne, P.L., LXXVI.

Remus Mihai Feraru

Privire de ansamblu asupra persecuțiilor creștine generale

Overview of general persecutions of Christians

Abstract: *The spread of Christianity throughout the Roman Empire was marked by a succession of persecutions, which contrasted sharply with the generally tolerant attitude of the Roman Statute towards religious matters. The persecutions were discontinuous in time and space, and their intensity fluctuated according to very diverse factors. We consider here only those manifestations that had the public authority as the main actor and acquired legal support¹.*

Keywords: *History of religion, anti-Christian persecutions, martyrs, roman emperors*

Cuvinte-cheie: *Istoria religiei, persecuții anticeștine, martiri, împărați romani*

Sistemul rescriptelor imperiale, vizând limitarea expansiunii Bisericii și combaterea influenței sale s-a dovedit inefficient. De aceea, autoritățile imperiale au recurs la măsuri mai radicale împotriva creștinilor, care au culminat cu persecuțiile generale; acestea căutau să elimine creștinismul din lumea romană. Autoritățile imperiale considerau că Biserica este principalul responsabil pentru renunțarea la vechile tradiții religioase romane care asiguraseră în trecut prosperitatea și forța Romei².

Persecuțiile creștinilor de la Deciu până la Aurelian (249-275)

La jumătatea secolului al III-lea, statul roman le impune tuturor locuitorilor Imperiului, fără deosebire de religie, să participe la reconcilierea Romei cu divinitățile

¹. Subcapitol din volumul "O istorie a Bisericii de la origini până la Marea Schismă din 1054. Privire specială asupra unor documente epigrafice și literare", de Remus Mihai Feraru, în curs de apariție la Editura Eurostampa Timișoara & Editura Universității Aurel Vlaicu Arad (ISBN 978-606-32-1107-2 & 978-973-752-869-8), p. 233-242.

². M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 131.

sale protectoare a căror furie se manifestase în mod vizibil prin calamitățile care loviseră Imperiul. În 250, *împăratul Deciu* (249-251) promulgă un edict care îi obligă pe toți cetățenii să săvârșească sacrificii în cinstea zeilor Romei. Scopul declarat al acestor ceremonii sacrificiale era de a restaura vechile culte romane și de a provoca o manifestare de unitate națională. În realitate, cei vizați erau creștinii; obligându-i să sacrifice, împăratul îi forța să se lepede de dreapta credință. Astfel, pentru prima oară, un împărat roman, Deciu, legaliza persecuția, extinzând-o la scara întregului Imperiu; scopul prigoanei era de a desființa creștinismul ca religie³.

În ianuarie 250, împăratul Deciu a promulgat un edict de persecuție a creștinilor ale cărui dispoziții erau general valabile în întregul Imperiu. Astfel, Deciu a lansat prima persecuție sistematică și generală împotriva creștinilor. „Ea a lovit mai ales Roma, Asia Mică, Siria, Egiptul și Africa proconsulară”⁴; textul decretului s-a pierdut, însă avem informații despre modul în care acesta a fost pus în aplicare. Pe baza listelor întocmite de către autoritățile romane, creștinii, indiferent de vârstă sau situație socială, erau obligați să se prezinte personal în fața unei comisii de stat și să demonstreze adeziunea la păgânism⁵.

Actele martiriului Sfântului Ciprian, care relatează primul proces al episcopului din 257, pun în gura judecătorului său, proconsulul Africii Aspasius Paternus, citatul textual dintr-un edict recent, foarte probabil cel emis de către Deciu: „Cei care nu practică religia romană trebuie să recunoască validitatea ceremoniilor romane”⁶. Aplicarea acestei prevederi este dovedită de către certificatele de sacrificiu (*libelli*) care li se eliberau celor care luau parte la ofrandele publice; vreo patruzeci de astfel de certificate au fost descoperite în Egipt⁷. Conform dispozițiilor edictului lui Deciu, cei care participau la ofrandele publice erau obligați să facă un sacrificiu, urmat de o libație. După aceea, li se impunea să mănânce carnea animalului sacrificat în prezența „comisiei locale desemnate pentru a supraveghea sacrificiile”; în final, această comisie le elibera atestatul de participare la jertfele publice⁸. Cei care refuzau în mod explicit să sacrifice zeilor erau condamnați la exil pentru o anumită perioadă de timp sau – în caz de împotrivire gravă – la „deportare”, care de regulă era însoțită de confiscarea parțială sau totală a bunurilor. Cei care nu erau arestați erau condamnați în absență; dacă erau capturați, își așteptau condamnarea în temniță. Creștinii care refuzau să se prezinte la sacrificii erau aduși cu forță⁹.

³. J. M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 121-122.

⁴. E. Cizek, *Istoria Romei*, p. 432; Cl. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine...*, vol. II/2, vol. I, p. 400.

⁵. M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 132.

⁶. J. M. Carrié; A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 123.

⁷. J. M. Carrié; A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 123.

⁸. J. M. Carrié; A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 123.

⁹. Cl. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine...*, vol. I, p. 399.

Prigoana lui Deciu a fost îndreptată mai ales împotriva clerului. Nu se urmărea neapărat uciderea creștinilor, ci mai degrabă aceștia erau constrânși să apostazieze prin intimidare, tortură, înțemnițare sau exil; acum au suferit martiriul episcopii Fabian al Romei, Alexandru al Ierusalimului, Vavila al Antiohiei. Însuși Origen a fost arestat și torturat¹⁰. Mulți episcopii au reușit să se refugieze din calea prigoanei, precum a fost cazul Sfântului Ciprian al Cartaginei, cel al lui Dionisie al Alexandriei și a lui Grigorie al Neocezareei. Prigoana a făcut numeroase victime în Alexandria Egiptului, precum aflăm dintr-o scrisoare a lui Dionisie din Alexandria adresată episcopului Fabius al Antiohiei¹¹. Persecuția s-a încheiat după un an, fără a-și atinge scopul. Însă ea a avut consecințe grave pentru Biserică. Conform spuselor Sfântului Ciprian, creștinii cedaseră deja încă din primele zile ale prigoanei; foarte puțini au fost cei care nu s-au prezentat la ofrandele publice¹². Așadar, numărul apostatilor (*lapsi*) a fost considerabil. După încheierea persecuției, rezolvarea problemei *lapsi*-lor a constituit o provocare pentru Biserică. În funcție de gravitatea actului de apostazie, apostatii au fost împărțiți în patru categorii: *sacrificati* – cei care sacrificaseră zeilor; *thurificati* – cei care aduseseră sacrificii de tămâie în fața altarelor; *libellatici* – cei care obținuseră un certificat de sacrificiu (*libellus*), de cele mai multe ori contra cost, fără să sacrifice; *acta facientes* – cei care declaraseră la interogatoriu că nu sunt creștini¹³.

Cu ocazia persecuției lui Decius s-a creat distincția dintre *martiri* și *mărturisitori* (*confessores*). „Martirul” este cel care își mărturisește credința în Hristos cu prețul vieții. În schimb, „mărturisorul” (*confessor*) este cel care își mărturisește credința în fața autorităților păgâne și în consecință suportă o pedeapsă fie mai dură (chinuri, torturi, încarcerare), fie mai puțin aspră (confiscarea bunurilor și exilul); după aplicarea pedepsei, *mărturisorii* erau adesea iertați și se puteau întoarce în comunitățile lor, aureolați de o glorie binemeritată și plini de orgoliu. *Mărturisorii* s-au dovedit a fi, în multe cazuri, elemente capabile să tulbure ordinea în comunitățile lor și să adopte un comportament de nesupunere față de ierarhia bisericească¹⁴. Așa s-a întâmplat și la Cartagina unde mărturisorii au intrat în conflict cu episcopul Ciprian. Unii dintre acești mărturisorii n-au mai ținut seama de gradul de apostazie a celor căzuți (*lapsi*) atunci când garantau credința acestora; totodată, ceea ce era mai grav, mărturisorii ignorau chiar rânduilele bisericești și ierarhia Bisericii. În schimb, episcopul Ciprian le-a impus *celor căzuți*, după gravitatea apostaziei, anumite perioade de penitență. El a precizat până unde se poate extinde mila față de apostati, respectiv care sunt drepturile mărturisorilor și ale ierarhiei bisericești, potrivit rânduilelor canonice¹⁵.

La 21 noiembrie 251, împăratul Deciu își pierde viața în lupta cu goții de la Abrittus (Moesia). În timpul succesorului său, *Trebonianus Gallus* (251-253), persecuția a rezbucnit însă a fost de scurtă durată. Creștinii au fost făcuți responsabili de o molimă de ciumă care a devastat Imperiul. Episcopul Romei, Corneliu și succesorul său Lucius

¹⁰. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VI, 39, 1-5, p. 257.

¹¹. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VI, 41-42, p. 259-264.

¹². Cl. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine...*, vol. I, p. 399.

¹³. M. Simion, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 132.

¹⁴. Cl. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine...*, vol. I, p. 399-400.

¹⁵. Cl. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine...*, vol. I, p. 400-403.

au fost arestați și exilați. Corneliu a murit în exil în 253. Prigoana a fost declanșată și în Egipt¹⁶.

În 253, Valerian, cenzor pentru supravegherea moravurilor publice în timpul lui Deciu, a fost proclamat împărat de trupele sale. *Împăratul Valerian* (253-260) l-a asociat la tron pe fiul său Gallienus. Valerian a procedat la împărțirea sarcinilor de guvernare; el a preluat administrarea Orientului, în timp ce administrarea provinciilor occidentale ale Imperiului i-a fost încredințată lui Gallienus¹⁷.

La începutul domniei, împăratul Valerian s-a arătat destul de favorabil față de creștini. Însă sub influența ministrului său de finanțe, Macrian, adept fanatic al misticismului păgân, Valerian a declanșat o persecuție violentă împotriva creștinilor¹⁸. Prigoana a debutat în august 257, în urma promulgării de către împărat a primului edict împotriva creștinilor. Edictul stipula obligația episcopilor, preoților și diaconilor să sacrifice zeilor; în caz de refuz, aceștia erau condamnați la exil; de asemenea, se interziceau

practicarea cultului creștin și întâlnirile în cimitire. Cei care încălcau prevederile edictului erau pasibili de pedeapsa capitală. În 258, Valerian a emis un al doilea edict care completa și întărea prevederile edictului anterior. Edictul promulgat în 258 prevedea execuția membrilor clerului care refuzaseră să sacrifice zeilor, precum și confiscarea bunurilor creștinilor înstăriți aparținând păturilor superioare ale societății. Scopul celor două edicte imperiale era foarte clar. Pe de o parte, acestea interziceau practicarea publică a cultului creștin; pe de altă parte, ele aveau drept obiectiv decapitarea Bisericii,

prin atacul îndreptat împotriva ierarhiei sale și a elitelor creștine, cât și confiscarea bunurilor aparținând atât Bisericii, cât și creștinilor înstăriți. Prin intermediul averilor bisericesti, puterea imperială intenționa să amelioreze situația financiară dificilă cu care se confrunta statul roman măcinat de criză¹⁹.

Persecuția declanșată de către Valerian a lovit provincia Africa proconsulară, Egiptul, Roma și provincia Hispania. În urma promulgării primului edict (257), episcopii Ciprian al Cartaginei și Dionisie al Alexandriei au fost exilați²⁰. În urma celui de-al doilea edict, numeroși clerici au suferit martiriul: Sfântul Ciprian al Cartaginei, episcopul Romei, Sixtus al II-lea împreună cu diaconii săi și episcopul Fructifero de Taragona împreună cu doi dintre diaconii săi²¹. La Utica, în Africa, 153 de creștini au fost martirizați din ordinul

¹⁶ Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VII, 1, p. 271.

¹⁷ D. Tudor, *Enciclopedia civilizației...*, p. 799.

¹⁸ Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VII, 10, 3-4, p. 277-278.

¹⁹ J. Daniélou, *Biserica primară...*, p. 251-252; M. Simion, A. Benoît, *Le Judaïsme...*, p. 133-134.

²⁰ Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VII, 11, 5-12, p. 280-281.

²¹ Ciprian, *Epistolae* LXXX, 1.

proconsulului Valerius Maximus, iar alții au pierit în arenă, sfâșiați de fiare²². Potrivit lui Eusebiu de Cezareea, persecuția lui Valerian a făcut victime și în Cezareea Palestinei²³.

În 260, împăratul Valerian a căzut prizonier la perși și a murit în captivitate. Fiul său, *Gallienus*, care îi era asociat la domnie încă din 253, a rămas singurul împărat (260-268). Mișcat probabil de destinul tragic al tatălui său și poate influențat de către soția sa Salonina – care era favorabilă creștinilor – Gallienus a renunțat la persecuție. În 260, împăratul a promulgat un edict de toleranță în favoarea creștinilor despre care ne informează Eusebiu din Cezareea; acest edict prevedea dreptul creștinilor de a-și practica cultul și restituirea către Biserică a bunurilor care îi fuseseră confiscate de către împăratul Valerian. Printr-o altă ordonanță, Gallienus îi autoriza pe creștini să reintre în posesia cimitirelor²⁴. Atitudinea lui Gallienus față de creștini era fără precedent; cu toate acestea, creștinismul nu devenea o *religio licita*, însă era recunoscut *de facto*. Pe de altă parte, decizia împăratului de restituire a bunurilor bisericești confiscate de către tatăl său, implica o recunoaștere a proprietății bisericești²⁵. Asasinarea lui Gallienus în 268 a marcat instalarea la Roma a monarhiei militare impusă de generalii illyro-romani, care s-a menținut până la urcarea pe tronul Imperiului a lui Dioclețian (284). Împăratul Claudius II Gothicus (268-270) i-a succedat la tron lui Gallienus. Claudius II a promovat o politică religioasă de toleranță față de creștini, la fel ca și predecesorul său²⁶.

După domnia efemeră a lui Quintillus, fratele lui Claudius II, la conducerea Imperiului a urmat *împăratul Aurelian* (270-275). Principalul scop al politicii lui Aurelian a fost reformarea Imperiului roman și întărirea unității sale. Strategia unificatoare a lui Aurelian s-a manifestat și pe plan religios. Împăratul a instituit un cult solar oficial sub egida căruia își propunea să realizeze unificarea politică, morală și religioasă a Imperiului. Soarele neînvins (*Sol invictus*) a fost proclamat divinitatea supremă a Imperiului. Astfel, Aurelian preconiza instaurarea în Imperiu a unui monoteism sincretic²⁷.

La începutul domniei sale, Aurelian și-a manifestat toleranța față de creștini. Împăratul a arbitrat disputa pentru scaunul episcopal al Antiohiei dintre Pavel de Samosata și Domnus. În 268, episcopul Pavel de Samosata – care devenise adeptul antitrinitarismului – a fost depus de către un sinod din scaunul Antiohiei și înlocuit cu Domnus. Bucurându-se de sprijinul și protecția reginei Zenobia a regatului Palmyrei din Siria (desprins de Imperiul roman în 271)²⁸, al cărei consilier era, Pavel de Samosata a refuzat să părăsească scaunul episcopal. După desființarea regatului palmyrean de către Aurelian (272) și redobândirea Antiohiei, împăratul l-a recunoscut pe Domnus ca episcop al Antiohiei. Acest episod atestă recunoașterea de către stat a autorității bisericești²⁹.

²². I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *Istoria Bisericească...*, p. 126.

²³. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VII, 12, p. 284.

²⁴. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VII, 12, p. 284-285.

²⁵. J. Daniélou, *Biserica primară...*, p. 253.

²⁶. E. Cizek, *Istoria Romei*, p. 439-440; J. Daniélou, *Biserica primară...*, p. 253.

²⁷. E. Cizek, *Istoria Romei*, p. 444.

²⁸. În timpul lui Gallienus și Aurelian, principii locali Odaenathus și Zenobia au pus bazele regatului Palmyrei prin unirea provinciilor romane din Orient. În 270, regatul palmyrean și-a declarat independența și s-a desprins de statul roman; el a fost desființat de către împăratul Aurelian în 272, E. Cizek, *Istoria Romei*, p. 441-443; D. Tudor, *Enciclopedia civilizației...*, p. 562, 826.

²⁹. J.M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 44-45.

Datorită refuzului creștinilor de a accepta monoteismul solar, în 274, împăratul Aurelian a promulgat un edict de persecuție împotriva dreptei credințe, pe care n-a mai avut răgazul să-l pună în aplicare³⁰.

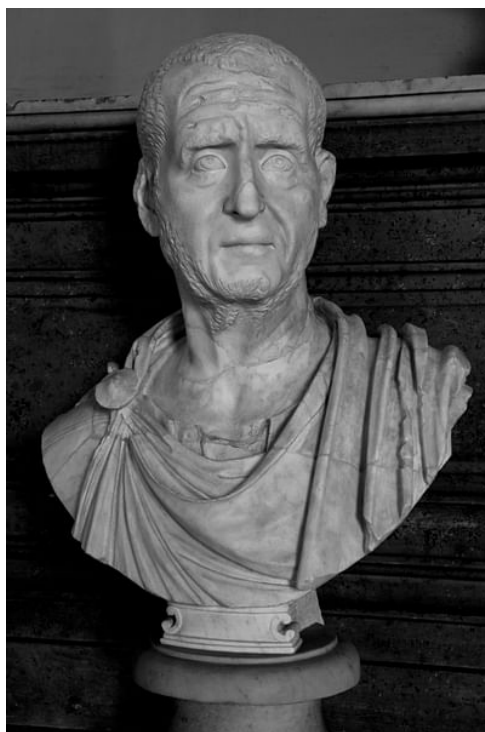
Persecuțiile creștinilor de la Dioclețian până la Galeriu (284-311)

Asasinarea lui Aurelian (septembrie/octombrie 275) a marcat adâncirea crizei politice a Imperiului roman. Între 275 și 284, pe tronul Imperiului s-au succedat mai mulți împărați ale căror domnii au fost efemere. Proclamarea ca împărat a lui *Dioclețian* (284-305) a marcat începutul unei noi etape istorice pentru Imperiul roman.

În primăvara anului 285, împăratul Dioclețian a instaurat un nou sistem de guvernare a Imperiului – *dominatul* (cf. lat. *dominatio* – stăpânire, putere absolută) – bazat pe puterea absolută a împăratului ca stăpân divinizat (*dominus et deus*). Împăratul era singurul reprezentant al divinității supreme. Senatul și armata nu mai aveau nici o putere politică în fața unui împărat care întruchipa divinitatea pe pământ. Împăratul devenea șeful suprem al armatei, al administrației și tezaurului; el decidea asupra războiului și păcii și reprezenta Imperiul în relațiile sale externe³¹.

La 1 martie 286, Dioclețian a instituit *diarhia*³² prin asocierea la tron a lui Maximian cu titlul de *Caesar* și apoi de *Augustus* (19 septembrie 286)³³. Cei doi împărați se vor considera în mod simbolic drept frați. Dioclețian în calitate de *protoaugust*, păstra o anumită preeminență în cadrul *diarhiei*. El a preluat conducerea Orientului, iar Maximian pe cea a Occidentului. Actele normative erau emise în numele celor doi auguști³⁴.

Întinderea mare a imperiului și necesitatea de a face față atacurilor popoarelor migratoare, precum și dorința de a asigura permanența, eficacitatea și unitatea puterii imperiale, l-au determinat pe Dioclețian să instituie *tetrarhia* (cf. gr. τετραρχία), *sistemul de guvernare în patru*. În 1 martie 293, a fost instituită prima tetrarhie; cei doi *Augusti*³⁵ și-au asociat la domnie câte un *coimperator* cu titlul de *Caesar*³⁶, făcând trecerea la conducerea tetrarhică. Dioclețian l-a asociat la

³⁰. E. Cizek, *Istoria Romei*, p. 445.

³¹. D. Tudor, *Enciclopedia civilizației...*, p. 267.

³². *Diarhia* se definește ca împărțirea puterii între doi suverani.

³³. J.M. Carrié; A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 145.

³⁴. J.M. Carrié; A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 147.

³⁵. Termenul de *Augustus* desemnează nivelul superior al exercitării puterii imperiale în cadrul tetrarhiei.

³⁶. Termenul de *Caesar* desemnează nivelul subordonat al exercitării puterii imperiale în cadrul tetrarhiei.

tron pe ginerele său *Galeriu* (Maximianus Galerius), în timp ce Maximian l-a desemnat *Caesar* pe Constanțiu Chlorus³⁷.

În ceea ce privește succesiunea la tron, împăratul Dioclețian a preferat *adoptia* în locul principiului eredității dinastice. „Fiecare *Caesar* a fost adoptat de către *Augustus*-ul său”. Pentru ca legătura între părinte și fiul adoptiv să fie și mai strânsă, fiecare *Caesar* s-a despărțit de soția pe care o avea; Galeriu s-a căsătorit cu Valeria, fiica lui Dioclețian; Constanțiu Chlorus a divorțat de soția sa Elena – cu care avea un fiu, pe viitorul împărat Constantin cel Mare – și s-a căsătorit cu fiica lui Maximian, Flavia Maximiana Theodora. „Fiecare *Caesar* devenea moștenitorul de drept al *Augustus*-ului său; în felul acesta, succesiunea la tronul Imperiului era asigurată”³⁸.

În teorie, Roma rămânea capitala imperiului, însă, în realitate, fiecare tetrarh își avea propria sa reședință și își exercita autoritatea asupra anumitor teritorii ale imperiului. Dioclețian și-a stabilit reședința la Nicomedia și stăpâna Orientul (Asia Mică și Egiptul). Galeriu își avea reședința la Sirmium și se ocupa de *Illyricum* (care cuprindea teritoriile de la sudul Dunării, începând de la Marea Neagră până la Munții Alpi). Maximian își avea reședința la Aquileea sau Milano; el se îngrijea de Italia, Africa și Hispania. Constanțiu Chlorus cu reședința la Treveri se ocupa de treburile Galliei și Britanniei. Tetrarhia nu urma să disloce puterea imperială și unitatea teritorială a statului roman, teritoriul imperiului fiind considerat un *patrimonium indivisum*³⁹.

Dioclețian a inițiat o amplă acțiune reformatoare care avea ca scop salvarea Imperiului roman – puternic afectat de criză – prin întărirea coeziunii interne și a rezistenței sale în fața atacurilor migratorilor și prin consolidarea autorității imperiale. Reformele inițiate de către Dioclețian au fost continuate și desăvârșite de către Constantin cel Mare. Organizarea administrativă a Imperiului a suferit schimbări semnificative. Vechea distincție între provinciile senatoriale și cele imperiale a fost suprimată. Întreaga administrație provincială a fost subordonată autorității unice a împăratului. Imperiul era organizat în patru prefecturi – *Orient*, *Illyricum*, *Italia* și *Gallia* – împărțite în 12 diocenze⁴⁰; acestea din urmă, la rândul lor, erau divizate în 100 de provincii. Astfel, teritoriul provinciilor a fost reconfigurat. Italia și-a pierdut statutul ei privilegiat și a fost supusă plății impozitului. O altă măsură luată de către Dioclețian o constituie separarea puterii civile de cea militară⁴¹.

Împăratul Dioclețian a fost un mare persecutor al creștinilor. În 303, Dioclețian a declanșat ultima persecuție generală împotriva creștinilor, care a fost cea mai sângeroasă și cea mai lungă din întreaga Antichitate. Cauzele declanșării acestei prigoane nu se cunosc cu exactitate. Potrivit lui Eusebiu de Cezareea, originea măsurilor lui Dioclețian trebuie căutată în judecata lui Dumnezeu îndreptată împotriva secularizării și decadenței

³⁷. J. M. Carrié; A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 147.

³⁸. D. Tudor, *Enciclopedia civilizației...*, p. 759.

³⁹. J. M. Carrié; A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 147-148.

⁴⁰. În timpul lui Teodosie I (379-395), când organizarea administrativ-bisericească s-a suprapus decupajului teritorial al Imperiului, termenul de *dioceneză* va desemna o unitate administrativ-bisericească aflată sub jurisdicția unui episcop, J. M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 186.

⁴¹. J. M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 185-187.

din sânul Bisericii⁴². Declanșarea persecuției de către Dioclețian stă în strânsă legătură cu atașamentul împăratului față de tradițiile religioase ale vechii Rome pentru care, creștinismul reprezenta o iminentă amenințare. Caracterul creștinismului de religie nouă, ruptă de tradiția națională romană îl plasa într-un inevitabil conflict cu religia tradițională pe care Dioclețian încerca să o revigoreze⁴³.

Spre deosebire de Dioclețian, care se arătase tolerant față de creștini în primii nouăsprezece ani de domnie, Galeriu a fost un dușman fanatic al creștinismului. Probabil prin 298, împăratul Galeriu a procedat la o epurare a armatei de elementele creștine; declanșarea prigoanei împotriva soldaților creștini s-a datorat, foarte probabil, refuzului acestora de a sacrifica zeilor și de a participa la celebrarea cultului imperial⁴⁴. În părțile dunărene, persecuția împotriva militarilor creștini a fost deosebit de crâncenă; la Durostorum (azi Silistra, în Bulgaria), care la sfârșitul secolului al III-lea făcea parte din provincia Moesia Inferior, au suferit martiriul veteranul Iuliu și soldații Hesichius, Nicandru, Marcian, Pasicrate și Valentinian⁴⁵.

Potrivit lui Lactanțiu, Galeriu l-ar fi instigat pe Dioclețian să declanșeze prigoana împotriva creștinilor⁴⁶. Acesta din urmă, influențat și de filosoful neoplatonic Porfiriu – autorul lucrării *Contra creștinilor* – a lansat persecuțiile împotriva creștinilor sub lozincă: *nomen christianorum deletio* („numele creștinilor să fie nimicit”) ⁴⁷.

În 24 februarie 303, împăratul Dioclețian a promulgat primul edict general de persecuție, valabil în întregul Imperiu. Edictul – afișat la Nicomedia – stipula distrugerea lăcașurilor de cult, confiscarea și distrugerea cărților și obiectelor de cult, destituirea creștinilor din funcțiile publice; cei care nu apostaziau își pierdeau drepturile juridice și chiar libertatea, riscând să fie reduși la starea de sclavie⁴⁸. În esență, aceste măsuri loveau în cultul Bisericii, urmărind desființarea acesteia; este notabil că edictul nu prevedea pedeapsa cu moartea. În Nicomedia, numeroși creștini au suferit martiriul: episcopul Antim, membrii clerului, cât și o serie de demnitari ai casei imperiale⁴⁹.

În aprilie 303, împăratul a emis un al doilea edict care ordona arestarea „capilor Bisericii”, prin aceasta înțelegându-se arestarea întregului cler: episcopi, preoți, diaconi, lectori și exorciști⁵⁰. Membrii clerului erau forțați să aducă sacrificii zeilor, iar cei care refuzau erau torturați și chiar uciși⁵¹.

În 27 septembrie 303, Dioclețian a promulgat un al treilea edict îndreptat tot împotriva clerului. Prevederile acestui edict veneau în completarea celui precedent; se

⁴². Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 1, 7, p. 314.

⁴³. M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 135.

⁴⁴. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 4, 1-4, p. 317-318.

⁴⁵. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, p. 35; Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de L'empire romain*, Éds. E. de Boccard, Paris, 1918, p. 55-56.

⁴⁶. Lactanțiu, *De mortibus persecutorum* XI.

⁴⁷. Lactanțiu, *De mortibus persecutorum*, XII; Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 2, 1-5, p. 315-316.

⁴⁸. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 2, 4, p. 315-316.

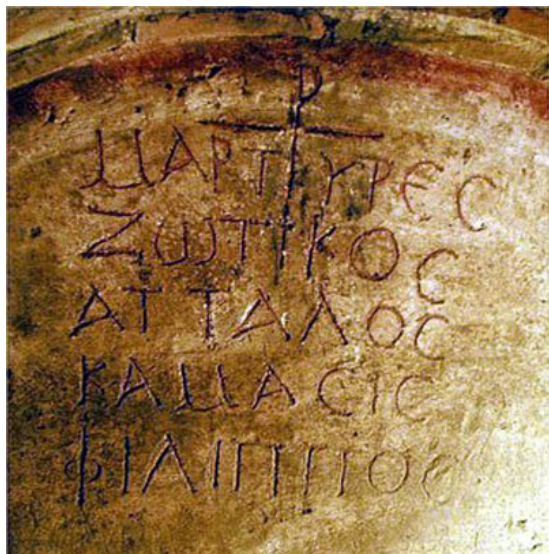
⁴⁹. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 2, 4, p. 318-320.

⁵⁰. Henri-Irénée Marrou, *Biserica în antichitatea târzie, 303-604*, traducere de Roxana Mareș, Editura Teora, 1999, p. 21.

⁵¹. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 3, 1-4, p. 316-317; VIII, 6, 8-9, p. 320.

stipula că membrii clerului care săvârșeau sacrificii zeilor vor fi eliberați; cei care refuzau să sacrifice urmau să fie supuși la torturi și uciși⁵².

În primăvara anului 304, la instigarea lui Galeriu, Dioclețian a promulgat al patrulea edict împotriva creștinilor; la fel ca edictul împăratului Deciu, cel emis de către Dioclețian ordona tuturor locuitorilor Imperiului să aducă jertfe zeilor, sub amenințarea celor mai cumplite torturi, a unei morți crude sau a deportării în mine⁵³.

Persecuția lui Dioclețian a afectat profund viața Bisericii. Edictele sale au fost puse în aplicare în mod diferit în provinciile Imperiului. În Occident, prigoana a fost moderată. În Gallia și Britannia, aflate sub autoritatea cezarului Constanțiu Chlorus, tatăl viitorului împărat Constantin cel Mare, s-a aplicat doar primul edict care stipula distrugerea lăcașurilor de cult. În teritoriile Imperiului aflate sub autoritatea lui Maximian (Italia, Spania, Africa), persecuția a fost violentă, însă de scurtă durată⁵⁴.

În Orient, prigoana a fost foarte violentă. Cei mai mulți martiri s-au înregistrat în teritoriile aflate sub stăpânirea lui Galeriu, în special în provinciile dunărene. Numeroși creștini au fost martirizați în Sirmium (azi Mitroviča, în Serbia), reședința lui Galeriu; printre aceștia se numără episcopul Irineu (6 aprilie 304) și diaconul său Dimitrie (9 aprilie 304), Secundus (15/20 iulie 304), Basilla și Anastasia (25 octombrie 304). La Singidunum (Belgrad) au fost martirizați preotul Montanus și soția sa Maxima (26 martie 304). Se cuvine să-i menționăm pe cei patru martiri de la Niculițel, în apropiere de Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea) – Zoticos, Attalos, Kamasis și Filippus – care au pățimit, se presupune, în timpul prigoanei lui Dioclețian; moaștele lor – până acum, singurele descoperite pe teritoriul României – au fost depuse în biserica mănăstirii Cocos (jud. Tulcea)⁵⁵.

Prigoana lui Dioclețian a făcut numeroase victime în Asia Mică, Fenicia, Siria, Palestina și Egipt⁵⁶. În 1 mai 305 s-a format cea de-a doua tetrahie. După douăzeci de ani de domnie comună, cei doi *Augusti*, Dioclețian și Maximian au abdicat, potrivit înțelegerii făcute la începutul guvernării. Cei doi *Caesares* (Cezari) Galeriu și Constanțiu Chlorus au fost proclamați *Augusti* (Augusti); în locul lor au fost numiți doi *Cezari*, Maximin Daia în Orient și Flavius Severus în Occident. În cadrul noii tetrahii, împăratul Galeriu deținea preeminența. Galeriu stăpânea teritoriul Illyricum-ului (care îngloba Peninsula Balcanică) și, în plus, pe cel al Asiei Mici, în timp ce cezarul Maximin Daia își

⁵². Rămureanu, Ibidem, VIII, 6, 10, p. 320.

⁵³. M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 136-137.

⁵⁴. M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 137. H. I. Marrou, *Biserica în antichitatea...*, p. 22.

⁵⁵. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, p. 35-36.

⁵⁶. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 5, p. 318; 7, p. 320; VIII, 8, p. 322; 11, p. 326; 12, p. 326-328.

extindea autoritatea asupra restului Orientului și asupra Egiptului. În Occident, augustul Constanțiu Chlorus conducea Britannia, Gallia și, în plus, Spania, iar Flavius Severus stăpânea Italia, Pannonia și Africa⁵⁷.

Odată cu moartea lui Constanțiu Chlorus la Eboracum (York) în Britannia, trupele din Occident l-au proclamat *augustus* pe fiul său Constantin, viitorul *Constantin cel Mare* (25 iulie 306). Constrâns de împrejurări, împăratul Galeriu a acceptat accederea lui Constantin la demnitatea imperială, dar i-a recunoscut doar titlul de *caesar*; el l-a proclamat *augustus* în Occident pe Flavius Severus, titularul de drept al acestei demnități imperiale, conform sistemului succesiunii tetrarhice⁵⁸.

Sistemul tetrarhiei s-a deteriorat brusc, în momentul în care Maxențiu – fiul fostului împărat Maximian și ginerele lui Galeriu – a fost proclamat *augustus* al Occidentului de către garda pretoriană (28 octombrie 306)⁵⁹. În toamna anului 307, uzurpatorul Maxențiu l-a ucis pe augustul Flavius Severus. Între timp, fostul împărat Maximian se proclamase, la rândul său, *augustus* al Occidentului. El l-a câștigat de partea sa pe Constantin, care s-a căsătorit cu fiica sa, Fausta (25 decembrie 307)⁶⁰.

În urma întâlnirii tetrarhilor de la Carnuntum (308), împăratul Galeriu l-a numit *augustus* al Occidentului – în locul lui Flavius Severus – pe generalul illir Valerius Licinianus Licinius (Donciu 2007, 80). După dispariția de pe scena politică a socrului său Maximian (310)⁶¹, Constantin s-a aliat cu împăratul Galeriu, principala figură a tetrarhiei. În 310, ca urmare a presiunilor lui Constantin și Maximin Daia, împăratul Galeriu a fost nevoit să-i ridice pe amândoi la rangul de *augustus*. Existența a patru *augusti* în Imperiu – Galeriu, Maximin Daia (în Orient), Liciniu, Constantin (în Occident) – fără a-l socoti și pe uzurpatorul Maxențiu, va duce la alterarea tetrarhiei și, în cele din urmă, la prăbușirea acesteia⁶².

În ceea ce privește situația creștinilor din Occident, aceasta a rămas neschimbată. Constanțiu Chlorus s-a arătat tolerant față de creștini; politica sa religioasă a fost continuată de către fiul său, Constantin care i-a succedat la tron în 306. Chiar și uzurpatorul Maxențiu (306-312) a fost favorabil creștinilor, nădăduind probabil să găsească pe lângă aceștia un sprijin împotriva rivalului său Galeriu, persecutorul prin excelență. Maxențiu a oprit persecuția împotriva creștinilor, implicându-se în problemele Bisericii Romei⁶³; probabil grație intervenției sale, scaunul episcopal roman, vacant începând din 304, a fost ocupat de către un nou episcop în persoana lui Marcel⁶⁴.

În Orient, situația creștinilor a rămas neschimbată. În 305, împărații Galeriu și Maximin Daia au emis un nou edict de persecuție creștinilor care impunea obligativitatea

⁵⁷. J. M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 148; D. Tudor, *Enciclopedia civilizației...*, p. 759.

⁵⁸. Lactanțiu, *De mortibus persecutorum* 25, 3-5.

⁵⁹. Ramiro Donciu, *Împăratul Maxențiu și victoria creștinismului*, Antet XX Press, Filipeștii de Târg, 2007 p. 70.

⁶⁰. Ramiro Donciu, *Împăratul Maxențiu și victoria creștinismului*, Antet XX Press, Filipeștii de Târg, 2007 p. 7-4-75, 76.

⁶¹. În urma unei tentative eșuate a socrului său Maximian de a-l asasina, Constantin îl arestează și îl obligă să se sinucidă (iulie 310), R. Danciu, *Împăratul Maxențiu...*, p. 83.

⁶². R. Danciu, *Împăratul Maxențiu...*, p. 86; J.M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 212.

⁶³. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 14, 1, p. 332.

⁶⁴. R. Danciu, *Împăratul Maxențiu...*, p. 108-109.

sacrificiilor prin apel nominal⁶⁵; prigoana a făcut numeroase victime în Egipt, Palestina, Cilicia și Cipru⁶⁶.

În primăvara anului 311, lovit de o gravă maladie, împăratul Galeriu – de comun acord cu Constantin și Liciniu – a promulgat la Serdica (Sofia) un edict de toleranță în favoarea creștinilor (30 aprilie 311). În schimbul iertării acordate, creștinii erau datori să se roage Dumnezeului lor pentru însănătoșirea împăratului; edictul stipula deopotrivă „să li se îngăduie creștinilor să-și clădească din nou casele în care își țineau adunările (...), treburile publice urmau să se desfășoare în bună rânduială, iar creștinii vor putea să trăiască netulburați în căminele lor.”⁶⁷. Așadar, edictul recunoștea creștinismul ca *religio licita*: credincioșii puteau să se adună și să-și celebreze cultul. Edictul lui Galeriu punea capăt temporar persecuțiilor. Prin promulgarea sa, împăratul recunoștea eșecul politicii de persecuție a creștinilor și accepta înfrângerea suferită de sistemul tetrarhic⁶⁸. Odată cu emiterea edictului s-a deschis o nouă etapă în istoria Imperiului roman, marcată de ascensiunea creștinismului. La câteva zile după promulgarea edictului de toleranță, Galeriu murea la Serdica (5 mai 311).

Moartea lui Galeriu nu a fost urmată de numirea altui *augustus*. Un conflict între Constantin și uzurpatorul Maxențiu era inevitabil în Occident, în timp ce în Orient se prefigura o dispută aprigă între Liciniu și Maximin Daia; cei doi doreau să stăpânească provinciile răsăritene ale Imperiului care-i aparținuseră lui Galeriu. Încă din 311, Constantin s-a aliat cu Liciniu, căruia i-a oferit mâna surorii sale vitrege Constantia⁶⁹. Răspunzând la solicitarea de ajutor formulată de către senatul Romei, Constantin a lansat o ofensivă împotriva lui Maxențiu. În primăvara anului 312, el a pătruns în Italia, înaintând către Roma. În 28/29 octombrie 312, Constantin l-a învins pe Maxențiu în bătălia de la Pons Milvius (Podul Vulturului), în apropiere de Roma⁷⁰. Înfrângerea lui Maxențiu avea să-i asigure lui Constantin stăpânirea deplină asupra părții apusene a Imperiului până în 324. Tradiția creștină leagă de lupta de la Podul Milvius adeviziunea lui Constantin la creștinism și primele favoruri acordate de către acesta Bisericii.

Către sfârșitul anului 312, prigoana împotriva creștinilor a început să slăbească în intensitate. Potrivit lui Lactanțiu, Constantin i-a trimis o scrisoare împăratului Maximin Daia, cerându-i să înceteze persecuțiile anticreștine în Orient și să aplice edictul lui Galeriu⁷¹. Aceasta ar fi prima măsură oficială a lui Constantin cel Mare în favoarea creștinilor. Impresionat probabil de victoria obținută de către Constantin asupra lui Maxențiu și de marșul lui Liciniu către Orient, în decembrie 312, Maximin Daia a poruncit încetarea prigoanei împotriva creștinilor⁷².

⁶⁵. Nicolae Chifăr, *Istoria creștinismului*, vol. I, Ed. Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1999, p. 61; M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 138-139.

⁶⁶. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, VIII, 8, p. 322; 9, p. 322-323; 10, 11, p. 326.

⁶⁷. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească* VIII, 17, 3-10, p. 337-338; Lactantius, *De mortibus persecutorum* 34.

⁶⁸. R. Danciu, *Împăratul Maxențiu...*, p. 86-87; M. Simon, A. Benoit, *Le Judaïsme...*, p. 139-140.

⁶⁹. J. M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 212.

⁷⁰. *Ibidem*, p. 132-138.

⁷¹. Lactanțiu, *De mortibus persecutorum*, 37, 1; J. M. Carrié, A. Rousselle, *L'Empire romain...*, p. 227-228.

⁷². Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, IX, 1, 1-10, p. 340-342.

La începutul lunii februarie a anului 313, Constantin s-a întâlnit cu Liciniu la Milano; cu această ocazie s-a pecetluit alianța dintre cei doi împărați prin căsătoria Constantiei, sora vitregă a lui Constantin, cu Liciniu⁷³. Importanța încheierii acestei alianțe matrimoniale avea să fie cu mult depășită de documentul elaborat acum de către cei doi *Augusti*, cunoscut în istorie sub numele de *edictul de la Milano*, prin care se stabileau relații noi între Imperiu și creștini. Noul edict proclamă libertatea creștinilor de a-și urma propria lor credință la fel ca toți ceilalți cetățeni ai imperiului; totodată sunt abrogate dispozițiile restrictive care-i privesc pe creștini, formulate în edictul lui Galeriu (311), precum și în celelalte edicte de toleranță anterioare⁷⁴. Așadar, „creștinismul este așezat pe o poziție de egalitate cu celelalte culte practicate în Imperiul Roman”⁷⁵.

În 30 aprilie 313, Liciniu l-a înfrânt pe Maximin Daia în bătălia de la Adrianopol. În timpul retragerii sale în Asia Mică, înainte de a muri la Tars, Maximin Daia a emis un edict de toleranță în favoarea creștinilor; acest edict prevedea libertatea creștinilor de a-și celebra cultul, dreptul de a-și edifica lăcașuri de cult; de asemenea, se stipula restituirea bunurilor pierdute de către creștini în timpul persecuțiilor⁷⁶. După înfrângerea lui Maximin Daia, Liciniu a devenit, pentru unsprezece ani, împăratul Orientului (313-324). În 13 iunie 313, el a intrat triumfător în Nicomedia, unde a afișat edictul de la Milano. Pentru a câștiga bunăvoința creștinilor din Orient, Liciniu a publicat edictul în toate provinciile intrate sub stăpânirea sa (Egipt, Siria, Palestina și Asia Mică) după înfrângerea și moartea lui Maximin Daia⁷⁷.

Deși, prin acordul încheiat la Milano (313), Constantin și Liciniu au convenit principiile de bază ale unei politici comune față de creștini, în anii care au urmat, mai ales din 317 până în 324, divergențele dintre cei doi împărați s-au accentuat treptat. Constantin s-a distanțat din ce în ce mai mult de păgânism. În schimb, Liciniu și-a manifestat față de creștini, reluând prigonirea acestora.

Înfruntarea decisivă dintre cei doi împărați a avut loc la 18 septembrie 324, în apropiere de Chrysopolis; ea s-a încheiat cu victoria lui Constantin cel Mare care a devenit singurul împărat al Imperiului Roman. Începând de acum, cu excepția scurtei domnii a lui Iulian Apostatul (361-363), religia creștină va fi favorizată în Imperiul roman. Împăratul Teodosie cel Mare (379-395) va proclama creștinismul drept religie de stat.

⁷³. Lactanțiu, *De mortibus persecutorum*, 45, 1, p. 35.

⁷⁴. Lactanțiu, *De mortibus persecutorum*, 48, 2-5, p. 40; cf. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, X, 5, 4-7, p. 380-381.

⁷⁵. Dragoș Boicu, „Edictul de la Milano (313) – mai mult decât o convenție istorică”, în *Îndrumător Bisericesc*, 2013, p. 210.

⁷⁶. Eusebiu de Cezareea, *Istoria Bisericească*, IX, 10, 7-11, p. 356-357.

⁷⁷. Charles Pietri, Luce Pietri, *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, vol. II: *Naissance d'une Chrétienté (250-430)*, Éds. Desclée, Paris, 1995, p. 202-203.

Bibliografie selectivă

Boicu 2013

Boicu, Dragoș, „Edictul de la Milano (313) – mai mult decât o convenție istorică”, în *Îndrumător Bisericesc*, 2013, p. 200-211.

Carrie-Rouselle 1999

Carrie Jean-Michel; Roursselle, Aline, *L'Empire romain en mutation des Sévères à Constantin 192-337*, (Nouvelle histoire de l'Antiquité - 10), Éditions du Seuil, Paris, 1999.

Chifăr 1999-2000

Chifăr, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. I-II, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1999, 2000

Cizek 2002

Cizek, Eugen, *Istoria Romei*, Editura Paideia, București, 2002

Ciprian 2006

Cyprien de Carthage, *De Ecclesiae catholicae unitate*, introduction, introduction, Paolo Siniscalco et Paul Mattei, traduction Michel Poirier, apparats, notes, appendices et index, Paul Mattei, Les Éditions du Cerf, Paris, 2006

Danielou 2008

Danielou, Jean, *Biserica primară (de la origini până la sfârșitul secolului al treilea)*, traducere din limba franceză de George Scrima, Ed. Herald, București, 2008

Donciu 2007

Donciu, Ramiro, *Împăratul Maxențiu și victoria creștinismului*, Antet XX Press, Filipeștii de Târg, 2007

Eusebiu de Cezareea 1987-1

Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, în vol. *Scrieri. Partea întâia*, colecția „Părinți și Scriitori Bisericești”, (PSB), nr. 13, traducere, studiu, note și comentarii de Pr. Prof. T. Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.

Eusebiu de Cezareea 1987-2

Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, în „Scrieri, Partea a doua”, colecția „Părinți și Scriitori Bisericești” (PSB), vol. 14, studiu introductiv de Prof. dr. Emilian Popescu, traducere și note de Radu

Lactantiu 2011

Lactanțiu, *Despre moartea persecutorilor*, ediție bilingvă, traducere de Cristian Bejan, studiu introductiv, table chronologic, note explicative și anexe de Dragoș Mîrșanu, Ed. Polirom, 2011

Marrou 1999

Marrou, Henri-Irénée, *Biserica în antichitatea târzie, 303-604*, traducere de Roxana Mareș, Editura Teora, 1999.

Moreschini-Norelli 2001-2004

Moreschini Claudio; Norelli Enrico, *Istoria literaturii latine vechi grecești și latine*, vol. I: *De la Apostolul Pavel la Constantin cel Mare*, traducere de Hanibal Stănculescu și Gabriela Sauciu, ediție îngrijită de Ioan-Florin Florescu; vol. II/1: *De la Conciliul de la Niceea până la începuturile Evului Mediu*, traducere de Emanuela Cărăboi, Doina Cernica, Emanuela Stoleriu și Dana Zămosteanu, Editura Polirom, Iași, 2001, 2004.

Păcurariu 2007

Păcurariu, Pr. prof. dr. Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române, compendiu*, ediția a II-a, revăzută și întregită, Editura Adreiana, Sibiu, 2007.

Rămureanu et alii 1987

Rămureanu, Pr. prof. dr. Ioan; Șesan, Pr. prof. dr. Milan; Bodogae, Pr. prof. dr. Teodor, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I (1 - 1054), ediția a III-a revăzută și completată, EIBMBOR, București, 1987.

Simon-Benoit 1968

Simon, Marcel; Benoit, André, *Le Judaïsme et le Christianisme antique d'Antiochus Epiphane à Constantin*, Presses Universitaires de France, Paris, 1968.

Tudor 1982

Tudor, Dumitru, *Enciclopedia civilizației romane*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

Zeiller 1918

Zeiller, Jacques, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de L'empire romain*, Éditions de Boccard, Paris, 1918.

Laurențiu Nistorescu

Martirii dunăreni de la 303-304 A.D. O privire sociologică

The Danubian Martyrs from 303-304 A.D. A Sociological Look

Abstract: *The sample of followers of Christianity who suffered martyrdom in 303-304 A.D. on the Danube border of the Roman Empire is likely to reveal relevant aspects about the society here, all the more interesting since the network of urban centers on this border constitutes the backbone of the Daco-Romanian ethnogenesis process.*

Keywords: *Christian martyrs, Lower Danube, emperor Diocletian, sociological analysis*

Cuvinte-cheie: *Martiri creștini, Dyunărea de Jos, împăratul Diocletian, analiză sociologică*

La cumpăna dintre secolele III și IV, Imperiul Roman parcurgea etapa finală de restaurare a unității sale, grav perturbată în perioada așa-numitei "anarhii militare"¹ de la jumătatea veacului încheiat, și în același timp, de reinventare a instituției statale/suprastatale pe care o întruchipa. Este, poate, locul să evocăm faptul că, până la reformele inițiate de Dioclețian, ceea ce numim Imperiu Roman nu constituia o structură politico-juridică unitară, ci "doar" - ghilimelele sunt aici obligatorii, dată fiind complexitatea administrativă atinsă - un agregat de provincii (unele provenind din state depozitate de suveranitate, altele fiind create prin unificarea unor formațiuni tribale preexistente) și de autonomii urbane, fiecare dintre aceste componente constituind un caz particular din perspectiva gradului de integrare, raporturilor politico-juridice efective cu centrul hegemon de la Roma, resurselor administrate și, implicit, eșafodajului instituțional local. Reformele împăratului Dioclețian

¹. Desfășurată între 235 (anul căderii dinastiei Severilor) și 284, această criză a avut ca principală formă de manifestare contestarea unității politice, Imperiul fiind de facto dezmembrat prin afirmarea "imperiilor" alternative ale Galliei și Palmyrei. De menționat că toate regiunile dominate anterior de Roma, precum și Roma însăși, au cunoscut diferite tentative secesioniste, în principal prin afirmarea unor lideri separatiști care-și asumau titulatura imperială fără să pretindă decizia întregului.

vor modifica profund această stare de fapt², conferind organismului instituțional roman o omogenitate administrativă semnificativ sporită și, deloc surprinzător după experiențele secesioniste din perioada anarhiei militare, o restrângere proporțională a gradelor de autodeterminare a elitelor regionale.

Pentru evoluția realităților social-politice de la Dunărea de Jos, momentul Dioclețian este cu atât mai important cu cât el se petrece la distanță cronologică de doar o generație după așa-numita retragere aureliană, proces care nu poate fi disociat de manifestările anarhiei militare³ și de noile aranjamente de securitate de la frontiera dunăreană. Faptul că marea persecuție anticreștină patronată de Dioclețian va cunoaște tot aici un vârf al manifestărilor sale⁴ nu poate fi tratat drept o simplă coincidență.

Vom acorda atenție, în cele ce urmează, cohortei de martiri creștini dunăreni din perioada dioclețiană, prezumând că eșantionul constituit de aceștia este de natură să ne ofere, prin analiza structurii sale factuale, informații suplimentare relative la starea de lucruri din regiunea de la frontiera nordică a viitorului Imperiu de Răsărit⁵.

Manifestări ale marii persecuții anticreștine la Dunărea de Jos.

Formal, marea persecuție anticreștină patronată de împăratul Dioclețian se declanșează în anul 303, la 23 februarie, când împăratul emite de la Nicomedia primul său edict, dintr-o serie de patru⁶, care viza reprimarea clerului și credincioșilor noii religii⁷. La această dată, fenomenul creștin este, deja, o prezență foarte importantă în ecuația credințelor și confreriilor religioase din regiune, existând suficiente temeuri să presupunem (dar nu mai mult de atât) că, dacă nu devenise deja cel mai important cult din mediul urban dunărean, tindea spre acest statut, inclusiv prin polarizarea unor organizații confesionale tradiționale cu substrat teologic compatibil, care fuseseră constrânse în perioadele istorice

². O anumită tendință de omogenizare se manifestase deja și în ajunul perioadei anarhiei militare, de amintit fiind, printre altele, reforma de generalizare a cetățeniei romane operată în anul 212 de împăratul Caracalla și împărăteasa-mamă Iulia Domna. Amintim totodată că unele dintre reformele lui Dioclețian au fost inițiate încă din vremea împăratului Aurelian, cel care reușise să restaureze pe cale militară unitatea imperiului.

³. În bazinul Dunării, anarhia militară a avut o intensitate mai redusă decât în Gallia și Orient, totuși semnificativ mai importantă decât în restul Imperiului Roman, inclusiv prin afirmarea unor lideri secesioniști precum Pacatianus, Aemilianus, Ingenuus, Regalianus și Aureolus, acesta din urmă după ce se manifestase mai întâi ca suporter al taberei legitimiste.

⁴. Politica de persecuție a creștinilor condusă de Dioclețian se diferențiază de celelalte episoade de oprire anticreștină prin caracterul său sistematic, instituționalizat și generalizat la scara întregului Imperiu Roman. O altă caracteristică a politicii de persecuțiilor operate de Dioclețian o constituie faptul că aceasta era deja instrumentalizată ideologic (prin pamflete ca *Philalithis* al lui Sossianus Hierocles și tratate precum *Adversus Christianos* al lui Porfirios din Tyr, și corelată cu programul de restaurare a supremației cultului tradițional imperial. Provinciile orientale s-au aflat în prima linie a acestei represiuni, care va cunoaște și în regiunea dunăreană o intensitate până atunci necunoscută. Vezi Tudorie 2014, p. 116 și Clarke 2008, p. 647-665.

⁵. Tradiția afirmă că cel dintâi martir al persecuției a fost un anumit Eutius. Îl menționăm pentru că acestuia îi este atribuită fraza, adresată împăratului Dioclețian, "Iată care sunt triumfurile voastre asupra sarmaților și goților!" – o cel puțin interesantă trimitere la problematica frontierei dunărene. Vezi Lactantius, *De Mortibus Persecutorum* 13, 2.

⁶. Ultimul dintre edictele în cauză a fost emis la 30 aprilie 304, cel mai probabil de co-împăratul Maximianus. Baynes x, p. 189

⁷. Clarke 2008, p. 650 și urm. Celelalte trei edicte vor fi adoptate succesiv, până în primăvara anului 304, în numele tuturor membrilor Primei Tetrarii: Dioclețian, Maximianus, Galerius și Constantin Chlorus.

anterioare să se replieze spre forme de manifestare mai curând discrete⁸. Expansiunea cultului creștin în teritoriile adiacente Dunării nu scapă neobservată de către contemporani: într-un panegiric redactat în anul 296 în onoarea co-împăratului Constantin Chlorus se menționează că în teritoriile diocezei Tracia (din care făceau parte și provinciile Sciția Minor și Moesia Secunda) au fost aduși coloniști din Asia, care au contribuit la răspândirea noii credințe⁹. Frontiera dunăreană fusese, la rândul său, obiect al unui interes special al autorității imperiale, pe măsura importanței sale strategice, cu doar câțiva ani înainte de declanșarea marii persecuții. Dioclețian însuși a inspectat lucrările de refortificare de aici, prezența împăratului fiind consemnată în 8 septembrie 294 la Singidunum, de unde se va deplasa în zilele următoare la Ratiaria,

Cebrus, Variana, Appiaria, Transmarisca și Durostorum, pentru ca în 25 octombrie să fie prezent la Marcianopolis¹⁰. La 8 iunie 303, deci la trei luni după declanșarea persecuțiilor anticreștine, Dioclețian va fi din nou prezent la Durostorum¹¹, iar această prezență nu poate fi disociată de valuri de condamnări care vor fi pronunțate în regiune împotriva membrilor comunităților creștine. Astfel, la 20 noiembrie 303, Bassus, legatul provinciei Moesia Inferior, îl judecă și condamnă la moarte pe soldatul creștin **Dasius**, pentru refuzul de a accepta să se lase sacrificat în cadrul festivalului Saturnaliilor¹². În luna martie a anului următor, episcopul **Efrem**, recent instalat în scaunul de la Tomis de patriarhul Hermon al Ierusalimului, va fi arestat și dus în cetatea Chersonessos din Crimeea, unde va fi decapitat¹³. Tot în luna martie, în ziua de 26, preotul **Montanus** și soția sa **Maxima** din Singidunum vor fi martirizați la Sirmium, din ordinul guvernatorului Probus. La 6 aprilie, la Sirmium, va fi executat, tot din ordinul lui Probus, tânărul episcop **Irineu**, urmat, la 9 aprilie, de diaconul său **Dimitrie**¹⁴. La 24 aprilie, Durostorum devine la rândul său scena unor martirii: potrivit documentelor *Synaxarium Constantinopolitanum* și *Menologium Basilii II*, aici vor fi executați soldații **Valentio** și **Pasicrates** din legiunea

⁸. Facem trimitere în primul rând la formele și manifestările supraviețuitoare ale dionisianismului, religie dominantă în spațiul traco-geto-dac (ca și în cea mai mare parte a *commonwealth*-ului elenistic) până la cucerirea romană.

⁹. Atanassov 2012, p. 328-329

¹⁰. Ivanov-Atanassov-Donevski 2006, p. 111, Torbatov 2000, p. 61, Zahariade 2011, p. 137 și urm., Panaite-Alexandrescu 2009, p. 443

¹¹. Ivanov-Atanassov-Donevski 2006, p. 111, Torbatov 2000, p. 61

¹². Popescu 2010, p. 395, Jones et alii 1971, p. 151

¹³. Buzoianu-Bărbulescu 2012, p. 87. Efrem a fost, cel mai probabil, un episcop misionar, trimis cu misiunea de a organiza comunitățile creștine locale la un nivel superior. Anterior acestuia, documentele consemnează un alt episcop, Evangelicus, fără a fi însă limpede orizontul de timp în care acesta a activat la Tomis.

¹⁴. Păcurariu 2004, p. 85

comandată de Aulozales, dar și soțiile acestora¹⁵. La 26 aprilie, la Axiopolis sunt executați frații **Chiril**, **Chindeus** și **Tasius**, iar la 28 aprilie, la Sirmium este ucis creștinul **Pollion**¹⁶. La 14 mai, *Martirologiul Hieronymian* îi consemnează la Dinogeția pe martirii creștini **Maximianus**, **Alexander**, **Proculus** și **Afranus**¹⁷. În același document, la data de 17 mai sunt înregistrați ca martiri la Noviodunum **Heraclius** și **Paulus**, respectiv, **Peregrinius**, **Minerius**, **Aquilinus** și **Victor**¹⁸. Zece zile mai târziu, guvernatorul Maximus îl condamnă la moarte pe **Iulius Veteranus** de la Durostorum, pentru refuzul acestuia de a aduce jertfe zeilor și de a renunța la credința sa¹⁹. Pentru data de 4 iunie 304, *Martirologiul Hieronymian* îi consemnează în Sciția Minor pe martirii creștini **Zoticus**, **Attalus** și **Camasius**, împreună cu **Eutychius**, **Quirinus**, **Iulia**, **Saturninus**, **Galdunus**, **Ninnita**, **Fortunio** și alți 25 martiri, nenominalizați²⁰. La 27 iunie, tot la Durostorum, sunt executați creștinii **Marcianus**, **Nicander** și **Callinicus**²¹. La 8 iulie 304, guvernatorul Latronianus îi condamnă la moarte, la Halmyris, pe **Epictet** (un preot de 70 de ani) și **Astion** (discipolul său de 35 de ani), pe care i-a interogat personal²². La 11 iulie 304, la Dorostorum este executat martirul creștin **Hesychius**, cel întâlnit pe drumul spre eșafod de martirul Iulius Veteranus²³. La 20 iulie, la Sirmium este executat credinciosul **Secundus**, iar la 20 august, tânăra **Basilissa**²⁴. La 21 august, la Cybalaе sunt condamnați la moarte și executați preotul **Romulus**, diaconii **Silvanus** și **Donatus**, precum și **Venust**, fratele celui din urmă²⁵. La 23 august va fi executat, la Thessalonic, **Lup** din Novae, sclav eliberat al unui militar ce se convertise la creștinism și a plătit cu viața pentru credința sa²⁶. La 15 septembrie același an, aflăm tot din *Martirologiul Hieronymian* că la Tomis sunt executați martirii **Valerianus**, **Macrobius** și **Gordianus**²⁷ - și tot același document ne dezvăluie că la 1 octombrie 304, la Dinogeția vor suferi martiriul creștinii **Faustinianus**, **Martialis**, **Ianuarius**, **Alexander** și **Euprepus**²⁸. Cel mai probabil la 9 noiembrie 304, grădinarul **Sineros**, precum și meșterii

¹⁵. Atanassov 2012, p. 336

¹⁶. Păcurariu 2004, p. 86-87

¹⁷. Atanassov 2012, p. 333

¹⁸. Atanassov 2012, p. 332

¹⁹. Popescu 2010, p. 395, Atanassov 2012, p. 336. Reținem faptul că Iulius Veteranus avea o relație de credință cu un creștin martirizat anterior, Valentio, precum și cu unul care-i va urma la eșafod, Hesychius, acesta din urmă neezitând să-și afirme solidaritatea cu el la executarea sentinței.

²⁰. Atanassov 2012, p. 332. Zoticus, Attalus și Camasius, împreună cu Filip, sunt menționați pentru aceeași dată și de un calendar sirian.

²¹. Atanassov 2012, p. 336-337

²². Madgearu 2012, p. 539-545, Atanassov 2012, p. 329. Reținem detaliul că unul dintre judecătorii care l-au asistat pe guvernator, Vigilantius, îi vizitează în închisoare și, impresionat de credința lor, se va converti ulterior împreună cu familia sa. Trei zile mai târziu, la Halmyris vor sosi părinții lui Astoion, magistratul Alexandros și soția sa Marcellina; ei sunt întâmpinați de preotul Bonosus și de judecătorul Vigilantius, care le relatează faptele. Ulterior, părinții lui Astion se vor converti și ei și, împreună cu Bonosus, se vor refugia în Bithynia.

²³. Atanassov 2012, p. 336

²⁴. Păcurariu 2004, p. 86

²⁵. Păcurariu 2004, p. 86

²⁶. Păcurariu 2004, p. 86

²⁷. Atanassov 2012, p. 330-331. Aceiași martiri sunt consemnați pentru Noviodunum la data de 17 octombrie.

²⁸. Atanassov 2012, p. 333

pietrari **Simpronianus, Claudius, Castorius, Simplicius** și **Nicostrat**²⁹ vor fi executați la Sirmium și în vecinătatea cetății. La 25 decembrie 304, la Sirmium va fi martirizată tânăra **Anastasia**, tot la sfârșitul lunii decembrie împărtaşind aceeași soartă vindecătorul **Hermes** din Bononia, împreună cu **Agheu, Gaius, Iachint** și **Heraclios**³⁰. În anul 307, la data de 28 aprilie sunt înregistrați ca martiri **Maximus** (preot), **Quintilianus** și **Dadas** (discipoli), din *vicus*-ul Ozobia de lângă Durostorum³¹.

Aflat pe patul de moarte, împăratul Galerius emite la 30 aprilie 311, de la Serdica, primul edict de toleranță în favoarea creștinilor; actul va deschide calea Edictului de toleranță de la Milano, emis în luna februarie a anului 313 de împăratul Constantin cel Mare. Persecuțiile împotriva creștinilor vor continua însă, de această dată nu ca politică generală a statului imperial, ci ca formă de manifestare a conflictului dintre co-împărații Constantin cel Mare și Licinius³².

Reprezentativitatea unui eşantion

Fără îndoială, acest eşantion de 96 de martiri – dintre care 69 determinați nominal și, în subsidiar, prin alte date factuale, iar 27 rămași anonimi, dar plasați în relație cu cei

nominalizați – nu constituie decât vârful aisbergului în ceea ce privește numărul victimelor produse de marea persecuție dioclețianică în regiunea Dunării de Jos³³. Și avem a menționa aici că, din considerente metodologice (derivate din interesul special față de problematica transformărilor social-politice de la Dunărea de Jos, din mediul eminent daco-roman), lista nu include martirii din teritoriile moesice adiacente Munților Haemus/Balcani³⁴ sau din alte

macrozone ale bazinului dunărean. De prisos a mai adăuga că acest eşantion reflectă doar stadiul actual al cunoașterii, puternic grevate de hazard în ceea ce privește prezervarea documentelor și înțelegerea lor univocă³⁵.

²⁹. Păcurariu 2004, p. 86

³⁰. Păcurariu 2004, p. 86

³¹. Zugravu 2008, p. 747, Atanassov 2012, p. 337-338

³². Din ordinul lui Licinius, cândva după anul 313 vor fi executați, la Singidunum, Hermylus și Stratonicus. Jeremic-Ilic 2018, p. 201

³³. Deși scrierile lui Eusebius sunt vădit partizane, afirmațiile sale (Eusebius, *Historia Ecclesiastica* 6, 9) nu pot fi ignorate: "Mulțimi nesfârșite de oameni au fost arestate pretutindeni, iar închisorile, până atunci rezervate criminalilor și hoților de cadavre, au fost umplute cu episcopi, preoți, diaconi, lectori, vindecători, astfel încât nu a mai rămas loc pentru cei condamnați pentru infracțiuni comune".

³⁴. Amintim, dintr-o serie fatalmente semnificativ mai amplă de martiri, pe episcopul Phillipus de Heraclea (executat în septembrie 304 la Hadrianopole – Baynes 1924, p. 192), Maximus, Theodotus și Asklepiodote din Marcianopolis (executați din ordinul guvernatorului Tiris) ș.a.

³⁵. Nu ignorăm, bunăoară, faptul că există discuții asupra unora dintre datări sau asupra identității unora dintre protagoniști, însă astfel de aspecte au o importanță foarte redusă din perspectiva pe care o abordăm aici.

Ajungem astfel la necesitatea de a clarifica țințele demersului nostru, formal de metodologie sociologică, de vreme ce am formulat deja intenția de a trata seria de personaje istorice ca eșantion demografic – și vom începe cu a determina reprezentativitatea acestui eșantion. În acest scop, ne vom fixa ca punct de pornire observația că, aproape fără excepție, „cei 96” sunt nemijlocit conectați la mediul urban (explicit, în orașe, așezări protourbane și garnizoane militare), fie ca membri ai comunităților locale, fie ca exercitând profesii specifice nerurale, fie (în cele mai multe cazuri) ca întrunind ambele condiții de definire a habitatului urban. Ne vom raporta așadar la mediul urban, considerând că eșantionul demografic constituit de martirii trecuți în revistă mai sus este reprezentativ pentru rețeaua de localități suprarurale de pe linia Dunării de Jos – dar trebuie să precizăm dintru început că nu avem în vedere o reprezentativitate de definiție cantitativă (nu ne putem aștepta ca „cei 96” să configureze o reprezentare proporțională după vreun criteriu de relevanță statistică), ci una fenomenologică, de natură să indice mai curând elemente constitutive și tendințe procesuale.

La cumpăna dintre secolele III și IV, mediul urban al Dunării de Jos (în accepțiunea sa cea mai restrânsă, de agregat al așezărilor suprarurale situate efectiv pe cele două maluri ale fluviului³⁶ sau la o distanță de cel mult o zi-lumină de mers pe jos dus-întors³⁷, precum și ansamblul urban al provinciei Scitia Minor) cunoaște o dezvoltare excepțională, deopotrivă sub aspectul numărului de așezări urbane și al dimensiunilor acestora. Orașe precum Singidunum, Viminacium, Bononia, Ratiaria, Oescus, Novae, Nicopolis, Appiaria, Durostorum, Noviodunum, Istros, Tomis, unele devenite capitale provinciale și/sau garnizoane de legiuni, numărau fiecare în parte mai multe mii de locuitori *intra muros*, în vreme ce Sirmium, metropolă ridicată la rang de capitală imperială chiar în timpul lui Dioclețian, depășea semnificativ cota de 10.000³⁸. Avem de-a face, așadar, cu o rețea de 60-80 de localități³⁹, care însumează o populație eminent urbană de mult peste 300 de mii de oameni⁴⁰ și polarizează din teritoriile administrate direct de trei până la patru ori mai mult⁴¹. Această „lume a frontierei” întrunea două principale caracteristici

³⁶. La acest orizont de timp, în pofida așa-numitei retrageri aureliene, Imperiul Roman continua să exercite un control efectiv și exclusiv asupra navigației pe Dunăre și, corelat, asupra malului stâng, unde menține garnizoane (mai ales în zona Banatului de Munte) și administrează direct orașe precum Dierna, Drobeta, Sucidava, Dinogetia (loc de reședință al unora dintre martirii recenzați aici), Aliobrix etc.

³⁷. Concret, aflat la distanțe de cel mult 40 de kilometri.

³⁸. Adăugăm la această listă, fără a o epuiza, localități precum Bassianae, Cibalae, Acumincum, Pincum, Gratiana, Margum, Tagliata, Egeta, Aquis, Romuliana, Castra Martis, Augustae, Novae, Sexaginta Prisca, Transmarisca, Sucidava moesică, Capidava, Axiopolis, Carsium, Beroe, Ulmetum, Arrubium, Troesmis, Abrittus, Tropaeum Traiani, Aegyssus, Salsovia, Halmyris, Argamum, Zaldapa, Callatis, respectiv, pe malul stâng și la nord de gurile fluviului, Lederata, Dierna, Drobeta, Sucidava dacică, Dinogetia, Aliobrix, Tyras.

³⁹. Se impune să operăm cu un interval de estimare și nu cu o cifră exactă, în condițiile în care nu putem delimita strict așezările de tip protourban de cele rurale mai dezvoltate.

⁴⁰. În timpul lui Dioclețian, la Sirmium staționa legiunea V Iovia, la Singidunum – IV Flavia Felix, la Ratiaria – XIII Gemina, la Oescus – V Macedonica, la Durostorum – IX Claudia, iar la Noviodunum funcționa sediul flotei Flavia Moesica.

⁴¹. Arealele de polarizare a localităților urbane și protourbane din rețeaua dunăreană se suprapun peste zonele rurale ale provinciilor Pannonia Secunda (parțial), Moesia Prima, Dacia Ripensis, Moesia Secunda și Scitia Minor, precum și peste zona de câmpie de pe malul nordic al Dunării, generic delimitată de *limes*-ul Brazda lui Novac.

definitorii: constituia un coridor comercial de prim rang și, în același timp, o frontieră de primă însemnătate, implicând prezența unor contingente ce însumează câteva zeci de mii de militari⁴².

Raportând la acest ansamblu demografic eșantionul determinat mai sus, vom fi în măsură să extragem o serie, deloc limitată, de observații interesante. Vom începe, firește, cu examinarea în cheie sociologică a datelor factuale – iar onomastica este cel dintâi set

de date factuale care ne stă la îndemână. Observăm, așadar, că 37 dintre martirii nominalizați poartă antroponime de origine latină, iar 28 de origine elenistică, două sau trei fiind prezumabil traco-dacice (Dadas, Dasius/Tasius), iar unul semitic (Efrem). Formal, nimic surprinzător; latina este limba dominantă (oficială în administrație și armată, în primul rând, dar și principalul vehicul de comunicare în activitatea comercială și relațiile intercomunitare),

iar greaca, limba privilegiată de cultură și comunicare intercomunitară din jumătatea răsăriteană a Imperiului. Antroponimele din aceste două categorii nu ne pot da nici un indiciu despre originea etnică a purtătorilor lor, însă sunt foarte relevante pentru mediul socio-cultural în care trăiesc aceștia: un mediu care, după cel puțin trei secole de dominație romană, atinsese un grad ridicat de sinteză cultural-lingvistică, implicit de omogenizare etno-culturală⁴³. Prezența marginală a unor antroponime de substrat traco-dacic⁴⁴ nu are, de asemenea, de ce să surprindă: în definitiv, suntem la frontiera dacică a Imperiului Roman, o regiune în care o parte semnificativă a populației are origini geto-daco-moesice, iar în vecinătate continuă să dăinuiască mase însemnate de populație geto-dacică, mare parte dintre ei aflându-se sub influența culturală, economică și chiar politico-juridică a lumii romane.

Mediul de reședință al membrilor eșantionului nostru este un alt operator factual la îndemână. Am afirmat deja că avem de-a face, practic, fără excepție, cu un mediu urban-periurban, dar putem detalia și mai mult. Cei mai mulți, 12 la număr, sunt rezidenți la Sirmium, oraș care deținea la acea dată nu doar statutul de capitală provincială, ci și pe cel de comandament imperial. Urmează Durostorum, vicecapitala de facto a provinciei Moesia Secunda, cu 10 martiri. Poate surprinzător, Dinogetia, centru urban de pe malul stâng al Dunării, avanpost puternic militarizat al Imperiului, ocupă locul trei, cu nouă

⁴² Cercetătorul Warren Treagond estimează, fără a mai lua în calcul Pannonia Secunda și Moesia Prima, că în provinciile de la frontiera dunăreană staționa un efectiv de peste 30.000 de militari (exclusiv trupe regulate), din care 11.500 în Dacia Ripensis, 10.500 în Moesia Secunda și 9.500 în Scitia Minor (cf. Mărculeț 2016, p. 120). Pentru întregul sector aici analizat putem estima că trupele militare regulate depășeau 40.000 de militari.

⁴³ Vorbim, la acest stadiu, doar de o omogenizare primară, nemijlocit derivată din procesul de aculturație care a însoțit hegemonia romană asupra macoregiunii.

⁴⁴ Prezența unor antroponime de origini etnice minore, asociate unor limbi fără prestigiu cultural și suport instituțional, constituie cu cvasicertitudine și un indicator al originii etnice.

martiri. Vin, la rând, Noviodunum, sediul flotei imperiale de pe Dunăre – șase martiri, Bononia, important oraș portuar la Dunăre – cinci martiri, Tomis – capitală de provincie și port maritim – patru martiri, Cybalaе, important oraș meșteșugăresc din vecinătatea Sirmiumului și Dunării – patru martiri, Axiopolis, port fluvial – trei martiri, Ozobia, un centru meșteșugăresc secundar (*vicus*) de lângă Durostorum – trei martiri, Singidunum, capitală provincială și important port fluvial – doi martiri, Halmyris, important port fluvio-maritim – doi martiri, Novae⁴⁵, important port fluvial – un martir; lor li se adaugă un număr de 35 de martiri (dintre care 25 nenominalizați) asociați generic provinciei Scitia Minor, pe care însă avem suficiente temeieri să-i asocie tot unui mediu urban/periurban⁴⁶: configurația geografică provinciei Scitia Minor impune ca mediul rural de aici să fie foarte restrâns și puternic dependent de centrele urbane și protourbane înșirate de-a lungul Dunării și pe țărmul Mării Negre, numărul foarte mare al centrelor urbane și protourbane atestate, care concentrau probabilistic mai mult de jumătate (dacă nu chiar două treimi) din populația provinciei dobrogene, gradul foarte ridicat de militarizare, densitatea semnificativă a rețelei de transport (deopotrivă rutier și fluvio-maritim) ș.a.m.d.

Un alt element factual cu care putem opera este statutul socio-profesional⁴⁷ al componenților eșantionului nostru; în acest caz, ne confruntăm însă cu o informație lacunară, statutul socio-profesional putând fi determinat pentru doar un sfert dintre subiecți. Cifrele nu sunt lipsite, totuși, de relevanță: 14 dintre martirii recenzați aparțin clerului, șase sunt meșteșugari, iar patru sunt militari⁴⁸. În ceea ce privește clerul, sunt prezente toate categoriile sale: episcopi, preoți, diaconi, vindecători/exorciști, probând faptul că la pragul dintre secolele III și IV, sacerdoțiul creștin din regiunea frontierei dunărene atinsese un grad ridicat de ierarhizare și complexitate, ceea ce implică atât o bază semnificativ extinsă de credincioși, cât și o capacitate deloc neglijabilă de mobilizare a resurselor locale (cele umane în primul rând), implicit de influență în comunitățile respective. Ne aflăm, să nu scăpăm din vedere, într-un moment situat cu doar o generație înaintea Primului Sinod Ecumenic, iar această stare de fapt nu poate fi eludată atunci când se pune în dezbatere calitatea episcopului Marcus de reprezentant al comunităților creștine

⁴⁵. Cu observația că protagonistul acestui martiraj, Lup, era rezident la Thessalonic în etapa finală a vieții sale.

⁴⁶. Descoperirea la Niculițel a osemintelor a patru dintre acești martiri constituie un argument suplimentar, întrucât așezarea de epocă de acolo era direct dependentă de orașul portuar Noviodunum și prezintă indicii unui profil dominant meșteșugăresc-administrativ, la care se adaugă existența unei basilici de piatră.

⁴⁷. Vorbim de un statut socio-profesional și nu riguros profesional, întrucât, pe de o parte, nu putem asimila clerul unei categorii profesionale *stricto sensu*, iar pe de alta, avem astfel posibilitatea să echivalăm membrii unei familii aceluiași statut.

⁴⁸. Numărul aparent redus de martiri militari poate surprinde, în condițiile în care la frontiera dunăreană staționau foarte multe trupe, iar creștinismul (așa cum se va vedea în evenimentele generației viitoare) era larg răspândit printre soldați. Desigur, trebuie luată în considerare tăcerea documentelor, respectiv, dificultățile de interpretare a celor existente – în acest sens putând fi evocată situația tribunului Marcellinus, martirizat la o dată de 27 august la Tomis împreună cu soția și cei trei fii ai săi, dintre care unul (Petrus) era și el militar; nu este aici clar dacă martiriul a avut loc în consecința edictelor dioclețianice sau pe timpul lui Licinius. O notă a lui Eusebiu de Cezareea (Eusebius 2005, 8, 4, 3) explică suplimentar situația: cel mai adesea, comandanții militari au oferit soldaților creștini posibilitatea de a alege între a se supune ordinelor de abjurare sau de a se retrage din armată (și implicit a pierde beneficiile de veterani), iar un mare număr de creștini au optat să părăsească armata.

din Scitia Minor. Fără îndoială, un anumit număr din ceilalți 72 de subiecți vor fi aparținut tot celor trei categorii socio-profesionale identificate aici – și avem în acest sens cazul lui Iulius Veteranus, care pare a fi fost militar cu un oarecare timp înainte de martiraj.

Tot în registrul datelor factuale, ne atrage atenția faptul că cel puțin șase dintre martiri sunt femei; de asemenea, observăm că represiunea nu distinge în privința vârstei (printre victime numărându-se adolescenți și oameni ajunși la vârste venerabile, deși majoritatea par să fi aparținut segmentului maturității clasice) și – într-o aparent surprinzătoare abdicare de la exigențele sistemului juridic roman – nici în ceea ce privește protejarea relațiilor de familie: cel puțin 11 dintre subiecții eșantionului se află într-o anumită relație de rudenie apropiată (soț-soție sau frați) cu un alt martir. În fine, semnalăm faptul că o relație similară rudeniei, din perspectiva coeziunilor comunitare, este și cea de discipolat: zece dintre martirii recenzați interrelaționează unii cu alții în formula preot – discipol, la care avem a adăuga relația dintre Valentio, Iulius Veteranul și Hesychius, care-și afirmă public apartenența la aceeași grupare de credință, sfidând represiunea.

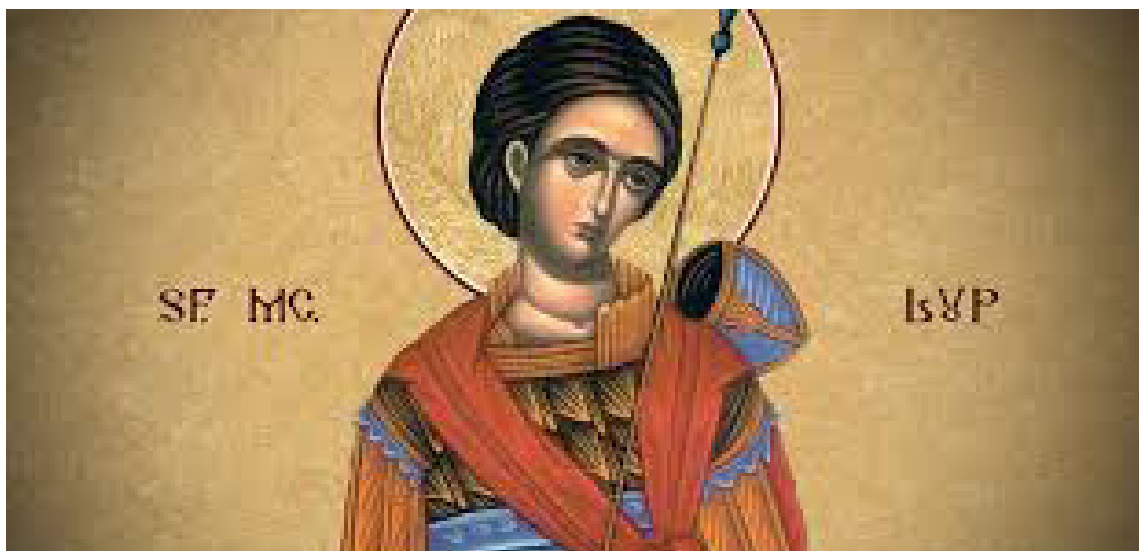
Câteva concluzii preliminare

La doar două decenii după încetarea mării persecuții dioclețianice, desfășurarea Primului Sinod Ecumenic a pus în evidență amplitudinea fenomenului creștin în lumea de frontieră de la Dunărea de Jos. Practic toate provinciile dunărene au avut episcopi participanți la lucrările conciliului de la Niceea⁴⁹, la acestea adăugându-se, de pe malul stâng, episcopia Gothiei⁵⁰, recent transformată de Constantin cel Mare într-un stat foederat Imperiului Roman. Că persecuția nu a diminuat ponderea comunităților creștine în arealul dunărean o dovedise și contextul bătăliei de la Podul Milvius, din anul 312, când, în pofida drasticele epurări din armată ale militarilor care îmbrățișaseră creștinismul, aceștia continuau să fie atât de numeroși în trupele răsăritene, aflate sub comanda lui Maxentius, încât defectiunea lor să poată compromite șansa adversarului lui Constantin cel Mare⁵¹. Rămâne, desigur, un exercițiu hazardat formularea de estimări cantitative cu privire la numărul și ponderea creștinilor în totalul populației din arealul analizat (sau din provinciile dunărene în ansamblul lor), mai ales în condițiile în care formele avansate de sincretism, ca și fluiditatea oportunistă a indivizilor din societățile seculare (cum, în ultimă instanță, continua să fie societatea romană a epocii), făceau practic imposibilă o

⁴⁹. Documentele îi menționează explicit printre cei 318 participanți (cifră păstrată de tradiție) pe Protogenes de Sardica (Dacia Mediteranea), Pistos de Marcianopolis (Moesia Secunda) și Marcu de Scitia Minor, precum și pe Domnus de Sirmium (Pannonia Secunda), acesta din urmă ca adept al lui Arius - Zugravu 2008, p. 171-177. Formal, lipsește reprezentantul provinciei Dacia Ripensis, dar trebuie să ținem cont că cei mai mulți participanți la sinod nu au fost menționați nominal, existând discuții inclusiv cu privire la numărul real al participanților, cu și fără partizanii epurați ai lui Arius.

⁵⁰. Aceasta a fost reprezentată de episcopul Theophilus (Zugravu 2008, p. 171-177). Existența unei episcopii în Gothia încă din perioada Primului Sinod Ecumenic certifică existența, încă din generațiile trecute, a unor comunități importante de creștini în regiunile geto-gotice, iar numărul însemnat de martiri de la Dinogetia, ca și din celelalte orașe dunărene din proximitate, sugerează că numeroși creștini s-au putut refugia din fața persecuției în acest areal.

⁵¹. Amintim, lectura desacralizată a legendei *In hoc signo vinces/Cu acest semn vei învinge* prezumă că ridicarea sabiei ca și cruce de către împăratul Constantin a fost semnalul convenit cu liderii creștinilor din armata adversarului său pentru neangajarea în luptă.

delimitare fermă a creștinilor de credincioșii unor religii cu formalisme ritualice și de credință compatibile sau fără atitudinii religioase clar asumate.

Putem însă afirma cu certitudine că, în mediul urban al frontierei dunărene, creștinismul devenise încă în ajunul mării persecuții, un fenomen amplu și ușor detectabil la scara comunităților locale. Așa cum relevă trecerea în revistă a datelor factuale ale status-rolurilor exercitate de membrii eșantionului de martiri analizat, aceștia aparțin în cea mai mare parte a lor unei categorii pe care nu vor greși etichetând-o drept clasa de mijloc urbană a epocii. Ei sunt indivizi cu o anumită condiție materială (certificată de profesiunile lor), cu un grad de educație cel puțin mediu, cu importante conexiuni în comunitățile în care-și desfășoară existența și chiar dincolo de acestea. Integrarea lor în confreriile religioase creștine a fost de natură, dincolo de aspectele propriu-zise de manifestare a credinței (pe care trebuie să le prezumăm ca prioritare mai ales pentru cei care au avut de ales între viață și propriile convingeri), să amplifice solidaritatea intracomunitară (ceea ce va fi putut avea și o componentă de oportunități culturale și social-economice) și să proiecteze la scară supralocală participarea individuală la viața publică.

Afirmarea credinței creștine nu constituie nici pe departe singura sursă de tensiuni din această lume a frontierei dunărene. Ca pretutindeni în Imperiul Roman abia reunificat, experiența secesionismelor din perioada anarhiei militare a reformulat preocupările pentru reșezarea raporturilor dintre centru și periferii, respectiv, dintre stat și comunitățile locale⁵², pe alte baze, circumscrise aspirațiilor de limitare a arbitrariului puterii locale⁵³. În primăvara anului 369, când episcopul Bretanion de la Tomis și mulțimea de credincioși îl înfruntă deschis pe împăratul Valens, care trebuie să renunțe la intenția de a-l aresta pe episcop⁵⁴, cei care se afirmă sunt nepoții generației martirilor dioclețianici și nu avem

⁵². Reformele administrative adoptate în perioada Aurelian – Dioclețian au avut ca efect o diminuare semnificativă a autonomiilor locale și regionale, anulând *de facto* ultimele reminiscențe ale vechilor libertăți municipale.

⁵³. Principiul *Dați cezarului cele ce sunt al cezarului și lui Dumnezeu cele ale lui Dumnezeu*, postulat de creștini, avea în epocă aceeași greutate ca și principiul modern al separației puterilor în stat.

⁵⁴. Popescu 2010-b, p. 563, 595-596

temei să ne îndoim că manifestarea lor este un rezultat al modelărilor de atitudini generate la începutul veacului.

Există însă și aspecte care particularizează lumea frontierei dunărene în raport cu alte areale și regiuni ale Imperiului Roman. Cel mai important dintre acestea este faptul că, pe vaste spații la nordul și la sudul fluviului locuiesc mase mari de oameni care se revendică de la același substrat prelatin (traco-geto-dac) și care, supuși fiind acelorași remodelări civilizaționale romane, pot foarte ușor să comunice, să coopereze și să-și asigure unii altora un surplus de resurse de natură să genereze manifestări de voință decizională tot mai însemnate. Răspândirea creștinismului în această vastă regiune este doar unul din ingredientele procesului pe care-l desemnăm drept etno-geneza daco-română, proces care, în înțelesul său cel mai riguros, se declanșează în acest orizont de timp și are această lume de frontieră drept coloană vertebrală.

Bibliografie selectivă

Volume, sinteze

Buzoianu-Bărbulescu 2012

Buzoianu, Livian, Bărbulescu, Maria, *Tomis, comentariu istoric și arheologic*, Ed. Ex Ponto, Constanța

Eusebius 2005

Eusebius Pamphili, *Ecclesiastical History (Books 6-10)*, Deferarri, R.J. (trad.), Washington D.C.

Ivanov-Atanassov-Donevski 2006

Ivanov, Rumén, Atanassov, Georgi, Donevski, Peti, *History of Silistra*, vol I *The Ancient Durostorum*, Ed. Municipality Silistra, Silistra-Sofia

Jones et alii 1971

Jones, Arnold Hugh Martin, Martindale, John Robert, Morris, J., *The Prosopography of the Later Roman Empire: vol. I A.D. 260-395*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Păcurariu 2004

Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 1, Ed. Trinitas, Iași

Zugravu 2008

Zugravu, Nelu (ed.), *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis/Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, Ed. Universității "Alexandru I. Cuza", Centrul de Studii Clasice și Creștine, Iași

Articole

Atanassov 2012

Atanassov, Georgi, *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th – 6 th c. AD)*, în Vagalinski, L., Sharankov, N., Torbatov, S. (ed.), "The Lower Danube Roman Limes (1st -6 th c. AD)", Ed. National Archaeological Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, p. 327-380

Baynes 1924

Baynes, Norman H., *Two Notes on the Great Persecution*, în "The Classical Quarterly", vol 18, nr. 3-4/1924, Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 189-194

Clarke 2008

Clarke, Graeme, *Third-century Christianity*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 90-109

Gracanin 2015

Gracanin, Hrvoje, *Religious policy and policyizing religion during the Tetrarchy*, în Vachkova, Vesselina, Dimitrov, Dimitar (ed.), "Serdica edict (311 AD): Concepts and realizations of the idea of religious toleration", Ed. Tangra Tannakra, Sofia, p. 143-162

Holweck 1924

Holweck, Friedrich George, *A Biographical Dictionary of the Saints*, Ed. B. Herder Book Co., London

Jeremic-Ilic 2018

Jeremic, Gordana, Ilic, Olivera, *Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, from Singidunum to Aquae*, în "Vivere militare est – from Populus to Emperors – Living on the Frontier", vol. I, Ed. Institute of Archaeology Beograd, p. 197-246

Madgearu 2012

Madgearu, Alexandru, *Data pămîririi sfinților Epictet și Astion de la Halmyris*, în "Revista de Istorie Militară", nr. 45/2012, Ed. Institutul de Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, București, p. 539-548

Mărculeț 2016

Mărculeț, Vasile, *Martirii militari de la Dunărea de Jos din secolul al IV-lea și contextul pămîririi lor*, în "Misiunea" nr. 1(3)/2016, Ed. AOSR, Ed. Academia Oamenilor de Știință din România, București, p. 120-129

Panaite-Alexandrescu 2009

Panaite, Adriana, Alexandrescu, Cristina-Georgeta, *A "rediscovered" inscription from Dobrudja. Roads and milestones in Scythia (3rd-4th centuries AD)*, în "Pontica" nr. 42/2009, Ed. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, p. 429-455

Popescu 2010

Popescu, Emilian, *Creștinismul timpuriu*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 377-401

Popescu 2010-b

Popescu, Emilian, *Organizarea Bisericii în secolele IV-VI*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 561-631

Torbatov 2000

Torbatov, Sergey, *The Roman road Durostorum – Marcianopolis*, în "Archaeologica Bulgarica" nr. IV/1/2000, Sofia, p. 59-72

Tudorie 2014

Tudorie, Ionuț-Alexandru, *The Great Persecution of Diocletian and Its Consequences*, în dal Covolo, E., Sfameni Gasparro, G., Costantino, "Il Grande alle radici dell'Europa", Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2014, p. 105-119

Zahariade 2011

Zahariade, Mihail, *Two problems of topography and historical geography in Dobrudja*, în "Dacia" (SN), nr. LV/2011, Ed. Academiei Române, București, p. 137-148

Valeriu D. Călărășanu

Curiosul caz al martirului Dasius

The Curious Case of the Martyr Dasius

Abstract: *The case of the Christian martyr Dasius, from 303 AD, raises a number of questions related to the possibility that human sacrifices, expressly prohibited by Roman legislation since 97 BC, were performed in the late Roman Empire.*

Keywords: *Martyr Dasius, Roman legislation, human sacrifices*

Cuvinte-cheie: *Martirul Dasius, legislația romană, sacrificii umane*

Povestea Sfântului Dasius, unul dintre cei mai cunoscuți martiri ai persecuției dioclețianice din anii 303-304 de la Dunărea de Jos, este, la prima vedere, una pe cât de exemplară în substanța sa, pe atât de simplă din perspectiva datelor factuale conținute. Militar fiind în legiunea XI Claudiana de la Durostorum, Dasius este ales prin tragere la sorți să conducă festivalul păgân al Saturnaliilor și, potrivit normelor ritualice ale acestuia, să fie sacrificat la sfârșitul celor 30 de zile ale ceremoniilor consacrate divinității arhaice Cronos. Datorită faptului că îmbrățișase creștinismul, Dasius se afla prins între două amenințări existențiale directe: fie acceptă să fie sacrificat în ritualul Saturnaliilor, bucurându-se de-a lungul celor 30 de zile ale festivalului de privilegii și libertăți aproape absolute, fie își mărturisește credința creștină suportând sancțiunile cele mai mari prevăzute de edictele emise de Dioclețian și colegii săi din Tetrarhie împotriva adepților noii religii. Forțat să aleagă de către legatul Bassus, comandantul său direct, Dasius optează să primească pedeapsa supremă rezervată creștinilor, pentru a-și salva sufletul. El va fi executat prin decapitare la 30 noiembrie 303, tradiția reținând și numele călăului: Ioannes Aniketos¹.

Datele esențiale agregate în această narațiune sunt relativ ușor de validat; și este cazul, poate, să amintim că orice izvor literar se bucură de prezumția de verosimilitate până la proba contrariului, iar în speța de față nu dispunem de nici un element care să conteze fie și parțial într-un eventual probatoriu de contestare. Existența legiunii XI Claudiana și

¹. Informațiile sunt reunite în actul martiric *Pasio Dasii*, redactat cel mai probabil în generația ulterioară evenimentului (deci după legitimarea creștinismului de către Constantin cel Mare) și preservat până la noi printr-un manuscris datând din secolul XI. Vezi *Analecta Bollandiana* vol. 16/1897, 5-16, Jones et alii 1971, p. 151, Leclercq 1909, p. 425; Rămureanu 1987, p. 148-149, Popescu 2010, p. 395 ș.a.m.d.

staționarea sa la Durostorum la momentul indicat este un fapt istoric certificat, ritualul Saturnaliilor este înregistrat de documente cu mai bine de jumătate de mileniu înainte de drama lui Dasius, existența lui Dasius însuși poate fi demonstrată prin rămășițele sale pământești², prevederile edictelor dioclețianice pentru înlăturarea militarilor creștini din armata imperială sunt și ele cunoscute în detaliu etc. Avem chiar și câteva informații care pot reconstitui unele dintre contextele în care creștinismul a făcut prozeliți în rândul acestei legiuni de elită a armatei imperiale: spre exemplu, în generația de dinaintea lui Dasius, mai exact prin anul 273, mai multe contingente ale legiunii XI Claudia au fost dislocate în Iudeea, iar mai târziu, în anul 295, când este posibil ca Dasius să fi devenit deja militar al acestei legiuni, un alt contingent din XI Claudia este documentat în Egipt. Ce este atunci curios la cazul Dasius?

Un detaliu esențial: **faptul că legea romană interzicea sacrificiile umane.**

Să ne oprim puțin asupra acestei interdicții. Prohibirea absolută a sacrificiilor umane nu era, la momentul Dasius, o normă juridică de dată recentă în sistemul judiciar roman, pentru a putea, eventual, reține ca ipoteză de lucru o anumită întârziere între adoptarea legii și aplicarea sa într-un teritoriu suficient de îndepărtat de capitala imperială. Legea în cauză a fost adoptată de Senatul Romei încă în anul 97 î.Hr.³, deci avea la orizontul de timp avut în vedere aici o istorie de aplicare de patru secole⁴, iar Plinius cel Bătrân, unul dintre cei care consemnează actul de legiferare⁵, afirmă fără dubiu că în răstimpul de un secol și jumătate trecut de la adoptarea legii și până în zilele sale autoritățile romane nu au tolerat nici la Roma, nici în afara sa, nici o abatere de la această normă⁶. Să reținem, ca element de context, faptul că legea cu pricina a fost adoptată într-un moment istoric când Roma era angajată în conflicte de durată și anvergură cu două

² Moaștele martirului au fost strămutate cândva în secolul VI, în contextul prăbușirii *limes*-ului dunărean al Imperiului de Răsărit, de la Durostorum la Ancona, Italia, unde se află și în prezent.

³ Sub consulatul lui Gnaeus Cornelius Lentulus și Publius Licinius Crassus.

⁴ Ultimul sacrificiu uman consemnat la Roma a avut loc, se pare, în anul 114 î.Hr., victimele fiind selectate dintre captivi greci și, respectiv, gali, ceea ce sugerează faptul că, la adoptarea legii de prohibire a sacrificiilor umane, aceasta era deja o practică asumată în decizia politică a Romei.

⁵ Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia*, 30,12

⁶ Reid 1912, p. 35-36

mari grupe de populații notorii pentru practicarea sacrificiilor umane – galii⁷ și, respectiv, traco-dacii⁸ – iar legiunea XI Claudia s-a aflat atunci în prima linie a confruntărilor din Gallia, pentru ca mai târziu să fie reamplasată în inima spațiului traco-dacic. Neîndoindu-se, legea din 97 î.Hr. nu a făcut societatea romană mai puțin violentă: de-a lungul celor patru secole scurse până la episodul Dasius, aceasta a cunoscut din belșug războaie civile, insurecții, asasinat (politice și nu numai), persecuții îndreptate împotriva unor persoane sau comunități (cum vor fi și cele anticreștine), ba chiar și o largă paletă de omucideri instituționalizate, de la executarea ritualizată a unor persoane și/sau grupuri supuse stigmatului public⁹ la uciderea demonstrativă (nu mai puțin regularizată prin rit) a prizonierilor de război sau răzvrătiților¹⁰. De asemenea, practicile sacrificiale și-au păstrat un loc central în mentalitățile și manifestările de credință din lumea romană, ele cunoscând de multă vreme manifestări de înlocuire a victimei umane cu substituenți de natură animală sau vegetală¹¹.

Pentru a înțelege exact norma juridică introdusă de legea adoptată sub consulatul lui Lentulus și Crassus¹², vom atrage atenția că ea opera la nivelul cel mai restrictiv al conceptului de sacrificiu: un concept eminamente religios, riguros circumscris unei relații de tipul *do ut des* prezumată ca existând între zei și oameni, în care pierderea vieții de către subiectul sacrificiului nu este privită ca o sancțiune, ci ca o misiune încredințată (cea de mesager la zei), dacă nu chiar ca o răsplată. Derivat din aceasta, protagonistul sacrificiului trebuia să-și asume condiția și – așa cum putem constata că i se cerea și lui Dasius – să officieze el însuși cel puțin o parte a scenariului sacrificial. În acest sens propriu, sacrificiul nu acoperă situațiile de omucidere ritualizată a străinilor și înstrăinaților de comunitate (prizonieri de război, inamici publici ș.a.m.d.)¹³, nici practicile de eugenie socială¹⁴, chiar dacă uneori, prin extensie semantică, acestea erau asimilate ideii de sacrificiu inclusiv de către autori ai societății romane antice. Să adăugăm că și noțiunea de sacrificiu de sine, frecvent asociată martiriului creștin, este exclusă din conceptul antic al sacrificiului, pentru această formă de afirmare a convingerilor romanii dispunând de un termen complet diferit: cel de *devotio*.

Revenim așadar la Dasius și, în lumina celor expuse mai sus, adăugăm câteva observații derivate: ca militar încadrat într-o legiune, el deținea cu necesitate cetățenia

⁷ Ca ilustrare a repulsiei pe care societatea romană a dobândit-o față de ideea jertfirii de ființe umane în secolele ulterioare adoptării legii Lentulus-Crassus, reținem faptul că Caesar denunța faptul că galii uzau de sacrificii umane pentru a obține protecția divină, sacrificând "chiar și nevinovați" (Caesar, *De Belo Gallico* 6, 16), respectiv, că Cicero considera că sacrificiile umane practicate de galii "pângăresc altarele zeilor și templele" (Cicero, *Pro Fonteio* 31).

⁸ De reținut faptul că traco-dacii erau atunci participanți activi în confruntarea geopolitică dintre Roma și *commonwealth*-ul elenistic, luptând alături de tabăra lui Dionysios Mithridates, el însuși partizanul unui război ideologic ce include practicarea sacrificiilor umane.

⁹ Categorie în care se înscrie și practica decimării ca sancțiune colectivă din armata romană.

¹⁰ Aici se înscrie și episodul senatorilor și cavalerilor de la Perusia sacrificați "divinului Iulius" la sfârșitul războiului civil (vezi Cassius Dio 48, 14, 4), episod citat adesea, eronat, ca excepție de la respectarea legislației privind prohibirea sacrificiilor umane.

¹¹ Vezi Beard et alii 1998, p. 148-166

¹² Vezi nota 3.

¹³ Categorie în care se vor regăsi și creștinii executați la Colosseum, bunăoară.

¹⁴ Precum des citatul obicei, în sine abominabil, al lichidării nou-născuților cu handicap.

romană, deci sacrificarea sa ritualică ar fi fost ilicită chiar și în condițiile în care el și-ar fi dat acordul. Mediul în care este plasată narațiunea – instituția militară imperială – nu lasă loc supozițiilor privitoare la eludarea legii de către cei implicați; necunoașterea situației de către comandanți este și ea exclusă, de vreme ce unul dintre ei, legatul Bassus, se implică personal în caz, pledând pentru asumarea de către Dasius a condiției de oficianț al ritualului Saturnaliilor. La rândul său, deznodământul este o certificare indirectă, dar neîndoielnică a respectării riguroase (deși nu zeloase) a legii: Dasius este decapitat pentru mărturisirea apartenenței la o confrerie religioasă prohibită și nu pentru refuzul de a se sustrage unei practici sacrificiale.

Așa stând lucrurile, suntem obligați să reformulăm problema: care era, de fapt relația lui Dasius cu festivalul Saturnaliilor? Și, în subsidiar, este vorba cu adevărat despre Saturnaliile romane sau despre o festivitate asimilată acestora prin cunoscuta *interpretatio romana*?

Potrivit lui Titus Livius¹⁵, Saturnaliile au devenit parte a sistemului de manifestări religioase oficiale romane începând cu anul 497 î.Hr., o dată cu inaugurarea Templului lui Saturn din Roma. Dacă în primele secole de practicare a acestuia, în ritualurile sale era inclusă și practica sacrificiilor umane (acestea fiind atestate, printre altele, în anul 218 î.Hr., pe fondul declanșării celei de-a doua conflagrații cu Cartagina lui Hannibal¹⁶), ulterior, acestea au fost inițial substituite cu dedicarea ca ofrande a gladiatorilor decedați¹⁷, pentru ca în cele din urmă să se limiteze la sacrificiile de natură animală, în particular, sacrificarea porcului. La momentul Dasius, sacrificiul uman cu prilejul Saturnaliilor nu mai era decât o amintire vagă, și este suficient să amintim, în acest sens, că însuși Nero a performat ca rege al Saturnaliilor, înainte de a ajunge împărat, rămânând, evident, în viață¹⁸.

Avem a observa însă că Saturnaliile romane nu erau o creație a Romei, ci o formă locală de manifestare a unei tradiții arhaice cu răspândire extrem de largă. Analogiile cu festivalul Kronia din spațiul greco-elenistic au fost consemnate încă din perioada antică, autorii latini (Cato cel Bătrân, printre alții) semnalând inclusiv "contaminări" reciproce între formele greacă și latină ale tradiției universale. Printre ariile macroregionale care-și asumaseră din vremuri arhaice această tradiție se număra și cea traco-geto-dacică, dominată din perspectivă religioasă de cultul

¹⁵. Titus Livius 1, 21, 2

¹⁶. Titus Livius 22, 1, 14

¹⁷. Ausonius, *Eclogue* 23, cf. Wiedermann 1992, p. 47

¹⁸. Tacitus, *Annale* 13, 15

dionisiac – atât macroregiunea pantracică, cât și dionisianismul fiind indubitabil conexe cu practica sacrificiilor umane până în Antichitatea târzie. Fără a mai intra în alte detalii și exemplificări, vom reține că, pentru generația predecesoare celei a lui Dasius, Lactantius reține cazul Romulei, mama împăratului Galerius, originară din Dacia nord-dunăreană, pe care o descrie ca fiind o femeie extrem de superstițioasă, adoratoare a divinităților din munții săi nali¹⁹, care – afirmă cu convingere istoricul latin – ar fi jucat un rol determinant în formarea conduitei anticreștine a fiului ei, unul din co-autorii persecuțiilor de la cumpăna dintre secolele III și IV. Dacă raportăm aceste informații la textele poetului Ovidius (scrie, e drept, cu aproape trei secole mai înainte, dar cu referință explicită la exact același spațiu și aceeași bază etno-demografică)²⁰, putem deduce cu ușurință despre care divinități este vorba: zeița Diana, cea căreia îi sunt dedicate sacrificiile umane potrivit poetului tomitan, fiind companioana lui Apollo, care este la rândul său ipostaza celestă a lui Dionysos.

Nu putem să nu observăm că atât militarul destinat rolului de rege al Saturnaliilor în anul 303 în garnizoana legiunii XI Claudia de la Durostorum, cât și comandantul său direct, atât de preocupat ca normele festivalului să fie respectate și ca subalternul său să-și asume rolul, sunt purtătorii unor antroponime de tradiție traco-dacică: Dasius, respectiv, Bassus. Constatăm în plus, deși acest amănunt are o relevanță scăzută, că legiunea XI Claudia opera până la poalele Carpaților²¹, munții protejați de divinitățile mamei împăratului Galerius, fapt ce lasă loc liber pentru prezumția că teritoriile geto-dacice de la nord de fluviu făceau și ele parte din baza de recrutare a legiunii.

Dar, chiar așa să fi stat lucrurile – și este cazul să subliniem că ne aflăm doar în fața unei ipoteze de lucru, cu o susținere factuală precară – problema pe care am identificat-o în cazul martirului Dasius nu își găsește rezolvare. Repetăm: în condițiile în care legislația romană interzicea în mod expres sacrificiile umane, faptul că un asemenea act se petrece într-o unitate de bază a armatei imperiale (instituție a conformării la lege prin excelență), ba chiar sub protectoratul comandantului legiunii, într-un moment în care era așteptată vizita imperială (ceea ce presupune un efort suplimentar de conformare cu legile și regulamentele) stârnește cel puțin mirarea. În același timp, întrucât izvorul scris care relatează faptele nu poate fi contestat (orice izvor scris se bucură de prezumția de veridicitate până la proba contrariului, or, în acest caz, acest prezumtiv contrariu nu a fost expus), trebuie să acceptăm faptul că a existat intenția unui sacrificiu uman, de la care cel vizat a reușit să se sustragă prin *devotio*, printr-un sacrificiu de sine asumat ca mărturisitor al noii credințe creștine. Desigur, nu putem exclude din această ecuație posibilitatea ca *Pasio Dasii*, izvorul prim, să reflecte un proces de resemnificare a faptului istoric, însă luarea în considerare a unei atari posibilități (pentru care, de asemenea, nu dispunem deocamdată de nici un temei) ar avea de rezolvat o altă dificultate: cea derivată din faptul că religia creștină a fost dintru început ostilă sacrificiilor umane, pierderea vieții

¹⁹. Lactantius 1890, 11

²⁰. Ovidius, *Triste* 4, 4,59-64 și urm.: „Tot sub aceleași zodii sunt încă și aceia / de care-auzi că-s dornici de sânge omenesc / și tot pe-aici pe-aproape-i jertfelnicul Diane / de-al oaspeților sânge udat numaidecât”. (Cf. Nistorescu 2014, p. 764-777)

²¹. Respectiv până la *limes*-ul târziu Brazda lui Novac

fiind tolerată (iată, o suprapunere riguroasă cu norma juridică romană pe acest aspect punctual) doar ca sacrificiu de sine²² sau ca sancțiune juridică.

Ceea ce rămâne ca certitudine din această curiozitate a cazului Dasius este convingerea că atât contactul dintre comunitățile creștine primare și cele ale dionisianismului (arhaice și deja oculte), cât și modul în care creștinii și autoritățile imperiale se raportau la valorile asumate ca fundamentale de către societatea romană universalizată aveau un grad foarte ridicat de complexitate și, implicit, sunt greu de evaluat prin șabloane. Convingerea nu este o concluzie științifică, dar este un stadiu al cunoașterii/înțelegerii esențial pentru atingerea concluziei.

Bibliografie selectivă

Volume

Jones et alii 1971

Jones, Arnold Hugh Martin, Martindale, John Robert, Morris, J., *The Prosopography of the Later Roman Empire: vol. I A.D. 260-395*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Beard et alii 1998

Beard, Mary, North, John, Price, Simon, *Religions of Rome*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Tacitus 1964

Tacitus, *Opere, vol. III Anale*, Marin, Andrei (trad.), Barbu, N.I. (ed.), Ed. Științifică, București

Titus Livius 1976

Titus Livius, *Ab Urbe Condita/De la fundarea Romei*, Popescu Găleşanu, Paul (trad.), Marinescu-Nour, Arcadiu (ed.), Ed. Minerva, București

Wiedermann 1992

Wiedermann, Thomas E.J., *Emperors and Gladiators*, Ed. Routledge

Articole

Lactantius 1890

Lactantius, *Of the Manner in Which the Persecutors Died*, Fletcher, W. (trad.), în Roberts, Al., Donaldson, J., "The ante-Nicene Fathers", vol. VII: *Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies*, New York, p. 301-322

Leclercq 1909

Leclercq, D.H., *Les martyrs*, în tom II "Le troisième siècle. Dioclétien", Ed. Paris-Poitiers (Viena)

Nistorescu 2014

Nistorescu, Laurențiu, *Elemente de interes militar-strategic în corespondența lui Ovidius de la Tomis*, în "Quaestiones Romanicae" nr. III/2, Ed. Universitatea de Vest Timișoara & Universitatea Szeged, Ed. Jate Press, pg. 764-777

Popescu 2010

Popescu, Emilian, *Creștinismul timpuriu*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 377-401

²². Cu limita cunoscută a penalizării sinuciderii.

Rămureanu 1987

Rămureanu, I., *Sfântul Mucenic Dasie*, în "Sfinți români și apărători ai legii strămoșești", București, p. 147-150.

Reid 1912

Reid, James Smith, *Human sacrifices at Rome and other notes on roman religion*, în "Journal of Roman Studies", vol 2/1912, Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 34-52

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

Evocări

Laurențiu Nistorescu

1600 de ani de la inițierea Ungrovlahiei

1600 years since the initiation of Ungro-Vlachia

Abstract: *In 425, General Flavius Aetius, a member of a powerful aristocratic clan from Durostorum, requested and received from the Hun leader Rua/Rugila a military support of 60,000 fighters. This was the first large-scale military cooperation between the Latin-speaking element of the Geto-Dac-Moes substratum in the Lower Danube area and the new Hun hegemon installed in the region. Having the character of a non-institutionalized and selective collaboration, part of the coexistence mechanisms specific to border societies, the Hun-Daco-Roman partnership contributed to the affirmation of the Latin-speaking society in the northern Balkans and the northern Danube autonomously from the helenistic core of the Byzantine world, in a process that would lead to the emergence of the identity label of the Vlachs. The term Ungro-Vlachia prolonged the memory of this historical experience until the end of the 20th century.*

Keywords: *Flavius Aetius, Ungrovlachia, Daco-Romans/Vlachs, Huns*

Cuvinte-cheie: *Flavius Aetius, Ungrovlachia, daco-romani/vlahi, huni*

De incontestabilă sorginte bizantină, termenul Ungrovlachia are o istorie a uzității sale oficiale de mult peste un mileniu. În registrul instituțiilor ecleziastice, bunăoară, Mitropolia Munteniei și Dobrogei a renunțat la titulatura tradițională "a Ungrovlahiei" (pe care o primise din partea Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol încă de la înființarea sa, în anul 1359) abia în anul 1990. La data înființării mitropoliei nord-dunărene, Constantinopolul și celelalte cancelarii de limbă greacă utilizau eticheta Ungrovlachia și ca denumire oficială pentru formațiunea statală din regiunea de jurisdicție a mitropoliei, fie prin varianta prescurtată Vlahia/Valahia (care a câștigat mai apoi teren), fie ca atare, mai ales în contextele în care Vlahia nord-dunăreană trebuia diferențiată de celelalte Vlahii din commonwealth-ul bizantin, cu precădere față de Vlahia Mare din inima Peninsulei Balcanice și față de Maurovlachia vecină, Moldova.

Determinarea sensului principal al termenului de ungrovlahi (de la care a derivat noțiunea geografică și mai apoi instituțională de Ungrovlahia) nu ridică dificultăți: sunt desemnați astfel acei vlahi aflați la periferia dinspre regiunile controlate de huni a Imperiului Roman de Constantinopol¹. Avem de-a face cu un construct terminologic relativ târziu, având în vedere faptul că eticheta etnoculturală/etnolingvistică de vlah își face apariția abia începând cu secolul V², pe măsură ce nucleul politico-demografic al Imperiului abandonează gradual limba latină și se regrecizează³, făcând astfel oportună distincția dintre romanitatea răsăriteană de tradiție și substrat elenistic și cea de substrat traco-dac⁴. Așa stând lucrurile, ne aflăm în fața unei aparente neconcordanțe cronologice, dat fiind faptul că, la acest orizont de timp, hunii nu mai sunt – suntem obișnuiți să considerăm – pentru bizantini decât o amintire. În fapt, însă, acest conglomerat de populații de origine central-asiatică și-a exercitat dominația în regiunile de la nordul Imperiului de Constantinopol, prin diversele sale componente⁵, până la instituirea statului proto-bulgar și pătrunderea avarilor în Europa Centrală.

Pe lângă acest sens principal de indicativ etno-geografic, care se va menține până în epoca Anului O Mie, grație uzanțelor terminologice arhaizante ale cancelariei bizantine, suntem obligați să prezumăm că, cel puțin în primele secole, termenul ungrovlahi a încorporat și o realitate geo-politică: aceea a unei frecvente stări de cooperare între autohtonii latinofoani din bazinul carpato-dunărean și grupările care se revendicau de la conglomeratul hunic. Evenimentele anului 425 AD pun în evidență cu claritate acest status quo al colaborării huno-daco-romane, în fazele de debut ale manifestărilor sale, precum și amplitudinea implicațiilor lor, care nu putea fi ignorată în centrul de putere de la Constantinopol.

În anul 425, generalul roman Flavius Aetius – care deținea, din 423, rangul *de cura palatii*/șef al administrației palatului imperial de la Roma – îi solicită regelui

¹. Amintim, Imperiul de Constantinopol nu a utilizat niciodată, oficial sau oficios, cu referire la sine, titulatura de Bizantin, cu doar pe cea de Romania/Împărăția Romanilor (*Romania/Basileia tou Romaion*).

². Cea mai veche atestare a termenului datează din preajma anului 500, fiind conexasă de menționarea Palatului Vlaherne/Blaherne și a cartierului omonim de la periferia nord-vestică a orașului imperial Constantinopol. Edificarea palatului și cartierului nu poate fi disjunsă de informația pe care ne-o transmite Iordanes (Iordanes 1986, p.41/108), care menționează că geto-goții i-au pus la dispoziție împăratului Constantin trupe foederate în perioada în care acesta îi amenaja noua capitală. Chiar dacă ignorăm acest detaliu, conexiunea cartierului și palatului constantinopolitan cu spațiul și populațiile de la Dunărea de Jos nu poate fi pusă la îndoială: la jumătatea secolului X, împăratul Constantin Porfirogenetul continuă să semnaleze această tradiție, consemnând în tratatul său *De Ceremoniis* că una din sălile principale de conferință ale Palatului Vlacherne purta denumirea de Dunărea/triklinos danoubios (Kazhdan 1991, pg. 293).

³. În anul 620, când împăratul Heraclios decretează utilizarea limbii grecești ca limbă oficială de administrație, în locul celei latine (Davis 1990, p. 260), el finalizează un proces care a debutat cu aproape două secole mai devreme în spațiul Imperiului de Răsărit, unde limba greacă n-a încetat să reprezinte principalul idiom de cultură și comunicare.

⁴. Dezvoltarea subiectului, la Nistorescu 2016

⁵. Pe măsura destrămării coaliției formate sub hegemonia clanurilor hunice dominate de Uldin, Rua și Attila, unele dintre grupările aflate inițial sub controlul acestora se emancipează și se manifestă autonom; așa este cazul cu scirii, akatzirii, onugurii, saragurii și ugrii/ugrianii, kutrigurii, utigurii, sabirii ș.a.

hun Rua/Rugila sprijin militar pentru susținerea împăratului uzurpator Ioannes⁶. Rua răspunde fără ezitare solicitării și îi pune la dispoziție lui Aetius un corp militar de 60.000 de luptători, cu care acesta pornește în marș spre Italia. Ajutorul hunic se va dovedi însă

tardiv pentru tabăra lui Ioannes, întrucât o armată bizantină, trimisă de împăratul Theodosius de Constantinopol, pătrunsese deja în peninsula, ocupase orașele Roma și Ravena (unde l-a surprins și executat pe uzurpatorul Ioannes) și-l instalase împărat al Apusului pe minorul Valentinian al III-lea, fiul lui Constantius al III-lea și al Gallei Placida⁷. Pentru Flavius Aetius însă, campania se va dovedi profitabilă: dacă uzurpatorul Ioannes îi acordase rangul de *cura palatii*, noul împărat îl va ridica, prin mama sa, regenta Galla Placida, la rangul de *magister militum*/guvernator militar pentru Imperiul Roman de Apus⁸.

O sumară prezentare a protagoniștilor nu este lipsită de utilitate, după cum nu este nici observația că ele sunt nemijlocit relaționate, într-un fel sau altul, cu regiunea Dunării de Jos. Vom începe cu Flavius Aetius, cel care va salva Imperiul Roman în bătălia de la Câmpiile Catalaunice din anul 451. Născut cel mai probabil în anul 390

d.Hr., Aetius provine dintr-o familie geto-moesică romanizată de mai multe generații, care și-a consolidat statutul de lider în regiunea Dunării de Jos deopotrivă prin cariera miulitară (tatăl său Gaudentius promovase deja până în anturajul împăratului Theodosius I de Constantinopol, pe care l-a și asistat în confruntarea cu uzurpatorul Eugenius), prin controlul unor importante resurse economice generate sau aflate în mișcare pe coridorul dunărean⁹, prin conexiunile cu facțiunea regională a Bisericii creștine și prin alianțe cu formațiunile etno-politice, deopotrivă autohtone și barbare¹⁰, de peste fluviu¹¹. Ca adolescent, Aetius s-a format în anturajul regelui vizigot Alaric (la care a fost ostatic în perioada 405-408, când acesta își strămută supușii în Italia), pentru ca, mai apoi, să fie trimis la curtea liderului hun Uldin, noua autoritate de la nordul gurilor Dunării, din

⁶. Atanassov 2014, p. 15, Maenchen-Helfen 1973, p. 77

⁷. Maenchen-Helfen 1973, p. 77

⁸. Martindale 1980, p. 22-23

⁹. Flavius Gaudentius era căsătorit cu o foarte înstărită reprezentantă a aristocrației romane din Italia (Gregorius HF II, 8).

¹⁰. Aetius se va căsători cu fiica generalului roman Carpilio, fost *comes domesticorum* (Gregorius HF II, 8), Carpilio fiind, la rândul său, ginerele liderului vizigot suprem al momentului, Fritigern (Atanasov 2014, p. 15 și urm.)

¹¹. O analiză detaliată a subiectului, la Nistorescu 2015

teritoriile fostului Regat Geto-Gotic¹². Va rămâne în ținuturile nord-dunărene și după moartea lui Uldin, în timpul succesorului acestuia, Charaton¹³, și foarte probabil, a succesorului lui Charaton, Rua/Rugila, până în anul 423: de notat că rezidența lui Aetius în teritoriile geto-romane din nordul Dunării, aflate sub hegemonia hunilor, s-a întins pe o durată de mult peste un deceniu. În anul 423, urmând conexiunile formate prin alianța matrimonială a tatălui său cu o reprezentantă a înaltei aristocrații romano-italice, Flavius Aetius se va pune în slujba noului împărat Ioannes de la Ravenna (considerat uzurpator de curtea imperială de la Constantinopol), ocupând pentru doi ani, până la înlăturarea lui Ioannes de pe tronul Imperiului de Apus de către forțele armate bizantine, poziția cheie de șef al administrației palatului imperial¹⁴. La solicitarea lui Ioannes, confruntat cu amenințarea armată bizantină, Aetius își va folosi conexiunile formate în lunga sa stagiatură nord-dunăreană pentru a solicita și primi din partea liderului hun Rua/Rugila o forță armată de sprijin de circa 60.000 de luptători¹⁵ – grosul resurselor militare de care dispunea hegemonul nord-dunărean¹⁶. Nu putem decât specula dacă întârzierea cu care s-a deplasat contingentul hunic (sau sub siglă hunică), dar este cert faptul că serviciul în slujba uzurpatorului și implicarea directă în recrutarea de forțe armate pentru acesta nu l-a împiedicat pe împăratul Valentinian al III-lea¹⁷, împăratul instalat de forțele bizantine după capturarea și executarea lui Ioannes, să-l ridice pe Aetius la rangul de guvernator militar al Imperiului de Apus imediat după preluarea puterii și să-i încredințeze sarcina de apărare a frontierelor în fața unor invazii precum cele ale francilor, iuthungilor și noriilor¹⁸.

Noul împărat al Imperiului Roman de Apus, Valentinian, a fost preferat de puterea imperială de la Constantinopol, formal, pentru că era membru al dinastiei imperiale a Valentinienilor: atât străbunicul său Valentinian I, cât și tatăl său Constantius al III-lea, ocupaseră la vremea lor tronul din Italia¹⁹, ambii având în plus conexiuni cu familia imperială de la Constantinopol²⁰. Două alte detalii biografice par să fi contat și ele, mai ales în ceea ce privește atitudinea generoasă față de Flavius Aetius, formal inamic până la adjudecarea tronului: mai întâi, faptul că soțul Gallei Placidia, fostul împărat Constantius al III-lea, era originar din proximitatea Dunării de Jos, fiind născut la Naissus, în Dacia Mediterranea, iar apoi faptul că Galla Placidia fusese căsătorită, anterior mariajului cu Constantius, cu regele vizigot Athaulf²¹, cumnatul lui Alaric și membru al frăției princiare

¹². Zosimus 36, 1

¹³. Gregorius HF II, 8

¹⁴. Martindale 1980, p. 21

¹⁵. Căsătoria pe care Flavius Aetius o încheie chiar în această perioadă cu generalul roman Carpilio, ginerele liderului vizigot Fritigern, care era la rândul său direct implicat în susținerea lui Ioannes (vezi Martindale 1980, p. 21), pare să fi jucat rolul de garanție.

¹⁶. Estimarea are la bază comparația cu resursele militare ale vizigoților (care puteau mobiliza 40.000 de luptători), pe care hunii i-au înfrânt și alungat în 376 d.Hr. Din împrejurarea că în primele două generații de staționare la gurile Dunării, hunii nu-și vor permite să atace frontal Imperiul Roman, avem a deduce că resursele lor militare nu puteau fi cu un ordin de mărime mai mare. Când vor intra în conflict cu Imperiul, o vor face doar ca exponenți ai unei largi coaliții formate în Barbaricum.

¹⁷. În fapt, pe mama acestuia, regenta Galla Placidia, Valentinian fiind minor la urcarea pe tron.

¹⁸. Martindale 1980, p. 22-23

¹⁹. Între 364 și 375 d.Hr., în primul caz, respectiv, în 421 d.Hr., în cel de-al doilea.

²⁰. Galla Placidia era chiar fiica împăratului Theodosius I de Constantinopol.

²¹. Burry 1889, p. 144, Lee 2013, p. 115

vizigote formate în jurul lui Fritigern, socrul lui Carpilio, protectorul lui Aetius. Trei decenii mai târziu, conexiunile pe care și le formase în timp Flavius Aetius, precum și statutul de învingător al lui Attila în bătălia de la Câmpiile Catalaunice din anul 451, îl vor motiva pe generalul daco-roman să-și consolideze poziția în familia imperială italică, negociind căsătoria fiului său cu fiica lui Valentinian; împăratul de la Ravenna va decide însă să-l execute pe Aetius²², fiind la rândul său executat de garda de corp a lui Aetius, condusă de ofițerii Optelas și Thraustelas²³.

Cel de-al treilea protagonist al ecuației politico-militare de la Dunărea de Jos, care a generat regimul de cooperare selectivă dintre autohtoni și barbari Ungrovlahia, este, fatalmente, unul colectiv: liderii grupării hunice înstăpâniți în regiunea gurilor Dunării²⁴. Dacă, la momentul ofensivei împotriva ostrogoților și vizigoților (anii 375-376 d.Hr.), conducătorul conglomeratului hunic pare să fi fost un anume Balamber²⁵, în generația următoare (cumpăna dintre secolele IV și V d.Hr.), lider al hunilor – cel puțin al acelei grupări instalate în proximitatea frontierei romane, grupare pe care contextul și succesiunea ulterioară a evenimentelor ne obligă s-o considerăm principală în conglomeratul hunic – este Uldin, iar succesorii imediați ai acestuia sunt Charaton²⁶ și, ulterior, Oktar. La data constituirii corpului de mercenari huni puși la dispoziția lui Flavius Aetius, lider al hunilor era Rua/Rugila, fratele lui Mundzuk și unchiul mult mai cunoscuților Bleda și Attila. Toți acești lideri ai hunilor – nu vom intra aici în detalii privitoare la titulatura pe care o dețineau, de juri, regi ș.a.m.d. – vor interacționa nemijlocit cu curțile imperiale de la Constantinopol și Ravenna, dar și cu elitele daco-romane din bazinul Dunării de Jos, în particular cu familia extinsă Gaudentius – Carpilio – Aetius. Aetius însuși va avea relații apropiate, încă din stagiatura sa nord-dunăreană, cu Uldin, Charaton, Oktar, Rua/Rugila și, deductibil, cu Bleda și viitorul său adversar Attila, fapt care nu poate fi deconectat de indulgența arătată de generalul de la Durostorum adversarului său, după înfrângerea de la Câmpiile Catalaunice din 451 (Attila va putea să se retragă spre comandamentul din zona Dunării Mijlocii, de unde va mai conduce până în 544, când va fi asasinat)²⁷, precum și de

²². Fapt petrecut în 21 septembrie 454. Heather 2008-b, p. 18, Priscus-Given 2014, p. 127

²³. Heather 2008-b, p. 18, Priscus-Given 2014, p. 128-129, Martindale 1980, p. 1117-1118

²⁴. Vom ocoli, aici, speculațiile cu privire la strămutarea hunilor în Pannonia înainte de anul 425, reținând însă două aspecte: pe de o parte, ambasada trimisă de împăratul Honorius la Charaton s-a deplasat pe mare (deci în discuție poate fi doar Marea Neagră, nu și Adriatica, de unde ar mai fi fost cale lungă până în Pannonia), pe de alta, acceptul imperial de care hunii aveau nevoie pentru a se instala în Pannonia – la acel orizont de timp, zonă de limită între jurisdicțiile teritoriale ale Constantinopolului și Ravennei – a putut fi dat doar în contextul negocierilor pentru obținerea sprijinului militar din 433.

²⁵. Iordanes 1986, p. 44/112

²⁶. Potrivit ambasadorului bizantin Olimpiodorus, trimis la curtea hunică de împăratul Honorius, acesta domnea deja în anul 412 (Maenchen-Helfen 1973, p. 73-74, Croke 1977, p. 353, Sinor 1990, p. 186).

²⁷. Stanciu 2010, p. 827, Heather 2008-b, p. 18

opțiunea unora dintre clanurile hunilor înfrânți de foștii lor aliați în bătălia de la Nedao din același an 454, de a se refugia în ținuturile de sub influența familiei extinse Gaudentius – Carpilio – Aetius²⁸. Un detaliu deloc lipsit de importanță: în cele două generații scurse de la apariția lor la frontiera Imperiului Roman, ca urmare a interacțiunilor tot mai intense cu comunitățile, instituțiile, economia, religia și cultura imperială, liderii hunilor devin obiectul unui proces de integrare civilizațională, iar elementul daco-roman din provinciile dunărene joacă un rol activ și nemijlocit în acest sens. Suficient să amintim prestigiul de care – după cum relatează istoricul ecleziastic Sozomenos – se bucura episcopul Teotim I de Tomis printre huni, care-l supranumeau ”Sfântul romanilor”, în vreme ce romanii îl desemnau drept ”apostolul hunilor”.

După cum putem observa, evenimentele anului 425 conectează nu doar individualități (fiecele și partea elitelor social-politice), ci comunități și instituții largi, capabile de formarea și manifestarea voinței colective. În mod particular, societatea de frontieră de la Dunărea de Jos se dovedește a fi una cu un ridicat grad de autonomie decizională: Aetius (și, prin extensie, clanul aristocrat căruia îi aparținea) poate desfășura operațiuni care nu se aliniază liniilor politice ale niciuneia dintre capitalele Imperiului Roman, ba chiar intră în coliziune implicită cu acestea – în special cu cea a Constantinopolului. Alianța daco-romano-hunică perfectată prin înțelegerea dintre Flavius Aetius și Rua/Rugila nu este nici ea o singularitate, ci doar prima manifestare de anvergură a unui mod de conviețuire în istorie, dintre autohtoni și barbari. Doar câțiva ani mai târziu, în 433 d.Hr., Aetius primește de la același Rua/Rugila un sprijin militar atât de consistent încât generalul de la Durostorum poate prelua puterea de facto în Italia, înlăturându-și un concurent însemnat, protejatul bizantin Sebastianus²⁹. Iar momentele de cooperare vor continua și după moartea lui Flavius Aetius. În anul 458, împăratul Maiorianus al Imperiului de Apus va apela din nou la o forță care combină recruți dintre daco-romanii de la Dunărea de Jos (inclusiv de pe malul nordic al fluviului – dovadă fiind utilizarea apelativelor geți și daci) și contingente de huni³⁰. Două generații mai târziu, generalul insurgent Vitalian va polariza, la rândul său, pe termen lung, forțe din provinciile dunărene secesioniste (Scitia Minor și Moesia secunda în primul rând), din teritoriile daco-romane nord-dunărene și din comunitățile de huni încă active în zona Dunării de Jos.

Desigur, aceste manifestări de cooperare nu trebuie supraevaluate: ele alternează cu perioade în care hunii și daco-romanii se confruntă unii cu alții, având sau nu de partea lor forțele imperiale, iar în etapa finală a dezagregării vechiului conglomerat hunic, prin desprinderea și afirmarea de sine stătătoare a unor grupări componente (precum kutrigurii, utigurii, bulgarii turanici ș.a.) fac ca, spre sfârșitul secolului VI, perioada hunocratică de la Dunărea de Jos să devină o amintire, locul acestora în jocul alianțelor și adversităților fiind luat de noi actori colectivi. Dar hunii și-au adus partea lor de contribuție în evoluția societății din bazinul dunărean. Dacă în anul 425, elementul latinofon nu era încă individualizat

²⁸ Stanciu 2010, p. 826-827, Golden 1992, p. 92, Sinor 1990, p. 198. Grupările refugiate la Durostorum și în nordul Scitiei Minor sunt cele fidele lui Ernak, unul dintre fiii lui Attila. Alte facțiuni și-au găsit refugiu în Dacia Ripensis (cele coordonate de Emnetzur și Ultzindur, verii lui Atilla), respectiv, în nordul gurilor Dunării (cea coordonată de Dengizih, un alt fiu al lui Attila).

²⁹ Stanciu 2010, p. 825. În acel moment, Sebastianus deținea demnitatea de *magister militum praesentalis*.

³⁰ Gracanin 2006, p. 57-58. Alte grupări recrutate: bastarni, suevi, alani, rugi, ostrogoți și sarmați

din ansamblul etnocultural al Imperiului de Constantinopol, la orizontul de timp al ieșirii hunilor din istorie noua identitate avea deja și o etichetă terminologică: cea de vlahi.

Bibliografie selectivă

Volume

Burry 1889

Bury, J. B., *A History of the Later Roman Empire, from Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*, Ed. Macmillan and co., London

Croke 2017

Croke, Brian, *The Chronicle of Marcellinus Comes, a Translation with Commentary*, Ed. Brill, Leiden/Boston

Davis 1990

Davis, Leo Donald, *The first seven ecumenical councils (325-787): their history and theology*, Ed. Liturgical Press, Collegeville

Iordanes 1986

Iordanes, *Getica*, Popa-Lisseanu, G. (ed.), Ed. Centrul European de Studii Tracice, Ed. Nagard, Roma

Kazhdan 1991

Kazhdan, Al. P. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Ed. Oxford University Press, New York/Oxford

Lee 2013

Lee, A. D., *From Rome to Byzantium AD 363 to 565*, Ed. Edinburgh University Press, Edinburgh

Maenchen-Helfen 1973

Maenchen-Helfen, Otto, *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*, Ed. University of California Press, Oakland

Martindale 1980

Martindale, J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 2 A.D. 395-527, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Priscus-Given 2014

Priscus, Panites, Given, John (trad., ed.), *The fragmentary history of Priscus: Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430-476*, Ed. Evolution Publishing, Merchantville, New Jersey

Sinor 1990

Sinor, Denis, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Articole

Atanasov 2014

Atanasov, Georgi, *The portrait of Flavius Aetius (390-454) from Durostorum (Silistra) inscribed on a consular diptych from Monza*, în "Studia Academica Sumenensia", Ed. University of Shumen Press, Shumen, p. 7-21

Gracanin 2006

Gracanin, Hrvoje, *The Huns and South Pannonia*, în "Byzantinoslavica", Ed. **Ceskoslovenske Akademe**, Praga, 64/2006, p. 29-76

Heather 2008-b

Heather, Peter, *The western empire*, în Cameron, Averil, Ward-Perkins, Bryan, Whitby, Michael (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol. XIV "Late Antiquity: Empire and Successors A.D. 425-600", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 1-32

Nistorescu 2015

Nistorescu, Laurențiu, *Alianțe și parteneriate romano-barbare în spațiul daco-moesic din secolele III-VV: Conexiunile lui Flavius Aetius*, în *Quaestiones Romanicae IV*, Ed. Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Universitatea Szeged, Ed. Jate Press, Szeged, p. 701-710

Nistorescu 2016

Nistorescu, Laurențiu, *Etnonimele alternative ale românilor - Observații de sociologie terminologică*, în „*Philologica Banatica*” nr. 2/2016, Ed. Mirton - Societatea de Științe Filologice din România – Filiala Timișoara, p. 70-82

Stanciu 2010

Stanciu, Ioan, *Hunii*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), „*Istoria Românilor*”, vol. II „*Daco-romani, romanici, alogeni*”, ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 817-834

Octavian Milca

In memoriam Gheorghe Lazarovici

La începutul lunii februarie 2005 ne-a părăsit Gheorghe Lazarovici, personalitate marcantă a cercetării istorice din țara noastră. Arheolog, muzeograf și profesor universitar de prestigiu internațional, Gheorghe Lazarovici s-a născut la 13 septembrie 1941, la Reșița, a absolvit Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca (unde și-a obținut și doctoratul în preistorie, în 1979), remarcându-se, de-a lungul a peste cinci decenii de activitate științifică, deopotrivă prin amplitudinea cercetărilor arheologice întreprinse, prin activitatea de catedră (la Institutul Român de Tracologie și la universități din Reșița, Cluj-Napoca, Alba Iulia și Sibiu), și de manageriat al unor instituții muzeografice de prim rang (precum Muzeul de Istorie a Transilvaniei, pe care l-a coordonat între anii 1993 și 1997), printr-o prolifică activitate de publicare de articole și studii științifice (peste 450), precum și prin consilierea unor documentare științifice de calitate.

Deși cea mai mare parte a preocupărilor sale științifice a vizat preistoria, Gheorghe Lazarovici n-a ocolit nici aspecte metodologice ale muncii de cercetare sau problematici asociate Antichității clasice sau perioadei primului mileniu, context în care dialogurile cu membri ai Centrului de Studii DacoRomanistice Lucas – care rămân în memoria noastră afectivă – s-au dovedit un binevenit sprijin în faza de debut a activității noastre.

Dumnezeu să-l odihnească!

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL COMUNICARE ȘI CULTURĂ ÎN ROMANIA EUROPEANĂ (CICCRE)

ediția a XIII-a, 13-14 iunie 2025,
Universitatea de Vest din Timișoara

Crize în lumea romanică. O abordare multidisciplinară

Apel la contribuții

De la inițierea sa în 2012, colocviul multidisciplinar dedicat lumii romanice în complexa ei devenire și organizat de către Universitatea de Vest din Timișoara a adus în discuția specialiștilor, cadre didactice, cercetători, doctoranzi aspecte fundamentale care intersectează nu doar variile zone geografice și diversele etape și momente temporale din devenirea acestui bogat spațiu cultural – element referențial intrinsec *in aeternum* –, ci și actualitatea cea mai vie. Pe rând, tematici și problematici ale României au fost așezate sub lupa filologilor, istoricilor, specialiștilor în mentalități, muzicologilor, istoricilor religiei, istoricilor de artă. Fiecare dintre aceste incursiuni în lumea romanică prilejuiește înainte de orice o actualizare tocmai a elementelor ce fac din acest spațiu unul emblematic.

Cea de-a XIII-a ediție a CICCRE investighează cu aceste instrumente multiple, multifocal, *Crize în lumea romanică. O abordare multidisciplinară*.

Lumea romanică, cu bogata sa diversitate lingvistică și culturală, a fost scena a numeroase crize de-a lungul istoriei sale. Fie politice, economice, sociale sau identitare, aceste evenimente au avut un impact profund asupra societăților și indivizilor. De ce o conferință multilingvă pe tema crizelor în lumea romanică? Pentru că aceste crize nu sunt limitate la un singur domeniu. Ele sunt rezultatul unor interacțiuni complexe între factori istorici, economici, sociali, culturali și politici. Pentru a le înțelege pe deplin, trebuie să adoptăm o abordare interdisciplinară care să ne permită să identificăm legăturile dintre acești factori diferiți.

Crizele actuale, de atâtea fakturi, ne reamintesc de nevoia urgentă de a acționa. Ele ne oferă însă și oportunitatea de a regândi modelele noastre de dezvoltare. Însăși cartografierea conceptului revendică o abordare variată, concentrică, așa încât teritoriul acesta va suscita preocuparea. În centrul tuturor crizelor vom regăsi, mereu, cultura, iar felul în care Thomas de Konink soluționează această dinamică instituită între crize și cultură ne oferă, ea însăși, o cale fermă de acces înspre tematica manifestării.

(Aproape) fiecare moment poate fi văzut ca o criză, ale cărei reverberații conotează în mod distinct, în funcție de contexte, conjuncturi, mobiluri etc. Astfel, în pofida primului impuls al glosării conceptului ca unul conotat negativ – distrugere, dezarticulare, anulare etc. –, istoria (lingvistică, mentalitară, politică, socială) ne arată că o criză e cea care anunță o schimbare evolutivă. Dintr-o disperare, coșmarul despărțirii de biblioteca sa,

e. g., s-a născut o carte ce vorbește nu doar despre forța/puterea/impactul lecturii asupra vieților noastre, ci care, în pofida naturii sale eseistice, ne revelează însemnătatea majoră a lecturii și faptul că în această lume, transdisciplinară, timpul și spațiul sunt abandonate spre a profila ceea ce devine chipul etern al omului – Manguel, *Sfârșitul bibliotecii mele*. Scriitor al crizelor, scrise și duse, comemorat la două decenii de la dispariție, Jean Carrière construiește o operă a soluționării crizelor, în fond. Din crize interioare Giacomo Casanova, dispărut acum trei secole, își desenează o personalitate care să poleiască adevărata sa natură. Explorând, la rându-i, formula stare de excepție practică, în fond eufemistic (v. Giorgio Agamben ori, în alt diapazon, Dario Gentili), deslușim criza drept *momentum* fie de la care (*ab quo*) riscăm îndreptarea înspre abis, cu toate luptele și escamotările sale, fie înspre care duce (*ad quo*) înspre potențialitățile înalte ale omului și ale lumii, spre a scoate la lumină noi posibilități (ambele ipostaze sunt analizate în varii studii de către Edgar Morin, dovadă peremptorie a coagulării antinomice a conceptului). Subiacent este infuzată ideea fundamentală a nuanțelor infinite și a conotațiilor antinomice ale conceptului. Subiect al ediției precedente, dedicată biograficului, Brâncuși poate fi oricum un etalon al modalităților în care crize succesive dau zbor virtualităților noastre, în loc să ne înfrângă. Aniversat în acest an, primul conciliu de la Niceea (325) constituie la rându-i o rezolvare a crizei sau ca un șir de crize surmontate putem vedea viața și creația lui Toma d'Aquino (de la a cărui naștere se împlinesc, probabil, 800 de ani – 1325). Crizele din muzica clasică și permanența acesteia sunt, de asemenea, un însemn al rolului catalizator și/sau modelator al crizelor, oricum s-ar manifesta acestea. Cum altminteri dacă nu dintr-o criză, identitară, s-a ivit intercomprehensiunea? Mântuind angoasele pierderii spiritului locului, intercomprehensiunea – mijloc de salvagardare a propriei limbi, marcând ea însăși un moment de criză, ajunge să revigoreze și să dea strălucire tocmai limbilor naționale. Sunt câteva dintre aspectele care să impulsioneze un dialog viu în cele două zile dedicate colocviului. Toți cei care au preocupări științifice privind tematica ediției sunt invitați să se înscrie pe platforma colocviului.

Fără îndoială, căile deschise sunt lipsite de toată complexitatea ce e concrecută fiecărui aspect, astfel încât participanții la manifestare sunt invitați să le clarifice, să le dezvolte, să reveleze altele. Prin reunirea cercetătorilor din domeniul istoriei, sociologiei, economiei, literaturii, geografiei și din alte discipline, oferim un spațiu de reflecție și dezbateră în care ideile pot circula liber. Împreună, dorim să explorăm cauzele profunde ale crizelor, să analizăm impactul acestora asupra societăților și indivizilor și să luăm în considerare posibile soluții pentru depășirea lor.

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS

ACTA CENTRI LUCUSIENSIS